

AZƏRBAYCAN
DÖVLƏT
İQTİSAD
UNİVERSİTETİ

Eminov F.B. Məhərrəmovə X.C.

**EKOLOJİ FƏALİYYƏTİN
İDARƏ OLUNMASI**

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD
UNİVERSİTETİNİN DƏRSLİKLƏRİ**

Eminov F.B. Məhərrəmovə X.C.

EKOLOJİ FƏALİYYƏTİN İDARƏ OLUNMASI

(EKOLOJİ MENECMENT)

Dərs vəsaiti

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
tədris metodiki Şura iclasının 25 dekabr
2020-ci il tarixli 02 sayılı protokoluna
əsasən çap olunur.

“Elm və təhsil”

Bakı - 2021

Rəyçilər: **prof. Ə.V.Hacıyev**
                         prof . P.Ə.Qurbanov

Elmi redaktor: prof. V.Z.Mehdiyeva

**Eminov F.B. Məhərrəmovna X.C. Ekoloji fəaliyyətin idarə olunması
(Ekoloji menecment). Dərs vəsaiti.**
Bakı, "Elm və təhsil", 2021, 312 səh.

ISBN 978-9952-8414-3-5

© "Elm və təhsil", 2021

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ	5
FƏSİL I. EKOLOJİ FƏALİYYƏTİN İDARƏ OLUNMASININ (EKOLOJİ MENECMENTİN) METODOLOJİ ƏSASLARI	8
1.1. Menecmentin əsas anlayışları	8
1.2. Menecmentin kateqoriyaları	13
1.3. Menecmentin növləri və metodları	15
1.4. Təşkilat:səciyyəsi və əlamətləri, təşkilatın növləri	18
1.5. Müəssisədə menecer.....	38
1.6. Menecmentin funksiyaları.....	44
1.7. Menecmentin prinsipləri	51
1.8. Menecmentin metodları və üsulları	54
1.9. Menecmentin səmərəliliyi və onun yüksəldilməsi yolları	55
FƏSİL II. EKOLOJİ MENECMENTİN KONSEPSİYASI	56
2.1.Ümumi müddəlar. Əsas anlayışlar	56
2.2.Qısa tarixi məlumatlar və ekoloji menecmentin inkişaf mərhələləri.....	60
2.3. Müəssisənin ekoloji xidməti	69
FƏSİL III. İSO 14000 STANDARTLAR SİSTEMİ	78
3.1. İSO 14000 standartları haqqında ümumi məlumatlar	78
3.2. Ekoloji menecmentin sistemləri	83
3.3. Müəssisənin ekoloji siyasəti	87
FƏSİL IV. EKOLOJİ SERTİFİKATLAŞDIRMA	104
FƏSİL V. EKOLOJİ SAHİBKARLIQ	112
FƏSİL VI. EKOLOJİ AUDİT VƏ TƏBİƏTDƏN İSTİFADƏNİN AUDİTİ	126
6.1. Auditin əsas müddəaları	126
6.2. Ekoloji audit; ekoloji auditin inkişaf tarixi; məqsədləri, vəzifələri, əsas prinsipləri.....	131
6.3.Ekoloji auditin əsas növləri	139
6.4.Müəssisələrdə ekoloji audit proseduru	148
6.5. Menecment sistemində ətraf mühitin auditu	154
6.6. Ekologiya sahəsində auditorlar üçün ixtisas tələbləri	157
FƏSİL VII. İSTEHSAL VƏ İSTEHLAK TULLANTILARININ İDARƏ OLUNMASI	159
7.1. İstehsal və istehlak tullantıları haqqında ümumi anlayışlar.....	159
7.2.Tullantıları idarə etmə sistemi	163

7.3.Yerli səviyyədə tullantıların idarə edilməsi	176
7.4.Ayrıca götürülmüş regionun timsalında tullantıların idarə olunmasının təşkili	178
FƏSİL VIII. TORPAQDAN İSTİFADƏNİN İDARƏ OLUNMASI.....180	
8.1. Ekoloji funksiyalar və torpaqların münbitliyi.....	180
8.2. Torpağın bonitrovkası və torpaqların reytinginin qiymətləndirilməsi	190
8.3.Torpaq kadastı	197
8.4.Torpaqların mühafizəsi və monitorinqi.....	208
FƏSİL IX. EKOLOJİ MENEJMENTİN İQTİSADI VASİTƏLƏRİ.....219	
9.1. Əsas anlayışlar	219
9.2.İdarə etmənin iqtisadi mexanizmləri	220
9.3.Təbiətdən istifadəyə ödənişlər sistemi.....	222
9.4.Ətraf mühitin çirklənməsinə görə ödənişlər	229
9.5. Ətraf mühitin mühafizəsinin maliyyələşdirilməsi	235
9.6.İqtisadi stimullaşdırma tədbirləri.....	240
FƏSİL X. EKOLOJİ MARKETİNQ.....244	
FƏSİL XI. EKOLOJİ SİĞORTA 269	
11.1.Ekoloji sığorta anlayışı və əsasları	269
11.2.Sığortanın inkişaf tarixi.....	273
11.3. Ekoloji sığortanın həyata keçirilməsi zamanı obyektlərin təsnifatı və tarif siyasətinin xüsusiyyətləri.....	277
11.4.Ekoloji sığortanın problemlərinin həllinin istiqamətləri	285
FƏSİL XII. MÜƏSSİSƏNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ EKOLOJİ MONİTORİNQIN ROLU..... 290	
12.1. Müəssisələrdə monitorinq sistemlərinin təşkili.....	290
12.2. Müəssisədə ekoloji idarəetmənin strukturu.....	293
12.3. Ətraf mühitə nəzarət (monitorinq).....	294
12.4 Ətraf mühitin planlaşdırılması. Xərclərin səmərəliliyi	299
Ədəbiyyat	303

Giriş

XX əsrdə ətraf təbii mühitə antropogen təsirlərin kəskin artması ekoloji böhranın real təhlükəsini yaratdı. Bunu nəzərə alaraq keçən əsrin 70-ci illərində az tullantılı və səmərəli istehsal texnologiyalarının axtarışına yönəlmis ətraf mühitin mühafizəsinin strateji planlarının işlənilməsinə başlandı.

Beləliklə, dünya təcrübəsində ekoloji problemlərin həllində çox köklü keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi. Bunun nəticəsində keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq inkişaf etmiş ölkələrdə bir çox aparıcı sənaye şirkətləri tərəfindən istehsalın həcmünün artırılması, xammal və material sərfinin azaldılması, enerji resurslarına qənaət, məhsulun keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı ətraf mühitə mənfi təsirin azaldılması sahəsində uğurlar qazanılmış və müsbət nəticələrə nail olunmuşdur.

Təbii ehtiyatların iqtisadi fəaliyyətlərdə geniş miqyasda və çox müxtəlif istifadəsi təbii olaraq sistemik bir yanaşmanın, elmi əsaslı məlumatların və ətraf mühitin idarəedilməsinin iqtisadi təhlilinin istifadəsini tələb edirdi. Beləliklə, Ekoloji fəaliyyətin idarəetmə olunması sisteminin baza əsasları – Ekoloji menecment formalaşmağa başladı.

Hazırda ətraf mühitin mühafizəsi və təbii resurs fəaliyyəti sistemində idarəetmənin rolu və yeri xüsusi bir

fənn – “Ekoloji fəaliyyətin idarə olunması”(Ekoloji menecment) çərçivəsində tədris olunur. Bu kursun əsas məqsədi tələbələrə planların hazırlanması və ətraf mühit idarəetmə sistemlərinin tətbiqi, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, resurs və enerjiyə qənaət edən ətraf mühitin mühafizəsi texnologiyalarını inkişaf etdirmək üçün informasiya, hüquqi və metodoloji əsaslarını təmin etməkdir.

Dərs vəsaitində ayrıca bir fəsil ümumi praktiki menecmentin əsaslarına həsr olunmuşdur. Bu onunla izah olunur ki, birincisi, ətraf mühit idarəetmə sistemləri ümumi menecmentin konsepsiyasına əsaslanır, ikincisi, onlar adətən təşkilatlarda(müəssisələrdə) fəaliyyət göstərdiklərindən hər bir ekoloq müəssisənin quruluşunu mütləq bilməlidir. Çünki, Ekoloji fəaliyyətin idarə olunması nöqtəyi-nəzərindən müəssisənin özünə ətraf mühitə təsirin həm ekoloji- iqtisadi və həm də sosial dəyişiklikləri yaradan amili kimi baxılır.

Digər fəsillərdə Ekoloji fəaliyyətin idarə olunması (Ekoloji menecment) sisteminin xüsusiyyətləri, o cümlədən müxtəlif müəssisələrdə ekoloji xidmətin təşkili, ekoloji sertifikatlaşdırma, ekoloji sahibkarlıq, ekoloji marketinq, ekoloji auditin üsulları və növləri, tullantıların idarə edilməsi, ekoloji menecmentin iqtisadi vasitələri, ekoloji sığorta, ekoloji monitorinq və digər aspektləri aydınlaşdırılır.

ISO 14000 beynəlxalq standartlar sisteminə həsr olunmuş fəsildə göstərilmişdir ki, onlar “qlobal keyfiy-

yətin idarə edilməsi” konsepsiyasını nəzərə alaraq elmi - əsaslandırılmış təşkilati strukturun yaradılması və buraxılan məhsulun keyfiyyətinə görə məsuliyyətin bölüşdürülməsinə yönəlmişdir.

Dərs vəsaitinin VIII fəslində ayrıca olaraq torpaq örtüyünün ekoloji funksiyalarının açıqlanmasına əsaslanan torpaq və ətraf mühitin idarə olunması məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir; ekoloji normalaşdırma sisteminin işlənməsinin aktual problemləri işıqlandırılır.

Dərs vəsaitinin girişi I, IV, V, VII, IX, XI və XII fəsiləri dos. F.B.Eminov, II,III, VI, VIII və X fəsiləri isə dos. X.C.Məhərrəmovə tərəfindən yazılmışdır.

FƏSİL I. MENECEMENTİN METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Menecmentin əsas anlayışları

Menecment (ingilis dilidən - *Management*) - istehsalın idarə olunması və təşkili, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və mənfəətin artırılması məqsədilə hazırlanan və tətbiq olunan bir sıra prinsiplər, idarəetmə vasitələri və idarə üsullarıdır.

İngilis dilində “menecment” sözü latın sözü “manus” dan - əmələ gəlmişdir, “əl” mənasında işlədilir və ilk dövrlər heyvanların idarə edilməsi sahəsinə aid edilirdi. Sonralar bu söz insan və təşkilatların idarə olunması sahəsində elmi və təcrübi məna kəsb etməyə başladı.

Müasir iqtisadi, xüsusilə tərcümə edilmiş ədəbiyyatlarda “menecment” və “idarəetmə” ifadələri sinonimdir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, “menecment” konsepsiyası fənlər arası bir xarakter daşıyır.

Amerikalılar tərəfindən elmi və praktiki dövriyyəyə daxil edilmiş “menecment” anlayışı, sadələşdirilmiş mənada məqsədlərə çatmaq üçün digər insanların fəaliyyətini planlaşdırma, təşkil etmə, motivasiya etmə və nəzarət etməklə idarə etmə qabiliyyətini bildirir.

Azərbaycanda “menecment” və “sahibkarlıq” anlayışları 20-ci əsrin 80-90-cı illərində geniş istifadə edilmə-

yə başlamışdır. İnzibati-amirilik idarəetmə sistemindən bazara keçid, mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma prinsiplərinə, maddi, insan və maliyyə resurslarına və resursların mərkəzdən sərt şəkildə bölüşdürülməsinə əsaslanan əvvəlki mövcud idarəetmə sisteminin yenidən nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac yaratdı. Mərkəzləşdirilmiş bütün tabelilik və nəzarət sistemini dəyişdirmək lazım idi.

Bazar münasibətləri idarəetməyə fərqli yanaşma deməkdir: daha demokratik iş üsulları; “rəhbər - tabe olan” arasında yeni əlaqələr; rəqabətin, xüsusi maraqların yaranması, eləcə də insanların gördüyü işdən maksimum fayda çıxarılmasına can atmalarıdır.

Menecment idarəetmə elmi və sənəti kimi. İyirminci əsrdə menecment müstəqil elm sahəsi, predmeti, spesifik problemləri və onların həlli üsulları kimi müəyyən edilmiş və konsepsiyalar, nəzəriyyələr, prinsiplər formalaşdırılmışdır.

Elmi nöqtəyi-nəzərdən Menecment idarəetmə əməyinin mahiyyətini, səbəb-nəticə əlaqələrinə əsaslanan münasibətlərin formalaşmasını, insanların birgə fəaliyyətinin daha az ziddiyyətli, daha səmərəli və məhsuldar olmağına səbəb olan amillər və şəraitləri müəyyənləşdirir.

İdarəetmə haqqında nizamlanmış bilik nəinki cari işlərin vaxtında və keyfiyyətlə idarə edilməsinə, həm də hadisələrin inkişafını proqnozlaşdırmağa və bununla əlaqədar təşkilatların strategiyası və siyasətini inkişaf etdirməyə imkan verir. Buna görə də idarəetmə elmi özünün

nəzəriyyəsinə işləyib hazırlayır. Onun məzmunu qanunlar və qanuna uyğunluqlar, prinsiplər, funksiyalar, insanların məqsədyönlü fəaliyyətinin forma və üsulları və idarəetmə proseslərindən ibarətdir. Mütəxəssis-menecerin vacib keyfiyyəti onun təşkilatçılıq bacarıqları, vəziyyəti qiymətləndirmək qabiliyyəti, həm ayrı-ayrı fərdlərlə, həm də komanda ilə işləmək bacarığıdır. Yalnız yüksək peşəkar hazırlıq, praktiki təcrübə və idarəetmə qabiliyyətinin birləşməsi menecerin uğurlu işinin açarıdır. Beləliklə, menecment idarəetmə sənətini daima yenilənən elmi biliklərin idarəetmə praktikasına tətbiq edildiyi bir dinamik prosesə birləşdirir.

Menecment idarəetmə praktikası kimi istehsalın bütün prosesini və məhsul və məlumat mübadiləsini əhatə edir və aşağıdakıları özündə birləşdirir: istehsalın idarə edilməsi, marketinqin idarə edilməsi, maliyyə fəaliyyəti, kadr, uçot, nəzarət və təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili. Bu suallar menecment üzrə tədris fənninin predmetini təşkil edir, tədris planına daxildir, xüsusi misallar üzərində nəzərdən keçirilir. Burada nəzəriyyə və praktika arasında birbaşa əlaqələr izlənilir

Beləliklə, menecment fənni idarə etmə kimi təşkilatların həyat fəaliyyətinin qanunları və qanuna uyğunluqlarını və idarəetmə prosesində işçilər arasında əlaqələrin öyrənilməsini əhatə edir.

Menecment, digər elmlər kimi, idarəetmə hadisələrini araşdırmaq üçün xüsusi tədqiqat üsuluna malikdir.

Menecmentə müəyyən məqsəd və ya məqsədlərə çatmaq üçün insan fəaliyyətinin növü kimi baxıla bilər.

“... İqtisadi və sosial inkişafı yaradan menecmentdir. Bu menecmentin nəticəsidir. Hər yerdə istehsalın yalnız iqtisadi amillərinə, xüsusilə sərmayəyə üstünlük verirdikdə, inkişafa nail olmurduq. Menecmentin enerjisini doğura bildiyimiz çox az hallarda, sürətli inkişafa nail olmuşuq. İnkişaf, digər sözlə, iqtisadi sərvət deyil, daha çox insan enerjisi məsələsidir. İnsan enerjisi yaratmaq və onu istiqamətləndirmək menecmentin vəzifəsidir ...”.

Menecmentin banisi Peter Druker XX əsrin 50-ci illərində dünyadakı inkişafın yeni güclü amilinin ortaya çıxmasını anlamış, ümumiləşdirmiş və sistemli bir fənn kimi təsvir etmişdir.

Menecment müxtəlif təşkilatların formalaşması və işlədilməsi prosesi kimi müəyyən edilir və onların idarə edilməsi menecerlər tərəfindən həyata keçirilir, məqsədləri müəyyənləşdirir və onlara nail olmaq üsullarını təklif edir.

İdarəetmə zamanı müəyyən məlumatların formalaşması, qəbul edilməsi, ötürülməsi, işlənməsi və saxlanması həyata keçirilir. Buna görə də idarə etmə informasiya prosesidir. İnformasiya prosesinin bu beş mərhələsi rəhbər vəzifəli şəxslərin və icraçıların vəzifələrinə uyğun olaraq ardıcıl hərəkətlər şəklində həyata keçirilir.

İdarəetmə prosesi işçilərin təşkili, planlaşdırma, koordinasiya, motivasiya funksiyalarını əhatə edir və uyğun nəticələrin əldə edilməsi üçün işçilərin məhsuldar və

səmərəli işinin şərtlərini təmin edir. Buna görə də menecment həm planlaşdırma, koordinasiya, motivasiya funksiyalarını əhatə edir, planlaşdırma, məqsədlərə nail olmaq bacarığı, təşkilatın içində, zəkanın, davranış motivlərini idarə etmək qabiliyyətidir. Bu, menecmenti maksimum nəticələr əldə etmək məqsədi ilə fərdi işçilərin, qrupların və təşkilatların fəaliyyətinə təsir göstərən bir proses kimi qiymətləndirilməsi üçün əsasdır. Bu təsir insanların müəyyən bir kateqoriyası - menecerlər tərəfindən həyata keçirilir. Buna görə menecmenti adətən menecerlərlə, eləcə də hakimiyyət orqanları və idarəetmə aparatları ilə eyniləşdirirlər.

Menecment idarəetmə funksiyalarının həyata keçirildiyi iyerarxiya təşkilatı struktur hesab edilir. Öz növbəsində, idarəetmə aparatının iyerarxiyası bu və digər müəssisənin (təşkilatın) idarəetmə strukturunda öz konkret əksini tapır. Beləliklə, idarəetmə aparatı hər hansı təşkilatın tərkib hissəsidir və menecment konsepsiyası ilə bağlıdır.

Menecmet idarəetmə ilə məşğul olan insanların kateqoriyası hesab edilə bilər. Elmi menecment məktəbinin banisi F.U. Teylor - məqsədləri təyin etmək və həyata keçirmək bacarığını, nə edəcəyini və bunun ən yaxşı və ən ucuz şəkildə necə ediləcəyini bilmək sənəti olaraq müəyyən etdi. İdarə edici personalın əsas vəzifəsi təşkilatın bütün resurslarının (kapital, binalar, avadanlıqlar, materiallar, əmək, informasiya) səmərəli istifadəsi və koordinasiyasıdır .

1.2. Menecmentin kateqoriyaları

Menecment elmi və təcrübəsi ictimai istehsalın və iqtisadiyyatın inkişafı ilə eyni vaxtda inkişaf etmişdir. Menecment - idarəetmə fəaliyyətinin elmi və praktiki əsaslarını özündə birləşdirir mövcud qanunvericilik və xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, ictimai və xüsusilə də iqtisadi həyata tətbiq edir .

Adətən “idarəetmə” və “menecment” ifadələri sinonimdir. Əslində, “idarəetmə” termini insan fəaliyyətinin müxtəlif növlərinə tətbiq olunur, məsələn, hər hansı bir texniki vasitənin idarə edilməsi və s. Lakin “menecment” termini təşkilat səviyyəsində sosial və iqtisadi proseslərin idarə olunması - iqtisadi fəaliyyət və personalın idarə olunmasıdır.

Digər elmlər kimi, menecment də özünə məxsus kateqoriyaları və elmi anlayışları özündə əks edir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. İdarəetmə - işçilərə öz məqsədlərinə nail olmaq üçün təsir göstərmə prosesidir.

2. İdarəetmə obyekt- insan, texnologiya və texnika, müəssisə və s. ümumi şəkildə obyekt - menecerin planlaşdırma, təşkilatlanma, koordinasiya, motivasiya və nəzarəti həyata keçirən fəaliyyət növüdür. O, aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- texniki fəaliyyət, yəni, istehsal prosesi;
- kommersiya fəaliyyəti - satınalma, satış və mübadilə;
- maliyyə fəaliyyəti – pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi, uçotu və səmərəli xərclənməsi;

- inzibati fəaliyyət - təşkil etmə, planlaşdırma, koordinasiya, işçilərə təsir və nəzarət.

3. İdarəetmə subyektivi- şəxsiyyət və ya kibernetik qurğu; müəssisədə adətən bu menecerdir. Menecer - müəssisənin müəyyən sahələrində peşəkar fəaliyyətlə məşğul olan mütəxəssisdir. O, daimi vəzifə tutur və müəssisənin müəyyən sahələrində idarəetmə qərarları qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir.

4. Təşkilat - menecerin fəaliyyət sahəsidir.

5. Menecmentin funksiyaları - planlaşdırma, koordinasiya, motivasiya və nəzarət.

6. İdarəetmə tərzii, və s.

Menecmentin məzmunu və formaları:

Ali menecment- bunlar menecerlər, funksional fəaliyyət sahələrində birinci müavinlər; istehsal, satış və s.

Orta menecment- müəssisənin şöbə, xidmət və inzibati orqanlarının müdirləri; müəssisənin bütün menecerlərinin 60%-ni təşkil edir.

Aşağı (yerli) menecment - yaradıcı qrupların və laboratoriyaların, istehsal sahələrinin rəhbərləri və s.

Bir elm kimi Menecmentdə müvafiq bölmələr müəyyən olunmuşdur:

- elmi idarə etmənin metodik əsasları;
- təşkilati və idarəetmə strukturları;
- idarəetmə prosesi, kadr menecmenti;
- strateji idarəetmə, innovasiya menecmenti;
- beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya prosesinin idarə olunması və s.

1.3. Menecmentin növləri və metodları

Bu və digər dərəcədə, insanın bütün istehsal və ictimai fəaliyyətinə rəhbərlik edir. İnsan ilk növbədə əsasən özünü, hərəkətlərini, duyğularını, davranışını və s. idarə edir. Məişətdə və istehsalda o, alətlər və mexanizmlərlə idarə edir, eləcə də digər insanların fəaliyyətlərini idarə edir. Ancaq eyni zamanda özü də idarə etmə obyektidir. Məsələn, okean layneri, sualtı qayıqları və ya təyyarənin idarə edilməsi onlarda quraşdırılmış alət və qurğuların köməkliyi ilə həyata keçirilir. Texnikanın idarə edilməsini həyata keçirən mütəxəssislər özləri də digər insanlar üçün idarə etmə obyektləridir, öz növbəsində, liman və ya hava limanında xidmət edən, xəbərdarlıq, naviqasiya və meteorologiya ilə məşğul olan digər insanlar üçün də idarə etmə obyektidir. Bütün bu xidmətlərin məlumatları eyni zamanda onların menecerləri tərəfindən idarə olunur və s. Mürəkkəb nəzarət sistemi yaranır, aşağı səviyyədə idarə etmə orta səviyyəyə, orta isə ən yüksək səviyyəyə tabe olur. İdarəetmə növləri mürəkkəblik dərəcələri ilə də fərqlənir. Məsələn, tərəvəz yığımında iştirak edən bir qrup insanların idarə edilməsi və kompüter avadanlıqları və ya informasiya sistemlərinin idarə edilməsi mürəkkəblik dərəcəsinə görə biri – birindən fərqlənir.

Maddi istehsal sahəsində aşağıdakı idarəetmə növlərini ayıra bilərik:

- istehsal menecmenti (istehsalın idarə olunması) müvafiq idarəetmə xidmətlərinin təşkilatına daxil olan

xammalın emalını, material və yarımfabrikat məhsullarını, təşkilatın xarici mühitə təklif etdiyi məhsulun idarə olunmasını nəzərdə tutur. Bunun üçün menecment aşağıdakı fəaliyyət növlərini həyata keçirir: avadanlıqların əsas iş parametrlərinin seçilməsi və texnologiyanın istifadəsi, istehsalın və xidmətlərin həcmünün müəyyən edilməsi, insanların yerləşdirilməsi, materialların və komponentlərin, alətlərin, texniki sənədlərin verilməsi, maşın və mexanizmlərin saxlanması və təmiri, keyfiyyətə nəzarət və və s.

- təchizat menecmenti və marketing menecmenti (istehsal olunan məhsulların tədarükü və satışının idarə edilməsi) təşkilatın yaratdığı məhsulun satışı üçün keçirilməsi üçün marketing fəaliyyətləri vasitəsilə təşkilatın müştərilərinin tələbatlarını təmin etmək və təşkilatın məqsədlərində ardıcıl prosesə nail olmaq üçün nəzərdə tutulur. Bunun üçün aşağıdakı əməliyyatlar həyata keçirilir: tədarük və satış üçün təsərrüfat müqavilələrinin bağlanması, qablaşdırılma, çeşidlənmə və nəqliyyat vasitələrinin işi, mühasibat uçotu və nəzarət. Buraya həmçinin satış bazarların öyrənilməsi və xammal tədarükü, material və enerji təchizatı, bazar şərtləri, qiymət siyasətinin işlənilməsi və reklamın təşkili də aid edilməlidir;

-maliyyə menecmenti- maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsi (və ya təşkilatın maliyyə axınlarının idarə edilməsi) - maliyyə resurslarının formalaşdırılması və paylaşılması, büdcə və maliyyə planı, investisiya portfelinin formalaşdırılması, təşkilatın hazırkı və gələcək maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, kreditorlarla işləmək və s. ;

- **personal və ya şəxsi menecment** (kadrların idarə edilməsi) təşkilatın məqsədlərinə nail olmaq üçün çalışanların imkanlarından istifadə etmək, yəni işçilərin seçilməsi, yerləşdirilməsi və işlədilməsi, iş və istirahət şəraitinin yaxşılaşdırılması, sosial-psixoloji proseslərin idarə edilməsi, müəssisədə lazımi mənəvi –psixoloji iqlimin yaradılması, əmək mübahisələri və münaqişələrin həllində həmkarlar ittifaqları ilə işin təşkili;

- **innovasiya menecmenti** (innovasiyaların idarə edilməsi) elmi və təcrübi-konstruktor işlərinin, istehsalda yeni məhsul və xidmətlərin, istehsalın və idarəetmənin yenidən təşkili. İnnovasiyalar (yeniliklər) menecmentin əsas problemlərindən biridir. Yeni idarəetmə sistemləri yeni, mütərəqqi metodları (iqtisadi, təşkilati, idarəetmə və s.) tez və səmərəli surətdə mənimsəməlidirlər. İstənilən şirkət mütəmadi olaraq yenilənməyə meyl etməlidir;

- **mühasibat uçotunun idarə edilməsi** (“xərclərin idarə edilməsi”) təşkilatın diqqətinə keçməli olan problemləri aşkar etməyə və fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin ən yaxşı yollarını seçməyə imkan verir. Bu, aşağıdakıları əhatə edir: məlumatların toplanması və emalı, şöbə və xidmətlərin iqtisadi fəaliyyətini, həmçinin bütün təşkilatın faktiki və planlaşdırılmış göstəricilərini müqayisə etmək, ehtiyatları və resursları işin təkmilləşdirilməsi və müəssisənin potensialından daha səmərəli istifadə etmək üçün ehtiyatların axtarışı.

1.4. Təşkilat: xüsusiyyətləri və əlamətləri, təşkilatın növləri

Təşkilat - fərdlərin birgə iş üçün vahid birliyidir. Bu termin adətən aşağıdakıları qeyd etmək üçün istifadə olunur:

a) tamın hissələri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin formalaşmasına və təkmilləşməsinə gətirib çıxaran bir sıra proseslər və hərəkətlərin məcmusu;

b) tamın bütün muxtar hissələrinin daxili qaydası.

Təşkilat anlayışı həm bioloji obyektlərə, həm də sosial və texniki obyektlərə, məsələn, sənaye müəssisələrinə, fərdi istehsal sahələrinə, idarə etmə sistemlərinə və s. aiddir.

Hər bir təşkilatın əsas komponentləri bu təşkilata daxil olan insanlardır, onlar təşkilatda mövcud məsələlər və təşkilatın qarşısında duran vəzifələri həll etmək üçün təşkilatın potensialını yaradır, səfərbər edir və hərəkətə gətirir.

Bunun əsasında təşkilat müəyyən məqsədlərə nail olmağı həyata keçirən insan hərəkətlərinin sistemli, şüurlu birləşməsi kimi müəyyən edilə bilər. Təşkilatın müəyyən sərhədləri mövcud olduqda, onun cəmiyyətdə yeri müəyyənləşdirildikdə, təşkilat ictimai özək formasını alır və sosial bir təşkilat kimi çıxış edir .

Hər bir təşkilatı sistem adlandıra bilərik. Sistem – tamın tərkib hissələrinin xüsusiyyətlərindən fərqlənə bilən hissələrin birləşməsidir. Sistem açıq və qapalı ola bilər.

Açıq system- xarici enerji mənbəyinə malik olan və ya mövcudluğu üçün kənardan resursları qəbul edən bir sistemdir. Qapalı bir sistem öz içində bir enerji mənbəyinə malikdir və kənardan doldurulmağa ehtiyac yoxdur.

Beləliklə, təşkilat xarici aləmə qurulmuş açıq sistem kimi təqdim edilə bilər. Girişdə təşkilat xarici mühitdən resurs alır, çıxışda isə ona təşkilatda yaradılan məhsul verir. Buna görə təşkilatın həyatı üç fundamental prosesdən ibarətdir :

- xarici mühitdən xammal və ya ehtiyatların alınması;
- məhsulun hazırlanması;
- məhsulun xarici mühitə ötürülməsi.

Bu proseslərin hamısı təşkilat üçün həyati vacib məsələdir. Onlardan ən azı biri dayanarsa, təşkilat artıq mövcud ola bilməz. Menecment bu proseslər arasında balansın saxlanılmasında, həmçinin təşkilatın resurslarının həyata keçirilməsində və səfərbər olunmasında mühüm rol oynayır.

İstənilən təşkilat aşağıdakı əlamətlər və xüsusiyyətlər ilə xarakterizə edilə bilər:

- kəmiyyətə müəyyənlik- əməkdaşların minimum miqdarının vacibliyi;
- təcrid - xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqələrə baxmayaraq, bir təşkilatın digərindən ayrı və sistemin bütövlüyünü yaradan "sərhədlər";
- növbə rəisi ilə başlayan və baş direktor və direktorlar şurası ilə bitən, müxtəlif səviyyələrdə idarə menecerləri idarə,rəhbərlik və koordinasiya edici mərkəz ;

- ümumi məqsəd və vəzifə xatirinə yaradılmış konkret təşkilat. Məqsədlər sonuncu vəziyyətdir və ya iş kollektivinin istəklərinin nəticəsidir. Tapşırıqlar - təyin edilmiş bir iş və ya onun bir hissəsidir ki, müəyyən bir müddət ərzində müəyyən edilmiş qaydada başa çatdırılmalıdır;

- resurslar - hər hansı təşkilatın taktiki və strateji məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə etdiyi resursların transformasiyasıdır;

- ətraf mühitən asılılıq - heç bir təşkilat xarici şəraitdən təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərə bilməz, təşkilatın fəaliyyətindən asılı olmayaraq ətraf mühitdə yaranan şərait bu və ya digər şəkildə ona təsir edir;

- təşkilatın bölmələri və ya strukturu təşkilatın məqsədlərinə ən səmərəli yolla nail olmağa imkan verən formada qurulmuş idarəetmə səviyyələrinin və funksional sahələrinin məntiqli qarşılıqlı əlaqələri;

- əmək bölgüsü - bir neçə əmək resurslarını (insanları) daha səmərəli iş üçün təşkil etmək;

- texnologiya- materiallar, informasiya və insanlarda istənilən nəticələrə və dəyişikliklərə nail olmaq üçün lazımi bacarıqların, avadanlıqların, infrastrukturun, alətlərin və müvafiq biliklərin birləşməsidir.

Təşkilatın növləri. Təşkilatın növlərinin təsnifatı hazırda istehsal və maliyyə, kompüter elmləri, sosial sərvətlərin bölüşdürülməsi, istehlak mallarının və istehsalı-

nin saxlanılması və istifadəsi sahəsində mülkiyyət əlaqələrini nəzərə alır.

Təşkilati strukturuna görə təşkilatların təsnifatı daha çox yayılmışdır.

Təşkilat strukturu hər bir təşkilatın əsas elementlərindən biridir. Təşkilatın bölmələri və əməkdaşları arasında idarə etmənin məqsəd və vəzifələrinin bölünməsi ilə xarakterizə olunur. Mahiyyətə idarəetmə strukturu idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi üçün əmək bölgüsünün təşkilati formasıdır.

Beləliklə, idarəetmənin təşkilati strukturu dedikdə idarəedici vahidlər qrupu kimi başa düşülür və idarə edən və idarə edilən sistemlər arasında qarşılıqlı əlaqənin təminatıdır.

Təşkilati struktur növlərinə görə aşağıdakı təşkilat tiplərini ayıra bilərik:

Firma- iqtisadi və hüquqi cəhətdən müstəqil bir subyekt olaraq təsərrüfat, əmlak və sosial baxımdan müstəqil fəaliyyət göstərir. Bazar fəaliyyəti müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında həyata keçirilir: dövlət, özəl, kooperativ və s. Aşağıdakı əsas firma növlərini ayırırlar:

- brokerlik - ticarət məqsədlərini həyata keçirən və müştərilərin hesabına və tapşırıq hesabına fəaliyyət göstərən vasitəçi firma.

- vençur - elmi tədqiqat, mühəndislik işləri ilə məşğul olan bir investisiya şirkəti.

- investisiya - istehsal və qiymətli kağızlara qoyulan sərmayələrlə məşğuldur.

- mühəndislik - mühəndis-məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində ixtisaslaşır.

- innovativ - yeni texnologiyaların hazırlanması.
- istehsalat.
- ticarət.
- riəlietlər - daşınmaz əmlak sferasında əməliyyatlar.

Şirkət – istənilən iqtisadi sahədə fəaliyyət göstərmək məqsədilə fiziki və hüquqi şəxslərin, sahibkarların birliyi.

Səhmdar cəmiyyəti (SC) – təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün təşkilat və vətəndaşların vəsaitlərinin birləşməsinin təşkilati formasıdır. O, nominal dəyərləri bərabər olan müəyyən sayda səhmlərə bölünən nizamnamə fonduna malikdir, Səhmdar Cəmiyyət üzvləri öz fəaliyyətləri ilə məhdud məsuliyyət daşıyırlar; Səhmdar Cəmiyyət, fondları buraxmaq və yerləşdirmək yolu ilə yaradılan müəssisənin formasıdır; Səhmlərin ümumi nominal dəyəri nizamnamə kapitalıdır. Səhmdarların ümumi yığınağı Səhmdar Cəmiyyətin ən yüksək orqanıdır.

- qapalı Səhmdar Cəmiyyəti (QSC) öz paylarını təsisçilərinin arasında qapalı abunə ilə paylayır;

- açıq səhmdar cəmiyyəti (ASC) səhmlərini açıq satış yolu ilə satır.

Korporasiya- hüquqi şəxs statusuna və mülkiyyətçilərə malik təşkilatdır. Bir və ya bir neçə (bir qayda olaraq ailə biznesi) nəfərə məxsus ola bilər. Çox vaxt korporasiyalar eyni tipli müəssisələri birləşdirir ki, bu da sənə-

yenin inhisarlaşmasına gətirib çıxarır. Cari işlər idarə heyəti və müşahidə şurası tərəfindən idarə olunur. Bu, investisiya kapitalının konsentrasiyasına, elmi və texniki inkişafa kömək edir və məhsulun inkişafına birbaşa təsir edir, məhsulların texniki səviyyəsini artırır və rəqabət qabiliyyətini təmin edir.

Holdinq şirkətləri- əsasən sənaye şirkətlərinin qiymətli kağızlar paketinə nəzarət etmək məqsədi ilə yaradılır. Bu vəziyyətdə nəzarət funksiyası üstünlük təşkil edir. Bir sıra digər firmalar və maliyyə qurumlarında iştirak edən sənaye şirkətlərini idarə etməklə, bu şirkətlərin bütün zəncirini tam və ya qismən idarə edə bilirlər. Çox vaxt ümumi siyasət aparmaq və diversifikasiya prosesini sürətləndirmək üçün istifadə olunur.

Konsern- konkret elmi-texniki və istehsalın inkişafın funksiyalarının mərkəzləşdirilməsinə, eləcə də investisiya, maliyyə və xarici iqtisadi fəaliyyətlərə əsaslanan, birgə fəaliyyət həyata keçirən müəssisələrin könüllü birliyi-dir. Konsern özünün törəmə şirkətlərinin qiymətli kağızlar paketinə nəzarət edir.

Kartel- sahibkarların inhisarçılıq və bazar bölgüsü ilə bağlı əsas müqavilələrindən biridir. Rəqabəti məhdudlaşdırmaq, bir məhsulun istehsalını və satışını inhisarlaşdırmaq, bir tərəfin yaradılması, razılaşmanın bütün tərəfləri üçün məcburi, inhisar qiymət və orta mənfəətdən yüksək olmaq məqsədi ilə yaradılır.

Konqlomerat - müəssisələr birliyi olub bir firmaya məxsus bir qrup və bir-biri ilə rəqabət aparmayan müxtə-

lif məhsulların istehsalını bir və ya bir neçə mərhələdə həyata keçirir.

Yoldaşlıq- vətəndaşların və (və ya) sahibkarlıq subyektlərinin birgə biznes fəaliyyəti məqsədilə öz aralarında bir razılaşma əsasında birləşməsidir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- qeyri-məhdud məsuliyyətli cəmiyyət (QMMC)- cəmiyyətin işlərinə tərəfdaşların fərdi iştirakına əsaslanan bir təşkilat növüdür. Kreditorların mülkiyyət borcları həmrəy və limitsizdir;

- məhdud məsuliyyətli yoldaşlıq (MMY) - təsisçilərinin səhmlərindən (paylarından) yaranan nizamnamə kapitalı. Təsisçilər öz əmanətləri çərçivəsində öz öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşıyırlar;

- məhdud məsuliyyətli cəmiyyət (MMC) - borclu kapitalın geniş cəlb edilməsi əsasında işləyən və biznes fəaliyyətini həyata keçirmək üçün öz töhfələrini birləşdirərək hüquqi şəxslər və vətəndaşlar tərəfindən yaradılan bir təşkilatdır. Müəssisənin idarə edilməsi və operativ idarə olunması xüsusi olaraq yaradılmış orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Məsul Məhdudiyətli Cəmiyyət bütün əmlak öhdəliklərinə, əmanətçilər isə üzvlük haqqları daxilindəki öhdəliklərinə cavabdehlik daşıyırlar.

Birgə müəssisə (BM) -yerli və xarici tərəfdaşların kapital qoyuluşu, iqtisadi fəaliyyəti, təşkilatın idarə edilməsi və mənfəətin paylanması ilə birgə həyata keçirilir.

Bank - fondları (əmanətləri) yığan və onlarla müxtəlif əməliyyatlar həyata keçirən xüsusi bir iqtisadi qurumdur.

Hazırda dövlət və kommersiya bankları vardır. Bankların əsas funksiyalarından biri təşkilatlara kredit verməkdir.

Müəssisə - ayrı mülkiyyətə, müstəqil balansə və ya qiymətləndirməyə və mülkiyyətə, təsərrüfat idarəçiliyində və ya əməliyyat rəhbərliyində bank hesabına sahib olan bir təşkilatdır. Əsas funksiya - bitmiş məhsulun əldə edilməsi və onun həyata keçirilməsindən mənfəət əldə etmək üçün resursların dəyişdirilməsi.

Vahid müəssisə - sahibkar tərəfindən təyin edilmiş və depozitlər arasında bölüşdürülə bilən əmlaka mülkiyyət hüququ ilə təmin olunmuş kommersiya təşkilatıdır. Bunlar dövlət və bələdiyyə müəssisələri ola bilər .

Sosial-iqtisadi şəraitdən, cəmiyyətin sosial vəziyyətindən və ehtiyaclarından, inkişaf səviyyəsindən və bir sıra digər səbəblərdən asılı olaraq, siyasi, ictimai, milli və dini qurumlar meydana çıxır.

İqtisadi əsasda təşkilatlar ticarət, vasitəçilik, maliyyə, innovasiya, sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat və s. bölünür.

İstehsal sahəsindəki ən əhəmiyyətli təşkilatlar, rəqabət qanunları, kapitalın konsentrasiyası və mərkəzləşdirilməsi ilə yaranan və inkişaf edən təşkilatlardır. Müasir şəraitdə yaşama qabiliyyətinə malik konsern , iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən və maliyyə, sənaye, marketinq, tədqiqat və digər subyektlərə aid olan müxtəlif qurumlardan və strukturlardan ibarət olan diversifikasiya edilmiş bir korporasiyanı təmsil edən qurumdur.

Hüquqi baxımdan təşkilatların ayrılması üçün əsas legitimlikdir, yəni onların mövcudluğunun qanuni olmasıdır. Ona görə də rəsmi (formal) və qeyri-formal (qeyri-rəsmi, təsadüfi və ya qəsdən formal olaraq formalaşmamış, yəni qanuni) təşkilatları fərqləndirirlər .

Formal və qeyri-formal təşkilatlar-Hər bir əmək kollektivində formal (rəsmi) münasibət strukturu ilə yanaşı, komanda üzvləri arasında qeyri-formal (qeyri-rəsmi) münasibətlər də mövcuddur. Rəsmi əlaqələrindən fərqli olaraq, qeyri-rəsmi əlaqələr heç kim və heç nə tərəfindən nizamlanmır. Beləliklə, idarəetmə prosesinin formal təşkilatın yaradılmasına və normal fəaliyyətinə aid olduğu başa düşülür.

Qeyri - formal təşkilatlar istənilən bir formal təşkilat daxilində formalaşır və müəyyən dərəcədə birincilərin siyasətinə təsir göstərir. Bu onunla bağlıdır ki. əmək kollektivinin hər bir üzvü eyni zamanda bir neçə sosial qrupa aid ola bilər.

Təşkilatın məqsədlərinə nail olmaq üçün rəhbərliyin iradəsi ilə yaradılan insanların qrupları formal qruplar adlanır. Onların əsas funksiyası müəyyən vəzifələri yerinə yetirmək və təşkilatın məqsədlərinə nail olmaqdır. İnsanlar arasında əlaqələr müxtəlif növ normativ sənədlərlə tənzimlənir: məsələn, fərmanlar, əmrlər, sifarişlər və s.

Müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün mütəmadi olaraq qarşılıqlı əlaqə quran özbaşına qurulan bir qrup - qeyri-rəsmi qrup (təşkilat) olaraq tanınır. Belə bir qrupun üzvləri arasında münasibətlər şəxsi rəğbət əsasında for-

malaşır. Bir qrupun üzvləri fikirlərin, qabiliyyətlərin və maraqların ümumi birliyi ilə bağlıdır. Komanda üzvlərinin siyahısı, məsuliyyətlərin göstəriciləri, rolların koordinasiyası yoxdur.

İnsanların qeyri-rəsmi əlaqələrə daxil olma səbəbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1) aidiyyət hissi. Rəsmi təşkilatların əksəriyyəti qəsdən insanları sosial əlaqələr üçün imkanlarından məhrum etdiyinə görə işçilər bu əlaqələri əldə etmək üçün qeyri-rəsmi təşkilatlara müraciət etmək məcburiyyətində qalırlar;

2) qarşılıqlı yardım. Mənəvi düşüncəyə görə, kömək üçün rəhbərliyə deyil, öz iş yoldaşlarına müraciət etmək daha asan olur ;

3) qorunma. Qeyri-formal birliyə qoşulmaq üçün mühüm bir səbəb qorunma ehtiyacının olmasıdır;

4) ünsiyyət. İnsanlar öz ətraflarında nə baş verdiyini bilmək istəyirlər və formal təşkilatlarda daxili əlaqələr sistemi çox zəifdir və bəzən rəhbərlik qəsdən məlumatları gizlədir, bu informasiyaya giriş qeyri-rəsmi şəraitdə mümkündür;

5) rəğbət. İnsanlar tez-tez istədikləri hər hansı bir şəxsə yaxın olmaq üçün qeyri-rəsmi qruplara qoşulurlar.

Qeyri-rəsmi təşkilatlar formala oxşar və formaldan fərqli də ola bilər. Buna görə qeyri-rəsmi təşkilatların xarakteristikalarından bəzilərini qeyd etmək mümkündür :

1) sosial nəzarət. Standartların yaradılması və möhkəmləndirilməsi - qəbul edilən və qəbul edilə bilməyən

davranışın qrup standartlarıdır. O, məqsədə çatmaq üçün formal təşkilata həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər;

2) dəyişməyə müqavimət. Bu, dəyişiklik qismən onunla izah olunur ki, o, qeyri-rəsmi təşkilatın mövcudluğuna təhlükə yarada bilər;

3) qeyri-rəsmi liderlər. Onların fərqləri ondan ibarətdir ki, rəsmi təşkilatın lideri ona verilmiş rəsmi səlahiyyət şəklində dəstək alır və ayrılmış funksional ərazidə fəaliyyət göstərir. Qeyri-rəsmi liderin dayağı -onun qrupu tərəfindən tanınmasıdır. Ancaq qeyri-rəsmi liderin təsir dairəsi formal təşkilatın inzibati çərçivəsindən kənara çıxa bilər. Qeyri-rəsmi lider iki əsas funksiyayı yerinə yetirir – qrupun öz məqsədlərinə çatmasına kömək edir; onun mövcudluğunu dəstəkləyir və gücləndirir.

Təşkilatda qeyri-formal qrupların varlığı tamamilə normal bir haldır. Çox vaxt belə qruplar əmək kollektivini möhkəmləndirir, birləşdirir və formal lider və ya təşkilat rəhbəri də bu birlikləri dəstəkləməlidir. Yoldaşlıq əlaqələri, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım iş zamanı və işdən sonar formal təşkilatda sağlam psixoloji mühit yaradır.

Qeyri-rəsmi təşkilatlarda əlaqə rəsmi təşkilatlarda olduğundan daha sürətli həyata keçirilir. Bu həm də qeyri-rəsmi təşkilatın öz səlahiyyətlərini (informal ünsiyyət) həyata keçirmək yollarından biridir.

Qeyri-rəsmi qrupun öz səlahiyyətlərinin göstərmək üçün istifadə etdiyi vasitələrdən biri fəaliyyət göstərmək

və ya fəaliyyət göstərə bilməməkdir. Məsələn, belə bir qrup rəhbərliyin hansısa qərarını ya boykot edə bilər və yaxud əksinə, daha tez icra edə bilərlər. Beləki tətillər bura aid deyil, çünki, onlara həmkarlar ittifaqları tərəfindən icazə verilir.

İstənilən menecer qeyri-rəsmi birliklərin mövcudluğu və onların təsir imkanlarını hesaba almalıdır.

Təşkilatın xarici mühiti. Xarici bir mühitə malik olmayan və onunla daimi qarşılıqlı əlaqədə olmayan heç bir təşkilat yoxdur. İstənilən təşkilat müntəzəm olaraq özünün həyat fəaliyyətini təmin etmək üçün xarici mühitdən ilkin məhsulları almağa ehtiyac duyur. Bununla yanaşı, hər bir təşkilat, xarici mühitə onun mövcudluğu üçün təzminat məqsədilə əvəzini ödəməlidir. Xarici mühitlə əlaqə pozulduqda təşkilat məhv olur. Rəqabətin güclənməsi və mürəkkəbləşməsi ilə yanaşı, ətraf mühitin dəyişməsi proseslərinin kəskin sürətdə artması ilə əlaqədar təşkilatlar ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə məsələlərinə diqqət yetirməyə və xarici mühitdəki dəyişikliklərə uyğunlaşma qabiliyyətini artırmağa məcbur olurlar.

Təşkilatın, xüsusilə də onun yuxarı səviyyəsinin ətraf mühitlə qarşılıqlı fəaliyyət siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində menecment əsas rol oynayır. Təşkilatın ətraf mühitlə qarşılıqlı fəaliyyətinin uzunmüddətli siyasət məsələləri bütün idarəetmə proseslərinin qurulmasının başında durur .

Dolayı təsir mühitinin birinci sferası - təşkilatın ümumi xarici mühitidir. Bu xarici mühit cəmiyyətin vəziyyə-

tini, iqtisadiyyatını, təbii mühitini əks etdirir, müəyyən bir təşkilatla əlaqələndirilmir və əmək ehtiyatları bazarını, yeni texnologiyaları, cəmiyyəti, siyasəti, bazar şərtlərini və sosial həyat normalarını özündə birləşdirir .

Ümumi xarici mühit təşkilatların böyük əksəriyyəti üçün bu və ya digər dərəcədə eynidir.

Bilavasitə kompleks bir bazarın vəziyyətinin mürəkkəb sistemi vasitəsilə müəssisəyə dolayı və tez təsir edən amilləri də daxil etməklə, siyasi, hüquqi, sosial-mədəni, iqtisadi, texnoloji, milli və beynəlxalq proseslərin, eləcə də təbiətdən istifadə və təsərrüfat əlaqələrinin və münasibətlərinin təsiri altında formalaşır.

Birbaşa təsir mühitinin ikinci sferası - təşkilatın birbaşa işgüzar əlaqə mühitidir. Bu mühit ətraf mühitin elə subyektlərini formalaşdırır ki, onlar birbaşa əlaqələndirlər və ya bu təşkilatın fəaliyyətinə birbaşa təsir edirlər. Eyni zamanda təşkilatın da öz növbəsində onlara birbaşa təsir göstərə biləcəyinə diqqət etmək lazımdır. Təşkilatın birbaşa işgüzar mühiti alıcılar, tədarükçülər, rəqiblər, biznes tərəfdaşlar, habelə iqtisadi fəaliyyətləri tənzimləyən hökumət təşkilatları (vergi müfəttişliyi, lisenziyalaşdırma orqanları, sığorta, gömrük və hüquq mühafizə və s.) və idarəetmə orqanları, birliklər və assosiasiyalar, həmkarlar ittifaqları və s.

Xarici amillərin təsirinə məruz qalma sürəti müxtəlif təşkilatlar üçün eyni deyildir .

Məsələn, elmi- tədqiqat və konstruktor işləri ilə məşğul olan şöbələr kəşflərin və ixtiraların ön planında ol-

malıdırlar, onların mənimsənilməsi sürətindən asılıdır. İstehsalat şöbəsi bu cür dəyişikliklərə daha az dərəcədə məruz qalırlar, beləki, hər hansı yeni istehsal ilk növbədə eksperimental sahədə tətbiq edilir və yalnız bundan sonra əsas istehsalatda tətbiq olunur (ya da tətbiq olunmur).

Vəziyyətin qeyri-müəyyənliyi müəssisənin fəaliyyətinə xüsusilə kəskin təsir edir.

Məsələn, dövlət maliyyələşməsi sahəsində baş verən hadisələr o qədər tez və gözlənilməz şəkildə inkişaf edər və təşkilat elə bir vəziyyətə düşə bilər ki, onun işinə əvəzi ödənilməz zərər dəyə bilər. Azərbaycan iqtisadiyyatı və maliyyə sahəsindəki 20-ci əsrin 90-cı illərində Azərbaycan manatının tamamilə çökməyə başladığı dövr qeyri-sabitlik dövrü idi.

Belə hesab olunur ki, xarici mühit amillərinin qarşılıqlı əlaqəsi dünya bazarı şəraitində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bir qayda olaraq, öz məhsullarını dünya bazarına çıxaran təşkilatlar bununla hesablaşmalıdırlar.

Təşkilatın daxili mühiti. Daxili mühit təşkilatının fəaliyyət göstərməsinə və müəyyən bir müddət inkişafına imkan verən potensialını əks etdirir. Lakin bu mühit təşkilatın lazımı fəaliyyətini təmin etmədiyi təqdirdə, təşkilat məhv ola bilər.

Təşkilatın daxili mühiti aşağıdakı tərkib hissələrdən ibarətidir:

- təşkilatın məqsəd və vəzifələri;
- təşkilatın strukturu (məsələn, "təchizat - istehsal - maliyyə - kadr şöbəsi - məhsulların satışı");

- təşkilatdaxili proseslər (idarəetmə strukturu);
- texnologiya (istehsalın texnoloji prosesləri, avtomatlaşdırma səviyyəsi);
- personal (əmək bölgüsü);
- təşkilati mədəniyyət (kommunikasiya).

Bundan əlavə, menecment təşkilatda yaranan funksional prosesləri idarə edir. Təşkilatın daxili mühitinin tərkib hissələrini daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Təşkilatın məqsəd və vəzifələri müxtəlif şəraitdən asılıdır. Bu malların satışı və mənfəətin əldə olunması; əmtəə istehsalı və əmək məhsuldarlığının artması; müxtəlif ixtisaslar üzrə mütəxəssislərin hazırlanması və təhsilin elmi səviyyəsinin artırılması və s. ola bilər. Təşkilatın strukturu onun məqsədlərindən asılıdır.

Təşkilatın strukturu təşkilatda yaradılan fərdi şöbələrin, onların aralarındakı əlaqələrin və birliyin vahid birliyə inteqrasiyasının ayrılmasını əks etdirir. Bu daxili dəyişmə təşkilatın idarəetmə səviyyəsi və funksional sahələrinin qarşılıqlı təsirini göstərir. Konkret şəraitdən və vəziyyətdən, təşkilatın maliyyə və insan resurslarının idarə edilməsindən asılı olaraq rəhbərlik daha səmərəli və xüsusi məqsədlərə nail olmaq üçün təşkilatın işini yenidən təşkil edir.

İstənilən müəssisənin də həmçinin özünün xüsusi idarə idarəetmə strukturu vardır. Bu struktur funksional bölmələr və idarəetmə səviyyələri arasında sistemli bir əlaqədir və təşkilatın məqsədlərinə ən səmərəli yollarla nail olmasını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Funksional bölmələr təşkilat tərəfindən həyata keçirilən müxtəlif iş növləridir.

Strukturun quruluşunda birinci –işin layihələndirilməsidir. Təşkilat müstəqil bir iş sistemini, yəni, konveyer, modul və ya briqada iş formasını əsas götürə bilər. İşin layihələndirilməsi işin icraçılarının kvalifikasiyasından; yekun nəticələrlə geriyə əlaqələrin olmasından; işçilərin əlavə təliminə ehtiyacından və s. kimi amillərdən asılıdır;

Təşkilatın strukturunun formalaşmasında növbəti addım iyerarxik şəkildə əlaqələndirilmiş və daimi istehsalla qarşılıqlı əlaqədə olan struktur bölmələrinin ayrılmasıdır. Struktur bölmələrinin təşkilati ölçüləri, onların hüquq və vəzifələri, qarşılıqlı əlaqə sistemi və məlumat mübadiləsi müəyyən edilir. Bölmələrə müəyyən tapşırıqlar və lazımı resurslar verilir.

Menejment tərəfindən formalaşan və istiqamətləndirilən daxili proseslər dörd əsas prosesdən ibarətdir:

- idarəetmə;
- koordinasiya;
- qərar qəbul etmə;
- ünsiyyət.

Təşkilat daxili həyatda rəhbərlik təşkilatın məqsədlərinə çatmaq üçün resursları formalaşdıran və hərəkətə gətirən koordinasiya prinsipi rolunu oynayır. Təşkilatda idarəetmə səviyyələri əmək bölgüsü ilə bağlıdır. Təşkilat səviyyəsinin ortaya çıxması işçilər arasında paylanmış işlərin əlaqələndirilməsinə ehtiyac yaratdı.

Koordinasiya üçün menecment təşkilatda iki üsul növü yarada bilər:

- əmrlər, sərəncamlar və təkliflər şəklində hərəkətlərin birbaşa idarə edilməsi;
- təşkilatın fəaliyyətinə aid olan normalar və qaydalar sisteminin yaradılması vasitəsilə tədbirlərin əlaqələndirilməsi.

Qərar qəbulu prosedurları və standartları fərqli təşkilatlarda fərqli şəkildə formalaşır. Onlar “aşağıdan yuxarı” yalnız üst səviyyədə həyata keçirilə bilər və ya “təşkilatın aşağı səviyyələrində qərar qəbul etmək hüququnun nümayəndəliyi” tətbiq oluna bilər.

Təşkilatda mövcud olan ünsiyyət normaları və formaları təşkilatın daxilində mühitə böyük təsir göstərə bilər. Ünsiyyət yazılı, şifahi və ya qarışıq formalarda ola bilər. Əlaqə ünsiyyətinin əhəmiyyətli bir xüsusiyyəti onlarda məhdudiyətlərin olmasıdır. Əlaqə proseslərinin bütün aspektləri rəhbərliyin təsiri altında və təşkilat içində ən yaxşı atmosfer yaratmaq isə təşkilatın rəhbərliyinin qayğısıdır.

Texnologiya. Texnologiya bu gün çox şey deməkdir: hər şeydən əvvəl, istehsal məhsullarının hazırlanmasının xüsusi bir prosesidir. Bu həm də ilkin materialın faydalı bir şeyə, xidmətə, məlumatlara çevrilmə üsulları, metodları və vasitələrindən ibarətdir. Bu müəssisənin problemlərini həll etmək və biznesin aparılması üsuludur. Texnologiya menecmentin daima diqqət mərkəzində ol-

malıdır. İdarəetmə texnologiya məsələlərini və onlardan ən səmərəli istifadəni həyata keçirməlidir.

İstənilən müəssisədə hər zaman ən son texnika və texnologiyanın tətbiqi ilə bağlı problemlər olur. Xüsusilə də indiki zamanda texnika mənəvi cəhətdən tez köhnəlir. Elmi və texniki tərəqqi daim istehsal prosesinin təkmilləşdirilməsi və sürətləndirilməsi üçün yeni avadanlıqlar, yeni texnologiyalar təklif edir və bu texniki yenilikləri tətbiq etmək çox vaxt təhlükəlidir - bu şərtlərdə bu xüsusi texnikanı istifadə edərkən maksimum səmərəyə nail olacağınıza əmin olmalısınız. Bundan əlavə, hər hansı bir yenilik mütləq iqtisadi əsaslandırılmalıdır, yəni gözlənilən mənfəət, xərcini ödəmə müddəti və s. hesablanır. Yeniliklərin tətbiqinin əvvəlində mənfə nətəcə də əldə edə bilərsiniz.

Hər bir təşkilatın əsası kadrıdır. Təşkilat ona görə yaşayır və fəaliyyət göstərir ki, insanlar var. İnsanlar təşkilatın məhsulunu yaradır, mədəniyyətini və daxili mühitini formalaşdırır, ünsiyyət və idarəetməni həyata keçirir, yəni, təşkilatın nə olduğundan asılıdır. Buna görə də, menecment üçün insanlar "bir nömrəli mövzu" dur. Menecment kadr hazırlayır, onların arasında bir əlaqələr sistemini qurur və onların təliminə və işdə irəliləyişinə kömək edir. Təşkilatlarda işləyən insanlar cins, yaş, təhsil, milliyət, ailə vəziyyəti və s. ilə bir-birindən fərqlənir. Bütün bu fərqlər işin xüsusiyyətlərinə və fərdi işçinin davranışına və təşkilatın digər üzvlərinin hərəkətlərinə birbaşa iş nəticəsində təsir göstərə bilər. Bu baxımdan

rəhbərlik öz işini hər bir şəxsin davranışının və fəaliyyətinin müsbət nəticələrinin inkişafına kömək etmək və onun hərəkətlərinin mənfi nəticələrini aradan qaldırmağa çalışmaq qurmalıdır.

Əmək növünün xüsusi xətlər üzrə bölgüsü bütün böyük təşkilatlarda tətbiq olunur. İxtisaslaşmış bölgünün iki növü vardır:

- üfüqi - qarşılıqlı əlaqəli funksional birləşmələr arasında, bir-birinə bənzəməyən, lakin son mərhələdə müxtəlif mərhələlərdə və istehsal mərhələlərində istehsal olunan məhsulda iştirak edir;
- şaquli - idarəetmə iyerarxiyası, yəni, işçilərin yuxarıdan, başdan icraçıya formal olaraq tabe olması.

Təşkilati mədəniyyət təşkilatın hərtərəfli bir komponenti olmaqla, həm onun daxili həyatına, həm də xarici mühitdə mövqeyinə güclü təsir göstərir. Təşkilati mədəniyyət, bu təşkilatın xarici təsirlərə necə cavab verə biləcəyi, təşkilatda necə davranılması, təşkilatın fəaliyyətinin mənasının nədən ibarət olması və s.-dir. Təşkilatın mədəniyyət daşıyıcıları insanlardır, lakin menecment və xüsusilə ali rəhbərlik tərəfindən əhəmiyyətli ölçüdə inkişaf etdirilir və formalaşdırılır.

Təşkilatın vəziyyəti daimi deyil, onun daxili məzmunu zamanın təsiri altında və insanların idarə etmək hərəkətləri nəticəsində baş verir. Zamanın hər bir anında, təşkilatın daxili amili qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaq üçün dəyişdirilə bilən “verilmiş” bir şeydir.

Keçmiş SSRİ-də təşkilatların strukturları uzun illər ərzində yaradılmış, uzun müddət dəyişməmişdir. Çünki təşkilatlar Dövlət Plan komitəsi tərəfindən tənzimlənən və rəqabəti istisna edən sabit xarici mühitdə fəaliyyət göstərmişlər. Sovet dövründə inzibati aparat strukturlarına yenidən baxılması halları da olmuşdur.

Təşkilatın həyat dövrü. Təşkilatın “həyatı” insanın həyatı, hər hansı əmək aləti və ya xidmət obyektinin ömrü kimidir. Onun inkişafının öz mərhələləri və xüsusiyyətləri vardır. Təşkilatın həyat dövrü konsepsiyasına əsasən, bütün fəaliyyətlər hər birinin xüsusi məqsədləri, əlamətləri, idarəetmə tərzini, vəzifələri və əməyin təşkili olan bir sıra mərhələlərdən keçir.

Faza I - təşkilatın yaranması ; liderlik böhranı (təşəxsin idarə etməsi); əsas vəzifə bazarına daxil olmaq; işin təşkili - mənfəətin artırılması arzusu təsvir olunur.

Faza II - uşaqlıq və erkənlik dövrü. Fərqli xüsusiyyətlər: Təşkilatın əsas məqsədi qısamüddətli mənfəət və sürətli artımdır; sərt rəhbərlik hesabına yaşamaq; əsas vəzifə bazanın bir hissəsində möhkəmlənmək və tutmaqdır; əməyin təşkili – mənfəətin planlaşdırılması, əmək haqqı və əmək haqqını artırmaqdır.

Faza III - yetkinlik. Əsas məqsəd sistemli, balanslı bir böyümə və fərdi imicin formalaşmasıdır; hakimiyyətin nümayəndəlik vasitəsilə idarəedici təsiri (mərkəzləşdirilmiş idarəetmə); əsas vəzifə müxtəlif maraqların, bazanın fəthinin müxtəlif maraqları nəzərə alınmaqla böyüməsi-

dir; əsas vəzifə ayırma və əməkdaşlıqdır, fərdi nəticə üçün bonusdur.

Faza IV –yaşlanma. İnkişafın əsas məqsədi əldə edilmiş nəticələri qorumaqdır (“fəth edilmiş” mövqelərdə qalmaq); liderlik sahəsində təsir, koordinasiya yolu ilə əldə edilir; əsas vəzifə sabitliyin təmin edilməsi, əməyin təşkili üçün azad rejim və mənfəətdə iştirak etməkdir.

Faza V - təşkilatın dirçəlişi. İnkişafın bu mərhələsindəki əsas məqsəd bütün funksiyaların bərpasını, yeni texnologiyaların tətbiqini təmin etməkdir; onun böyüməsi kollektivliklə bağlıdır; əsas vəzifə cavanlaşmadır; əmək təşkilatı sahəsində - əmək qabiliyyətli elmi təşkilatın tətbiqi, kollektiv bonuslar və s.

1.5.Müəssisədə menecer

Menecer- idarəetmə fəaliyyətini həyata keçirən və idarəetmə vəzifələrini həll edən bir təşkilatın üzvüdür, idarəetmə fəaliyyəti ilə məşğul olan və idarəetmə tapşırıqlarını həll edən mütəxəssisdir. O, daimi vəzifə tutur və müəssisənin müəyyən sahələrində idarəetmə qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir. Menecerlərin fəaliyyəti bütün resursların (o cümlədən, maliyyə, insan və s.) məhsuldarlığının artırılmasına yönəlib.

Menecer:

- qrup rəhbərləri;
- laboratoriyaların, xidmətlərin rəhbərləri və s .;
- istehsal bölmələrinin rəhbərləri;

- müxtəlif bölmələrin fəaliyyətini əlaqələndirən, müxtəlif səviyyələrdə inzibatçılar;

- müəssisələrin, firmaların rəhbərləri.

Heç də bütün menecerlər təşkilatda eyni rol oynamırlar: müxtəlif menecerlər tərəfindən həll edilən vəzifələr müxtəlifdir və nəhayət, müxtəlif menecerlər tərəfindən həyata keçirilən funksiyalar da eyni deyildir. Bu, təşkilatda bir ierarxiyanın olması ilə bağlıdır, çünki təşkilat müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir və nəhayət, müxtəlif idarə etmə fəaliyyət növləri mövcuddur.

Bir sıra səbəbdən təşkilat menecerlər olmadan mövcud ola bilməz:

- menecerlər təşkilatın əsas məqsədinin yerinə yetirilməsini təmin edirlər;

- fərdi əməliyyatlar və təşkilatda həyata keçirilən tədbirlər arasında qarşılıqlı əlaqəni yaradır və qururlar;

- dəyişən mühitdə təşkilatın davranış strategiyasını inkişaf etdirirlər;

- təşkilatın fəaliyyətini nəzarət edən şəxslərin və qurumların maraqlarına xidmət etməsini təmin edirlər;

- təşkilatın ətraf mühitlə əsas informasiya əlaqəsi;

- təşkilatın fəaliyyətinin nəticələri üçün rəsmi məsuliyyət daşıyır.

Menecer üçün müəssisə rəhbəri olmaq o qədərdə vacib deyildir. O, bütün təşkilatın fəaliyyətinə töhfə verir. Menecerin qərarları təbiətə məsləhət xarakterlidir və digər inzibatçılar vasitəsilə həyata keçirilir.

Menecerlər müəssisənin mühüm resursudur. Təməmilə avtomatlaşdırılmış bir fabrikdə çox az işçi ola bilər, lakin mütləq menecer olmalıdır. O, öz uğurlarına və səhvlərinə görə məsuliyyət daşmalıdır. Onun əsas vəzifəsi müəssisənin gücündən səmərəli istifadə etmək və müəssisənin zəif nöqtələrini neytrallaşdırmaqdır.

İdarəetmə fəaliyyətinin subyekti olaraq, menecerlər təşkilatda müxtəlif rol oynayır. Bunların arasında əsas üçünü seçmək olar:

- qərarların qəbul edilməsində rolu;
- informasiya rolu;
- rəhbərin rolu.

Qərarların qəbul edilməsində menecerin rolu ondan ibarətdir ki, o - təşkilatın hərəkət istiqamətini müəyyən edir, resursların ayrılmasına qərar verir, cari düzəlişlər verir və s. Menecer bu hüquqa sahib olmaqla qəbul olunmuş qərarın nəticələrinə məsuliyyət daşır. Buna görə də, menecer yalnız ən yaxşı həll variantını seçə bilməklə yanaşı, rəhbərlik etdiyi kollektivi müəyyən bir istiqamətdə arxasınca aparmağa qərar verməlidir.

İnformasiya rolu ondan ibarətdir ki, menecer daxili və xarici mühit haqqında məlumat toplayır, məlumatları tənzimləyici münasibətlər şəklində yayır və nəticədə təşkilatın siyasətlərini və məqsədlərini izah edir. Onun işinin nəticəsi məlumatı təşkilatın üzvlərinə necə aydın və dəqiq şəkildə çatdırma biləcəyi ilə bağlıdır.

Menecer rəhbər rolunda çıxış edərək təşkilatın daxilində və xaricində əlaqələrin formalaşdırılması, təşkila-

tın üzvlərini məqsədlərə nail olmaq, onların səylərini əlaqələndirmək və təşkilatın nümayəndəsi kimi çıxış etmək üçün motivasiya edən liderdir. Menecer bir lider kimi öz ideyalarına insanları inandırmağa və arxasınca aparmağa hazır olmalıdır .

İstənilən menecer beş əsas əməliyyatı həyata keçirir:

1. Məqsədləri müəyyənləşdirir (və məqsədə çatmaq üçün nə edilməlidir);

2. Təşkil edir (məqsədlərə çatmaq üçün zəruri olan fəaliyyət növlərini, qərarları, əlaqələri təhlil edir, idarə olunan məcmuları formalaşdırır, tapşırıqları yerinə yetirmək üçün insanları seçir);

3. Əlaqələndirir (müxtəlif fəaliyyət istiqamətləri üzrə müvafiq mütəxəssislər qrupu yaradır, "iş həyatının keyfiyyətini" təşkil edir, tabeçilikdə olanlarla, rəhbərlərlə, həmkarları ilə ünsiyyət qurur);

4. Ölçüləri müəyyən edir (işçilərin qiymətləndirilməsi üçün qiymətləndirmə vahidlərini müəyyən edir, təhlil edir, qiymətləndirir, nəticələrini şərh edir və onları diqqətə çatdırır);

5. İnsanların və özlərinin yüksəlməsinə kömək edir.

Menecer üçün peşəkar tələblər. Menecerin işinin əsası əmək alətini idarəetmə informasiyasıdır, buna görə müəssisənin idarə edilməsində müasir informasiya texnologiyalarını tətbiq etməlidir.

Menecərə aşağıdakıları bilmək vacibdir :

1. İdarəetmə nəzəriyyəsi və idarəetmə təcrübəsi sahəsində (makro-, mikroiqtsadiyyat, təlim, peşəkarlığın yüksəldilməsi) biliklər əldə etmək;

2. Əlaqə və insanlarla işləmək bacarığı. Çünki menecer korporativ kommunikasiya sistemində (müxtəlif idarəetmə səviyyələri arasında) birləşdirici həlqədir;

3. Müəssisənin ixtisaslaşması sahəsində ixtisaslaşma (istehsal proseslərinin texnologiyası məsələləri).

Müəssisədə müəyyən bir menecerin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində ona verilmiş səlahiyyətlərin tərkibi ilə müəyyən edilir. Bu tərkib müəssisənin qəbul etdiyi əmək bölgüsü sistemi və idarəetmə kadrlarının ixtisasına uyğun olaraq qurulur.

Ümumiyyətlə, əmək bölgüsü hər bir ictimai istehsal sistemində əmək fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin təcrid olunması və bir-birinə bağlı olması prosesidir. Əmək bölgüsünün təbiəti və formaları məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə müəyyən edilir və inkişafın dərəcəsini xarakterizə edərək, əmək məhsuldarlığının daha da artmasına səbəb olur və istehsal münasibətlərinin inkişafına və dəyişməsinə kömək edir. Tarixi inkişaf prosesində, istehsal və istehsal münasibətlərinin və əmək bölgüsünün təkamülünə təsir edən bir neçə mərhələ ayrılır: ibtidai icma səviyyəsində də ovçuluq və yığıcılıq; quldarlıq quruluşunda - heyvandarlıq və əkinçilik, sənətkarlıq, ticarət, ərazi, peşə, beynəlxalq, zehni və fiziki əmək bölgüsü; Manufakturaların inkişaf dövründə əmək bölgüsü müəssisəyə daxil olur, qismən, ətraflı əmək bölgüsü şəklində fəaliyyət göstərir. Maşın texnologiyasının inkişafı ilə sonuncu sabitləşir və dərinləşir.

Prinsipcə, istənilən müəssisənin strukturunda əmək bölgüsünün iki növü vardır:

- üfüqi;
- şaquli.

İdarəetmədə əməyin üfüqi bölgüsü, əsasən funksional əlamətlərinə görə menecerlərin ixtisaslaşması ilə bağlıdır, yəni, ona bir və ya bir neçə funksiya təyin edilir. Belə əmək bölgüsü müəssisədə strateji idarəetmə, planlaşdırma, nəzarət –dispetçer şöbələri və idarələri üçün xüsusi xidmətlərin yaradılmasına gətirib çıxarır.

Menecerlərin şaquli əmək bölgüsü, həyata keçirilən proseslərin xarakterinə, fəaliyyətin miqyasına, onun sahə mənsubiyyətinə bağlıdır. O, müəssisənin təşkilati strukturunda, idarəetmə səviyyəsinin tərkibində özünü göstərir. Bir qayda olaraq müəssisədə menecmentin üç səviyyəsini ayırmaq mümkündür: yuxarı, orta və aşağı. Səviyyədən səviyyəyə keçdikcə, hər səviyyədə qəbul edilən idarəetmə qərarlarının nəticələrinin həcmi və əhəmiyyəti artır.

Menecerin əsas qərarlarının mahiyyəti onun fəaliyyət sahəsinə, habelə müəyyən bir təşkilatda ona təyin edilmiş funksiyalar sahəsinə aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, menecerin subyektiv funksiyalarının tərkibi, təşkilatda onun iyerarxik səviyyəsinə görə fərqlənir.

Menecerin iyerarxik səviyyəsi nə qədər yüksək olursa, onun fəaliyyətində məqsədlər, strateji planlaşdırma və yeniliklərin sistemli təşkil edilməsi üçün daha çox funksiya iştirak edir.

1.6. İdarəetmə funksiyaları

İdarəetmə fəaliyyətinin bütün növləri və istiqamətləri onun funksiyalarında (latınca *functio* - vəzifə, iş, fəaliyyət, verilmiş əlaqələr sistemində obyektin xüsusiyyətlərinin xarici təzahürüdür) həyata keçirilir və özünü göstərir .

Funksiya - idarəetmənin obyektiv tərkib hissəsidir, xüsusi texnika və metodlarla həyata keçirilən xüsusi fəaliyyət növüdür, habelə işin düzgün təşkil edilməsi və fəaliyyətə nəzarət edilməsidir. Bu idarəetmə funksiyaları anlayışların və strukturun formalaşmasına sistemli bir yanaşmadır.

İdarəetmə - funksiyaların birlikdə həyata keçirilməsidir. İdarəetmə funksiyaları idarə olunan obyektin təsiri ilə əlaqəli idarəetmə növlərinin növləri kimi təqdim edilə bilər. Avtoritar, liberal və demokratik liderlik üsullarını fərqləndirirlər.

Avtoritar üsul sərt idarəetmə, hər cür qərarların təkbəşinə qəbulu, işçinin fərd olaraq zəif maraqları və təbelikdə olanlarla qeyri-rəsmi əlaqələrin rədd edilməsi ilə xarakterizə olunur.

Demokratik üsul avtoritar üsulün tam əksinədir - qərar qəbul edərkən kollektiv müzakirələrdən istifadə edir, idarə edənlərlə idarə olunanlar arasında dostluq və formal qeyri-rəsmi əlaqələr saxlamağa imkan verir.

Liberal üsul, idarə olunanların işlərinə minimal müdaxiləyə əsaslanır, rəhbərlik tapşırıqların həllindən kənarlaşmasını nümayiş etdirir və bu mənada passivdir.

İstənilən səviyyədə və istənilən sistemdə idarəetmə fəaliyyətlərinin bütün məcmusu məhdudlaşdırılır və bunu fəaliyyətin ciddi şəkildə azaldılmasına yönəldilən siyahıya daxil etmək olar ki, bu da qapalı idarəetmə sisteminin əsasını təşkil edir:

- idarəetmə qərarlarının qəbulu:
  - proqnozlaşdırma;
  - planlaşdırma;
- qəbul olunmuş qərarın icrası:
  - təşkilat;
  - koordinasiya;
  - tənzimləmə;
  - aktivləşdirmə;
  - stimullaşdırma;
- nəzarət:
  - uçot;
  - təhlil.

Bu tsiklin həyata keçirilməsi nəticəsində insan bir sıra funksiyaları yerinə yetirir:

1. *Planlaşdırma*. Planlaşdırma prosesində menecer müəssisənin məqsədlərini, maddi, maliyyə və əmək resurslarını və ehtiyatları və onları yerinə yetirmək üçün zəruri ehtiyatları müəyyənləşdirir, məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün müddətləri, icrası üçün məsul olanları və icraçıların özlərini müəyyən edir. Planlaşdırma menecerə, həm uzunmüddətli perspektivdə, həm də hazırkı işdə yaranmış problemləri rəhbər tutaraq şüurlu şəkildə hərəkət etməyə imkan verir.

Adətən, hər bir təşkilat ümumi fəaliyyətini idarə etmək üçün vahid bir plan formalaşdırır və fərdi menecerlər tərəfindən müəyyən edilmiş məhdudiyətlər çərçivəsində onların məqsədlərinə nail olmaq üçün müxtəlif üsullar tətbiq edir. Planlaşdırma prosesi təşkilatın səviyyəsinə uyğun olaraq həyata keçirilir:

- ən yüksək səviyyədə strateji planlaşdırma aparılır - təşkilatın əsas komponentləri üzrə uzunmüddətli perspektivlər müəyyən edilir;

- orta səviyyədə taktiki planlaşdırma aparılır - son nəticələrə nail olmaq üçün ara məqsədlər müəyyən edilir (strateji məqsəd və vəzifələr);

- aşağı səviyyədə təşkilatın operativ planlaması aparılır - hər bir işçi təşkilatın ümumi və əsas məqsədlərinə çatmaq üçün öz səylərini yönəldərək operativ planlarda bir sistem yaradır.

Hər üç planlaşdırma ümumi bir sistem təşkil edir - təşkilatın fəaliyyətinin baş, ümumi və ya biznes planı.

2. *Təşkilati funksiya*. Planlaşdırılmış tədbirləri praktikada həyata keçirmək, onların icrasını təşkil etmək lazımdır. Təşkilat idarəetmə funksiyası kimi istənilən təşkilatın fəaliyyətinin texniki, iqtisadi, sosial-psixoloji və hüquqi aspektlərinin tənzimlənməsini təmin edir. O, menecerin və icraçıların fəaliyyətinin səmərəliliyinə yönəldilmişdir: çoxlu sayda tapşırıqdan kim konkret olaraq hansı tapşırığı yerinə yetirməli və bunun üçün nə qədər vəsait tələb olunacağını müəyyən etməlidir.

Bu iş təşkilatın özündə, strukturun, rəhbərliyinin və kommunikasiyasının yaranması, eləcə də bütün lazımi vasitələrlə, sənədlər və məlumatlarla insanların işinin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bu, istehsal prosesinin, təchizatın və satışın və s. geniş dairədə məsələlərin həlldir .

3. *Koordinasiya*. Təşkilat prosesi zamanı insanların işini tənzimləmək, onların söylərini koordinasiya etmək, əmək əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində lazımi ritm və ardıcılıqı təmin etmək lazımdır. Bu baxımdan koordinasiya da menecmentin bir funksiyasıdır.

4. *Əlaqə*. Təşkilatda rəhbərlik onu təşkil edən insanlar vasitəsilə həyata keçirilir. Menecerə ötürülən informasiya çox vacib bir vasitədir. Bu informasiyanı ötürmək və ona cavab işarələrinin alaraq, menecer tabeçiliyində olanların işini təşkil edir, motivasiya edir və nəzarət edir. Bir şəxsdən digərinə məlumat ötürülmə prosesi nə ünsiyyət deyilir.

Əlaqə termini “ümumi” mənasını verən latın “communis” – sözündən götürülüb: məlumat ötürən məlumat alıcı ilə “ümumilik” qurmağa çalışır. Əlaqə subyektləri bütövlükdə fiziki şəxslər və təşkilatlar ola bilər.

Əlaqə prosesində dörd əsas ünsür fərqləndirilə bilər :

1. Göndərən – ideyaları yaradan və ya məlumat toplayan və ötürən şəxs;
2. Rəməzlərdən istifadə edilərək kodlanmış məlumat və ya şəxsi informasiya;
3. Kanal və ya informasiyanı ötürən vasitə;

4. İnformasiya qəbul edən – kimin üçün nəzərdə tutulduğu və onu qəbul edən və təfsir edən şəxs.

Əlaqə prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir:

1. Birinci mərhələdə göndərən, ötürülmə üçün nəzərdə tutulan məlumatın məzmununu, onun qəbul edilməsinin mümkün xarakterinin təbəçilikdə olanlar tərəfindən qəbul edilməsinin vacibliyini (dialog "eyni dildə" aparılmalıdır) nəzərə alaraq keçirilməsi müəyyənləşdirilir;

2. İkinci mərhələdə məlumatı göndərən informasiyanı müvafiq simvollarla ifadə etməlidir, yəni, müvafiq sözlər, vasitələr və ya ötürülmə kanalını seçməlidir;

3. Üçüncü mərhələdə göndərəndən qəbul edənə məlumatın birbaşa ötürülməsi baş verir;

4. Dördüncü mərhələdə qəbul edən informasiya alır (onu "anladığı bir dilə tərcümə edir"). Qəbul edən ona ötürülən məlumatları düzgün başa düşürsə, məlumatın ötürülməsi effektiv hesab edilə bilər.

Sadə birbaşa əlaqələrlə yanaşı, "informasiya şəbəkələri" adlandırılan system vardır ki, - məlumat axınları vasitəsilə ünsiyyət prosesində iştirak edən şəxsləri müəyyən bir şəkildə əlaqələndirir. Bu halda fərdlər arasındakı ünsiyyət əlaqələri hesab edilir. Əlaqə şəbəkəsi iki və ya daha çox şəxs arasındakı mesaj və siqnalların axınlarını ehtiva edir .

Mənecər tərəfindən yaradılan şəbəkə şaquli, üfüqi və diaqonal əlaqələrdən ibarətdir. Şaquli əlaqələr -rəhbərlikdən başlayaraq xətt boyunca təbəçilikdə olanlara

qədər qurulur. Üfüqi əlaqələr - şəxslərin bərabər səviyyələri və ya təşkilatın hissələri arasında aparılır. Diaqonal rabitə - digər rəhbərlər(artan) və ya tabeçilikdə olanlar (azalan) ilə əlaqədir. Bu əlaqələrin şəbəkəsi real təşkilat sistemini yaradır.

5. Motivasiya. Tabeçilikdə olanların işini təşkil və koordinasiya edərək , menecer müxtəlif insanlarla, əlaqələrlə daim qarşılaşır. İnsanlar müxtəlif intensivlik və məhsuldarlıqla işləyirlər, təşəbbüs və səy göstərə bilər və "səhərdən-axşamədək " işləyə bilərlər. Növbəti funksiyaya - əməyin motivasiyasına ehtiyac yaranır. Motivasiya özünü və başqalarını şəxsi məqsədlərə və təşkilatın məqsədlərinə çatmaq üçün işə təşviq etməkdir.

Yaxşı işdən şəxsi həzz və işin nəticəindən qürur duyaraq işçilərdə məqsəd hissi yaradır . Motivasiya baxımından bu, həyata keçirilən işin pul ekvivalentindən daha vacibdir. Menecerləri həmişə başqasının tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün işləmək istəyən şəxsin göstərdiyi şərtlər maraqlandırır. Bu inkişaf bir sıra nəzəriyyələrə, məsələn, A Maslounun tələbatlar nəzəriyyəsinə, F. Hersberqin dual nəzəriyyəsinə, Porter-Loulernin nəzəriyyəsinə, ədalət nəzəriyyəsinə və s.əsaslanır.

Təlim və ixtisas artırma prosesində bilik təcrübəsi və bacarıqlar əldə edən insan, bacarıqlarını işə tətbiq etmək istəyir və daha çox uğur qazanır, daha çox məmnuniyyət hissi aşılanır. Bu halda, işçi təşkilatın məqsədlərini öz məqsədləri hesab edir.

Əməyin idarə edilməsi və təşkili işçilərə öz işlərini həyata keçirmək imkanı verdikdə, onların işi yüksək səmərəli olacaq və işləmək üçün motivasiya yüksək olacaqdır.

6. Nəzarət. İstənilən rəhbərin və ya icraçınının işinin nəzarətə ehtiyacı vardır. Menecment funksiyası kimi nəzarət, vaxtında “zəif yerlərin” aşkarlanmasına, reallığın normaları və standartları arasındakı ziddiyyətə, onları düzəltməyə və ya işçilərin hərəkətlərini düzəltməyə imkan verir. Nəzarət, bir qayda olaraq, güc, “əmr etmə” ilə bağlıdır.

İdarəetmə nəzarəti idarəetmə vəzifələrinin yerinə yetirilməsini asanlaşdırmaq üçün müxtəlif tədbirlərin müşahidəsi və tənzimlənməsi ilə bağlı davamlı bir prosesdir. Effektiv idarəetmə nəzarəti strateji planlaşdırma prosesi ilə əlaqəsi əsasında yaradılır. Strateji planların həyata keçirilməsinin monitorinqi rəhbərliyin nə dərəcədə yaxşı həyata keçirildiyini, dəyişikliklərin edilməsi və ya tənzimləyici tədbirlərin tətbiq olunduğunu müəyyən edə bilməsi üçün təmin edir .

Ən ümumi formada nəzarət, planlaşdırılmış olanlarla əldə edilmiş faktiki nəticələri müqayisə etmək (uyğunlaşdırmaq) prosesi kimi müəyyən edilə bilər.

Klassik menecmentdə nəzarət funksiyası idarəetmə fəaliyyətinin bir növü kimi başa düşülür.

Bütün nəzarət sistemləri ideyası əsasında, yəni real nailiyyətləri proqnozlaşdırılanlarla müqayisə edirlər. Nəticədə, mənfi nəticələrin düzəldilməsi və ya müsbət nəti-

cələrə təsiri artırmaq üçün kənara çıxmalar müəyyənləşdirilir. Əsas funksiyayı ayırmaq çətindir, belə ki, müxtəlif vaxtlarda, lakin müxtəlif mərhələlərdə funksiyaların qiyməti dəyişə bilər. Məsələn, analizin son mərhələsi yeni planlaşdırmanı və ya koordinasiyanı, aktivləşməni və s. stimullaşdırma bilər.

Müəyyən bir obyektin bütövlükdə idarəetmə funksiyaları ilə yanaşı, aparatın ayrı-ayrılıqları üçün müəyyən vəzifələrin funksiyaları vardır. Məsələn, istehsalın texniki hazırlığı; müxtəlif xidmət növləri; məhsulların keyfiyyətinə nəzarət və s.

Bir tərəfdən, hər bir funksiya vəzifəsi nisbətən müstəqildir, digər tərəfdən bütövlükdə bütün idarəetmə funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün ümumi çərçivəyə çevrilir.

1.7. İdarəetmə prinsipləri

Təşkilatın idarəetmə prinsipləri sistemin tələblərinə cavab verir, idarəetmə prosesinin quruluşu və təşkilatı, yəni təşkilatı idarə etmək, idarəçilərin bütün səviyyələrdə rəhbərlik edən əsas fərziyyələr və qaydalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu qaydalar menecerin davranış xəttini müəyyən edir.

Beləliklə, idarəetmə prinsipləri idarəetmə funksiyalarının icrası üçün menecerlərin davranışı, əsas ideyaları, nümunələri və qaydaları kimi təqdim edilə bilər.

İdarəetmə prinsipləri ilk dəfə G. Emerson tərəfindən tərtib edilmişdir. Onun işini davam etdirən A. Fayol idarə etmənin 14 prinsipini işləmişdir:

1. Əmək bölgüsü (eyni xərclərlə istehsal edilən məhsulun həcmi artırmaq, keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və ixtisaslaşmasının yüksəldilməsinə imkan verir);

2. Hakimiyyət və məsuliyyət (sərəncam vermək hüququ və hərəkətlərinin nəticələrinə məsuliyyət daşımaq).

3. İntizam (təşkilatda müəyyən edilmiş qaydalar və prosedurların həyata keçirilməsinə əsaslanan menecerlər və işçilər arasında tabeçilik və qarşılıqlı əlaqə. İntizam yalnız rəhbərlərdən asılıdır).

4. İdarəetmənin birliyi (hər hansı bir hərəkət üçün göstərişi yalnız rəhbər verə bilər və onun icrasına məsuliyyəti tabeçiliyindəkilər yalnız onun qarşısında daşıyır).

5.Rəhbərliyin vahidliyi (bir menecer və bir fəaliyyət planı, bir məqsədi həyata keçirən bir sıra əməliyyatlar üçün bir program).

6. Fərdi maraqların ümumi maraqlara tabeçiliyi (müəssisədə, işçilərin və ya işçilər qrupunun maraqları müəssisənin maraqlarından yüksək olmamalıdır. Maraqlar toqquşduqda , menecerlərin ən çətin vəzifəsi onları razı salmaqdır).

7. Əmək haqqının ödənilməsi (yerinə yetirilən işə görə ödəniş həm ədalətli olmalıdır, həm də işçiləri və administrasiyanı razı salmalıdır).

8. Mərkəzləşdirmə (mərkəzləşdirmə və ya əks mərkəzsizləşdirmə vəziyyətə və idarəetmə metodlarına uyğun olmalıdır).

9. İyerarxiya (rəhbər vəzifələr ən aşağıdan ən yüksək səviyyəyə qədər).

10. Qayda (hər şey və hər bir işçi həmişə öz yerində olmalıdır).

11. Ədalət (öz vəzifələrini ən yaxşı şəkildə yerinə yetirmək istəyən işçilərə xeyirxah münasibət. Ədalət - ədalətlə xeyirxahlığın bir birinə uyğunluğudur).

12. Personalın sabitliyi (kadrların sabitliyinin pozulması, kadr dövriyyəsi müəssisədə işlərin pis vəziyyətinin nəticəsidir).

13. Təşəbbüs (menecerlər təklif olunan planın yaradılmasına və həyata keçirilməsinə imkan verəcək təşəbbüsləri təşviq etməlidirlər).

14. İşçilərin birliyi (iş yerində korporativ ruhun yaranması, işçilərin birliyi). Onları zəiflətmək istəyən əleyhdar (düşmənçilik edən) qüvvələri ayırmaq lazımdır, lakin müəssisədə öz qüvvələrini ayırmaq ümumi səhvdir).

İdarəetmə prinsiplərini iki böyük qrupa bölmək olar: fərdi və ümumi.

Menecmentin ümumi prinsipləri: tətbiq, sistemlilik, çox funksiyalılıq, inteqrasiya, dəyərlərə yönümlü.

Menecmentin xüsusi prinsipləri aşağıdakılardır: mərkəzi idarəetmənin optimal birləşməsi və idarəetmədə əks mərkəzsizləşmə; kollegiallıq; idarəetmənin elmi əsaslandırılması; planlaşdırılmış xarakter; hüquqların, öhdəliklərin və məsuliyyətlərin birləşməsi; muxtariyyət və azadlıq; iyerarxiya və əks əlaqənin olması; motivasiya; idarəetmənin demokratikləşdirilməsi; dövlət qanunçuluğu; obyektin üzvi bütövlüyü və idarəetmə subyektini; nəzarət sisteminin davamlılığı və hərəkətliliyi .

1.8. Menecmentin metodları və üsulları

Əvvəllər nəzərdən keçirilmiş funksiyaların və idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi müxtəlif üsullarla həyata keçirilir.

“Metod” sözü (yunanca- “*methodos*”) hər hansı bir məqsədə nail olmaq üçün vasitədir. İdarəetmə metodları vasitəsilə idarəetmə fəaliyyətinin əsas məzmunu həyata keçirilir.

Menecment funksiyalarının və prosedurlarının hər birində məcburi və rəşional idarəetmə qərarlarını təmin edən müxtəlif xüsusi üsul və metodlardan istifadəni nəzərdə tutur. Müxtəlif idarəetmə funksiyalarına aid olan bu metodların və üsulların birləşməsi menecmentin metodologiyası və metodik idarəetmə aparatıdır.

İdarəetmə üsulları səmərəli idarəetmə qərarlarının inkişafı üçün müxtəlif idarəetmə vəzifələrini yerinə yetirmək üçün bir sıra qaydalar və prosedurlardır. İdarəetmə prosesinə müəyyən qaydada, etibarlılıq və səmərəlilik gətirirlər.

Tətbiq sahəsindən asılı olmayaraq bütün idarəetmə metodlarının istiqamətlik, məzmun və təşkilati formaları vardır.

Metodların əsas məqsədi idarəetmə sisteminə (obyektinə) yönəlmişdir (firma, şöbə, bölmə, şirkət və s.). Metodların əsas məqsədi həmişə eynidir - bu müxtəlif fəaliyyətlər həyata keçirən insanlardır.

Məzmun - təsir üsulları və metodlarının spesifikliyidir.

Təşkilati forma - xüsusi vəziyyətə təsir. Bu, birbaşa və ya dolayı (təşviq şərtləri ilə) təsir ola bilər.

İdarəetmə üsulları çox müxtəlifdir və çoxsaylıdır, onlar müəssisənin xüsusiyyətlərinə və müəyyən edilmiş xüsusiyyətlərə əsaslanır.

1.9. İdarəetmənin effektivliyi və onu təkmilləşdirmək yolları

Keçən əsrin 80-ci illərində bir sıra alimlər (E. Atos, R. Paskal, T. Petere və R. Uotermen) tərəfindən hazırlanmış "7-S" konsepsiyası kimi tanınan yeni idarəetmə konsepsiyasını ortaya qoydular. "Yapon idarəetmə sənəti: amerika menecerləri üçün vəsait" kitabında bu yanaşmanın müəllifləri, yeddi quruluş elementinin qarşılıqlı təsirini nəzərə alaraq menecerlərin ən effektiv fəaliyyətinin olacağını ifadə etdi:

- 1) strategiya;
- 2) quruluş;
- 3) idarə etmə sistemi;
- 4) müəssisənin kadrları, personal;
- 5) idarəetmə tərzini və təşkilati mədəniyyət;
- 6) kadrların ixtisasları;
- 7) təşkilati dəyərlər.

Bir-birinə bağlı elementlərdən birində dəyişikliklər olduqda digərilərinə də təsir göstərir. Buna görə, bütün bu komponentlərin harmonik bir vəziyyəti və onların arasında uyğun balans saxlamaq vacibdir.

II FƏSİL

EKOLOJİ MENECMENTİN KONSEPSİYASI

2.1. Ümumi müddəalar. Əsas anlayışlar

Ekoloji menecment xüsusi menecmentin növlərindən biri olmaqla, idarəetmənin əsas prinsiplərini və qanunuyğunluqlarını (təşkilati struktur, idarəetmə funksiyaları, idarəetmə tsikli, idarəetmə strategiyası, planlaşdırma, motivasiya, liderlik və s.) öyrənən ümumi menecment sisteminin tərkib hissəsini təşkil edir.

Ekoloji menecmenti ətraf mühitin keyfiyyətinin qorunub saxlanılmasına, normativ-hüquqi, ekoloji parametrlərin təmin edilməsinə yönəlmiş, habelə cəmiyyətin dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına əsaslanan xüsusi idarəetmə sistemi kimi müəyyən edə bilərik.

Dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin praktiki surətdə həyata keçirilməsi bir çox cəhətdən istehsalat-ekoloji idarəetmə və ekoloji menecment sistemlərinin təşkilədiciyi və inkişafı ilə müəyyənləşdirilir.

Ekologiyalaşdırılmış menecmenti və ekoloji menecmenti fərqləndirirlər.

Ekologiyalaşdırılmış menecment (Environmental Management) formalaşmış texniki-iqtisadi sistemin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə tələb etmir. Bunu mühafizəkar ekoloji menecment yaxud ekoloji təhlükəsizlik

problemlərinin həll edilməsi istiqamətində müəssisələrin hazırlığının birinci pilləsi kimi də səciyyələndirə bilərik.

Ekologiyalaşdırılmış menecment –resurs qənaəti və təbiətdən səmərəli istifadə sferasında milli və beynəlxalq normativlərin, aktların və qaydaların tələblərinə artıq mövcud olan infrastrukturun uyğunlaşdırılması yolu ilə obyektin iqtisadi idarəetməsinin həyata keçirilməsi sistemidir .

Ekologiyalaşdırılmış menecmentin əsas prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- formalaşmış texnologiyaların nəzərə alınması ilə ekoloji siyasətin işlənilib hazırlanması;
- ekoloji yönəlik qərarların qəbul edilməsi;
- müəssisənin yerləşdiyi rayonda texnoloji prosesin və ətraf mühitin monitorinqinin bütün mərhələləri üzərində ekoloji nəzarətin təşkil edilməsi.
- Əsas vəzifələr:
  - xammal resurslarına qənaət olunması;
  - tullantıların və ətraf mühitin çirkləndirmələsinin minimallaşdırılması;
  - işçi heyətinin təhlükəsiz əməyinin təşkili;
  - ekoloji riskin qiymətləndirilməsi;
  - müəssisənin “yaşıl” imicinin yaradılmasına maliyyə vəsaitlərinin ayrılması;
  - müəssisənin istehsal fəaliyyətinin xarakteri, habelə müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi zonada ətraf mühitin vəziyyəti haqqında əhalinin məlumatlandırılması.

Ekoloji menecment (Ecological Management) – idarəetmənin daha təkmil sistemidir. Müəssisə ilə bağlı həmin sistem ekoloji cəhətdən təhlükəsiz istehsalat-ərazi kompleksinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur, həm kompleksin özünün, həm də onun istehsal etdiyi məhsulun bütün həyat tsikli boyunca ekoloji və iqtisadi göstəricilər arasında optimal nisbəti təmin edir.

Ekoloji menecmentin əsas prinsipləri:

- ekoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması;
- problemin vaxtlı-vaxtında həll edilməsi;
- istənilən səviyyədə idarəetmə həllərinin qəbul edilməsi nəticəsində yaranan ekoloji fəsadlara görə məsuliyyət;
- ekoloji problemlərin həll edilməsinin prioritetliyi.

Ekoloji menecmentin əsas vəzifələri:

- ekoloji cəhətdən təhlükəsiz istehsal proseslərinin təşkili;
- bütün istehsal növlərinin ekoloji uyğunluğunun təmin edilməsi;
- buraxılan məhsulun istehsalı, istehlakı və utilizasiyası prosesində təbiətə mənfi antropogen təsirin qarşısının alınması;
- ətraf mühit üçün minimal zərərin yetirilməsi şəraitində maksimal nəticənin əldə olunması;
- ekoloji məhdudiyyətlərin istehsal fəaliyyətinin artımının yeni imkanlarına çevrilməsi;
- cəmiyyətin gözündə müəssisənin “yaşıl” imicinin tələbatına və yaradılmasına əsaslanaraq məhsulun yenilənməsi;

- tullantıların miqdarı az olan texnologiyaların yaradılması və tətbiq edilməsi;
- xərcləri azaldan yaxud gəlirlərin artımına səbəb olan təbiətin qorunmasına yönəlmiş təşəbbüslərin stimullaşdırılması .

Ekoloji menecmentin predmeti qismində aşağıdakılar çıxış edir: təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı, təşkilədi struktur, ekoloji marketinq, ekoloji siyasət, informasiya, ekoloji və korporativ mədəniyyət, motivasiya, ictimaiyyətlə qarşılıqlı əlaqənin yaradılması və idarəetmə sisteminin digər tərkib hissələri.

Dayanıqlı inkişaf prinsipləri müəssisələrin inkişafının ekoloji strategiyasına, eləcə də dövlət tərəfindən həyata keçirilən ekoloji siyasətə uzunmüddətli perspektiv nöqtəyi-nəzərdən daxil edilməlidir. Azərbaycan Respublikasının dayanıqlı inkişaf yoluna keçid Konsepsiyasında aşağıda sadalanan əsas meyarlar öz əksini tapmışdır:

1. Ekoloji əhəmiyyətli təsərrüfat fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər onun həyata keçirilməsi nəticəsində əmələ gələn zərərlərdən az olmalıdır.

2. Ekoloji məsrəflər və gəlirlərin öz dəyəri olmalıdır.

3. Ətraf mühitə vurulan zərər minimal səviyyədə olmalıdır, buna ekoloji və sosial amillərin nəzərə alınması ilə məntiqli və şüurlu surətdə nail olmaq mümkündür.

4. Dönməz proseslərin qarşısının alınması.

5. Bərpa olunan nemətlərin istifadəsinin onların dayanıqlılığının təmin edilməsi səviyyəsi ilə məhdudlaşdı-

rılması yaxud məsrəflərin uçotu; “kompensasiyaedici layihələrin” köməyi ilə həmin nemətlərin əvəz edilməsi.

6.Real “yaşıl” qiymətlərin istifadəsi.

Ekoloji menecmentin əsasını ekoeffektivlik və ekodalət prinsipləri təşkil etməlidir. Ədalət prinsipləri müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən ətraf mühitə mənfi təsirin göstərilməsi və təbii resursların səmərəsiz istifadəsinə görə mənəvi məsuliyyətin dərk edilməsində özünü büruzə verməlidir.

2.2. Ekoloji menecment haqqında qısa tarixi məlumatlar və onun inkişaf mərhələləri

İnsanın və təbiətin qarşılıqlı bağlılıq və təsir proseslərinin təhlili insanların təbiətə göstərdiyi təsirin zamanı və gücü baxımından dörd müxtəlif dövrü qeyd etməyə imkan verir. Hal-hazırda biz beşinci dövrə keçidin reallaşdırılmasını müşahidə edirik.

Birinci dövr – daş dövrün primitiv mədəniyyətin və ibtidai-icma həyat ukladının (quruluşunun) erası. Bu, təbiətdə cüzi hiss edilə biləcək dəyişikliklərə gətirib çıxarmış insanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqə və təsirinə ən uzunmüddətli dövrüdür.

İkinci dövr – torpaqdan istifadə zamanından, yəni bizim eradan əvvəl VIII-VII əsrlərdən başlayaraq bizim eranın XV əsrində sənaye istehsalının təşəkkül tapması zamanına qədərki dövr. Bu, quldarlıq və feodal cəmiyyət dövrüdür, heyvandarlığın və əkinçiliyin fəal surətdə

inkışaf etdiyi bir dövrdür. Torpaqların irriqasiyası (süni suvarma – susuz torpaqların kanallar vasitəsilə suvarılması). Yeraltı suların istifadə olunması. Ağacdən əsas enerji mənbəyi və tikinti materialı kimi istifadə olunması meşə massivlərinin sahəsinin azaldılmasına gətirib çıxarır. Məsələn, İspaniyada “məğlubedilməz armadanın” yaradılması 0,5 milyondan artıq çoxəsrlik ağacların kəsilməsinə, dağların yamaclarında eroziya yönümlü proseslərin fəallaşmasına, sonrakı illərdə heç nə ilə kompensasiya edilməmiş ölkənin təbiət landşaftlarının mənfi dəyişikliklərinə gətirib çıxarmışdır. Dənizçiliyin və dəniz səfərlərinin inkışafı, bailna ovunun miqyasının genişləndirilməsi balinaların sürülərinin azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Təbii resursların istifadəsi təbiət qanunlarının öyrənilməsi zərurətini əmələ gətirir ki, bu da elmin, o cümlədən də təbiətşünaslığın inkışafının sürətləndirilməsinə gətirib çıxarır. Təbiətin qorunmasına yönəlmiş ilk tezislər, qanunvericilik aktları və ənənələr formalaşır. Belə ki, feodallar meşələrin qırılması, heyvanların ovlanması, mal-qaranın otarılması və s. ilə bağlı son dərəcə sərt qaydalar təyin edir. Eyni zamanda, sonsuz çəkişmə və ədavət müharibələrində onlar öz qonşularının torpaqlarında az qala bütün canlıları məhv edir, təbiət landşaftlarını, irriqasiya sistemlərini və s. dağıdır ki, bu da miqrasiyanın güclənməsinə və xalqların məhvinə, eləcə də torpağın münbitliyinin itirilməsinə gətirib çıxarır.

Üçüncü dövr XVI-XIX əsrləri əhatə edir. Bu, kapitalizmin, özəl sahibkarlığın təşəkkülü və inkışafı zamanı

istehsal qüvvələrinin təmərküzü dövrü idi. Lakin bütün bunlarla yanaşı, həmin vaxtlar həmçinin dünyanın yenedən bölüşdürülməsi və yeni dünya nizamının yaranmasına gətirib çıxarmış işğalçı müharibələrin dövrü kimi də tarixdə qalmışdır.

Mineral-xammal resurslarının fəal surətdə mənim-sənilməsi, dağ-mədən işinin, metallurgiyanın, kömür hasilatının inkişafı biosferin geokimyəvi balansının pozulması ilə nəticələnmişdir. Təkcə XIX yüzillik ərzində, V.İ.Vernadksinin hesablamalarına görə, dağ kütləsinin emalı 50 milyard tondan az olmayan miqdar təşkil etmişdir ki, bu da qitədən okeana dünyanın bütün çay sistemləri vasitəsilə bərk materialın illik çıxarılması miqdarını üstələyir.

İstehsalatın genişlənməsi və təkmilləşdirilməsi, onun sənaye rayonlarında təmərküzü (cəmləşdirilməsi). İntensiv urbanizasiya prosesi. Yanacaq qismində kömürdən istifadə olunması, təmizləyici sistemlərin mövcud olmaması hava hövzəsinin, çay sistemlərinin sürətlə çirklənməsinə, bəzi hallarda isə torpağın üst qatının deqradasiyasına (pisləşməsinə) gətirib çıxarmışdır (Böyük Britaniyanın, Mərkəzi Avropanın, Cənubi Uralın və Amerika Birləşmiş Ştatlarının dağ-sənaye rayonları).

Dördüncü dövr – sosial inqilabların dövrü, imperializm dövrü. İri sənaye istehsalat sahələrinin təşkili, onların ətraf mühitə zərərli təsirinin güclənməsi. Təkcə bərpa olunmayan deyil, həm də bərpa olunan təbii resursların tükənməsinin gerçək təhlükəsi. Neftin və təbii qazın

hasilinin nəhəng artım templəri. Neft mədənlərinin işlənməsi zamanı xammalı tədarük edən ölkələrdə çirklənmələr yaratmaq tendensiyası inkişaf edir. Dağ işlənmələrin intensivliyi və, nəticə olaraq, landşaftların texnogen dəyişməsi .

Torpaq sularının səviyyəsinin dəyişməsinə və ətraf ərazilərin su-duz balansının pozulmasına gətirib çıxarmış iri su anbarların yaradılması. Geoloji təsirlərin intensivliyinin gücləndirilməsi, onların keyfiyyətinin dəyişməsi.

İnsanın geokimyəvi təsiri üç hallarla müəyyən olunur:

1. Təbii şəraitdə mövcud olmamış və təbii birləşmələr üçün səciyyəvi xarakter daşımayan keyfiyyətlərə malik bir milyondan artıq kimyəvi maddələrin sintezi.

2. Qaz və neft boru kəmərlərinin, elektrik ötürücü xətlərinin, magistral yolların geniş şəbəkəsinin tikintisi, müxtəlif xammalın kütləvi şəkildə nəql edilməsi – bütün bunlar atmosferin, litosferin və hidrosferin çirkləndirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

3. Gübrələrin, pestisidlrin, herbisidlərin kütləvi halda istehsalı və tətbiqi, onların mənfi təsiri istifadə edildiyi andan xeyli müddət keçdikdən sonra özünü büruzə verməyə başlamışdır.

Güclü istilik elektrik stansiyaların yaradılması hidrosferin və atmosferin yeni istilik çirkləndirilməsinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da balıq ehtiyatlarının deqradasiyası və tükənməsinə səbəb olmuşdur.

Nəqliyyatın, müxtəlif radiotexniki qurğuların inkişafı səs-küyün, vibrasiyanın, elektromaqnit şüalanmasının ümumi səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır.

Ətraf mühitin vəziyyətinin pisləşməsi, eləcə də bərpa olunan və bərpa olunmayan resursların tükənməsi təhlükəsi bir çox alimlərin, siyasətçilərin və ictimaiyyətin diqqətini ətraf mühitin çirkləndirilməsi probleminə cəlb etmişdir.

İngilis tədqiqatçı L.C.Botton yazırdı: “İki variant mümkündür: ya insanlar elə edəcəklər ki, havada daha az miqdarda tüstü olacaq, yaxud tüstü elə edəcək ki, Yer kürəsində daha az miqdarda insan qalacaq”.

1972-ci ildə İnsanı əhatə edən mühit üzrə Beynəlxalq Stokholm konfransı baş tutmuşdur, onun işində 113 ölkənin nümayəndələri iştirak etmişdir.

1983-cü ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Ətraf mühit və inkişaf üzrə ümumdünya komissiya yaratmışdır. Bu qurumun 1987-ci il tarixli hesabatında qeyd edilirdi ki, əgər bəşəriyyət özünün istehsal fəaliyyətində və həyat tərzində əhəmiyyətli dərəcədə bir çox şeylərin dəyişməsinə getməsə, onda insanları inanılmaz dərəcədə ağır sınaqlar və ətraf mühitin kəskin pisləşməsi gözləyir.

1992-ci ilin iyun ayında Rio-de-Janeyro şəhərində ətraf mühit və inkişaf üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının konfransı keçirilmişdir. Bu tədbirdə iştirak etmiş 179 dövlət tərəfindən “XXI əsr üçün gündəlik” adlı tarixi bir sənəd qəbul edilmişdir:

– dünyanın bütün xalqları üçün ətraf mühitin yüksək səviyyəsinin və sağlam iqtisadiyyatın nail olunmasına yönəlmiş bütün yüzillik üçün orijinal bir ekoloji proqram qəbul edilmişdir: “Bəşəriyyət inkişafı dayanıqlı etmək iqtidarındadır – insanlar gələcək nəsillərin öz tələbatlarını ödəmək qabiliyyətini riskə atmadan bugünün ehtiyaclarını ödəyə bilməsini təmin edə bilər”.

Ekoloji tələblər iqtisadiyyata və sosial inkişafa, dövlət tənzimlənməsinə, bütün səviyyələrdə həyata keçirilən idarəetməyə dair yanaşmalarda bir çox şeyləri dəyişir.

Menecment və ekoloji idarəetmə sisteminin yaranması prosesini dünya bazar münasibətlərin təşəkkül tapması və inkişafının başlıca tarixi mərhələlər əsasında təhlil etmək daha məqsədəuyğun olardı (Cədvəl 2.1).

Müasir istehsal prosesi ekoloji idarəetmə, ilk növbədə, ətraf mühit sahəsində dövlət tərəfindən irəli sürülən mütləq tələblərə riayət olunmasına və təbii resursların istifadəsinə yönəldilmişdir. Ətraf mühitin idarə olunması üzrə beynəlxalq standartların işlənib hazırlanması və qəbul edilməsi zəruriliyi tamamilə aşkar surətdə özünü büruzə verir.

XX əsrin 70-ci illərində sənaye müəssisələrinin borularından çıxan çirkləndirmələr ölçülən zaman təbiətin mühafizəsinə yönəlmiş fəaliyyətin əsas strateji istiqaməti qismində end-of-pipe (borunun ucunda”) adlı bir strategiya qəbul olunmuşdur. Sonralar bu vektorun bir o qədər

də düzgün və korrekt olmayan bir istiqamət olduğu etiraf edilmişdir.

Ətraf mühitin qorunmasının növbəti istiqaməti Cenevrə şəhərində 1978-ci ildə keçirilmiş Beynəlxalq konfransda qəbul edilmişdir: resurslara qənaət edən və aztullantılı istehsal texnologiyaları əsasında texniki yenedənqurmanın zərurəti. Bunlar xeyli miqdarda maliyyə vəsaitlərin yatırılmasını tələb edən yüksək məsrəfli mexanizmlərdir. Bu kimi texnologiyaların tətbiq edilməsinə sərf olunan xərclərin aşağı salınması üsullarının axtarılıb tapılması zərurəti investisiyalı ekoloji menecmentin özünü büruzə verməsinə gətirib çıxarmışdır.

Cədvəl 2.1

Dünya bazar təsərrüfatının inkişafının əsas mərhələləri

Sıra № -si	Əsas mərhələlər	Mərhələlərin xarakteristikası
1	Azad rəqabət dövrü	Azad rəqabətə əsaslanan “xalis kapitalizm” XVII-XIX əsrlərdə klassik burjua siyasi iqtisad nəzəriyyəçilərinin dövrü (A.Smitt, D.Rikardo və başqaları). Azad rəqabətin məhdudlaşdırıcı amilləri – diktaturalar, müharibələr, cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələrinin sosial təzyiqi və s.

2	Kütləvi istehsal dövrü	<p>İqtisadi münasibətlər sistemində istehsal fazasının üstünlük təşkil etməsi. Rəqabət mübarizəsində qələbənin həlledici amili – istehsal xərclərinin aşağı salınması. Ucuz məhsulun kütləvi istehsalı (H.Ford və başqaları). XIX əsrin 20-90-cı illərində firma və korporasiyaların inkişafı.</p>
3	Satış dövrü	<p>XX əsrin 30-50-ci illəri – istehlakçı uğrunda fəal mübarizə. Tələbin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması üsullarının mənimsənilməsi, investisiya fəaliyyətinin, işsizliyin qabağının alınmasına yönəlmiş tədbirlərin təşviq edilməsi. Əsas diqqətlərin istehsal fazasından satış fazasına köçürülməsi tendensiyası səciyyəvi xarakter daşıyır (“Ceneral Motorz” və başqaları).</p> <p>Yeni istehlakçıların, bazar boşluqlarının axtarılıb tapılması.</p>
4	Postsənaye dövrü	<p>XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq XX əsrin sonuna qədər – istehsalatda texnologiyaların fəal dəyişməsi dövrü. Bazarda rəqabətin korporasiyaların investisiya strategiyaları sahəsinə keçməsi. Elmin və yeni texnologiyaların rolunun kəskin artması. İstehsalın ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi. Yeni ekoloji təbii-resurs tələblərinin irəli sürülməsini ehtiva edən strateji menecment konsepsiyası.</p>

5	İnformasiya cəmiyyəti dövrü	<p>XX əsrin sonlarından başlayaraq insanın və cəmiyyətin həyatının bütün tərəflərinə informasiyanın bir nöqtəyə yönəlmiş həmləsi, hücumu. İnformasiya resursları, texnologiyalar, informasiya – müasir iqtisadiyyatda əmtədir.</p> <p>Bu dövrdə informasiyanın geniş təkrar istehsalının beş fazasını qeyd edə bilərik. Bazarın, menecmentin informasiyalaşması.</p> <p>Virtual kapital, virtual maliyyə. Ekoloji menecment – müxtəlif mülkiyyət formaları və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri şəraitində müasir istehsal prosesinin ekoloji cəhətdən təhlükəsiz idarə olunması kimi.</p>
---	-----------------------------	---

1992-ci ildə Böyük Britaniyada milli standart qismində həmçinin Avropanın digər ölkələrində də (İsveç, Norveç və digərlərində) istifadə olunmağa başlanmış ekoloji menecment üzrə ilk Avropa standartı – BS-7750 standartı (British standard of environmental management system) tətbiq edilmişdir. Həmin standart Avropa Cəmiyyətinin (AC) ekoloji menecment və ekoloji audit üzrə Təlimatın (qaydaların) işlənilib hazırlanması istiqamətində əsas qismində götürülmüşdür. Avropa İqtisadi Əməkdaşlığı Şurası tərəfindən 1993-cü ildə qəbul olunmuş bu qaydalar (EMAS) ətraf mühitin mühafizəsi proseslərinin dövlət tənzimlənməsi sisteminə çevrilmişdir.

EMAS qaydalarına uyğun olaraq yaradılmış idarəetmə sistemləri istifadə olunan texnologiyalara dair

konkret tələblər ehtiva edir. Bu qaydalarda ən vacibi ətraf mühitin qorunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin daim təkmilləşdirilməsinin tələb edilməsi, müəssisənin fəaliyyəti, onun tərəfindən istehsal edilən məhsul, təbiətin qorunması istiqamətində görülən tədbirlər haqqında dünya ictimaiyyətinin və bütün maraqlı tərəflərin geniş şəkildə məlumatlandırılması, müəssisənin fəaliyyəti barədə illik elanların və bildirişlərin dərc edilməsi.

Rio-de-Janeyro şəhərində 1992-ci ildə keçirilmiş forum tərəfindən ekoloji yönəlik idarəetmə sahəsində yeni beynəlxalq standartların işlənilib hazırlanması barədə qərar qəbul edilmişdir.

Beynəlxalq standartların (ISO 14000 seriyasından olan standartların) sonrakı inkişafı haqqında daha müfəssəl surətdə üçüncü fəsildə danışılır.

2.3. Müəssisənin ekoloji xidməti

Ekoloji idarəetmə və menecment sistemində açar halqa qismində müəssisənin ekoloji xidməti çıxış edir, yaxud kiçik istehsal növləri təqdirində bu, müvafiq məsələləri həll etmək səlahiyyətlərinə malik ixtisaslı mütəxəssisdir (menecer). Təcrübədə ekoloji idarəetmə və menecment sistemlərinin dörd tipinə rast gəlinir ki, onları bir-birindən fərqləndirən cəhət burada müəssisənin ekoloji xidmətinin yaxud müvəkkil mütəxəssisin vəziyyəti ilə əlaqədardır:

1. Müvafiq ekoloji xidmət yaxud ekoloji menecment sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssisə malik struktur;

2. Ekoloji xidmət (menecerin vəzifə öhdəlikləri) hər hansı digər bölmə ilə (digər vəzifə öhdəlikləri ilə) birləşdirildiyi struktur;

3. Ekoloji xidmət (menecer) ayrıca bölməyə (vəzifəyə) ayrıldığı struktur;

4. Müəssisənin direktorunun müavini rəqinə bərabər olan rəhbərlə ekoloji xidmətin ayrıca bölmədə nəzərdə tutulduğu struktur.

Ekoloji idarəetmənin və menecmentinin **birinci tipə** aid strukturu daha aşağı effektivliyə malikdir. Məsələ burasındadır ki, belə olan halda istehsalat-ekoloji yönümlü vəzifələrin həlli əlavə yük kimi bu və ya digər vəzifəli şəxsin öhdəliyinə qoyulur. Bunlar baş mühəndis, baş texnoloq, baş energetik və bu kimi digər vəzifəli şəxslər ola bilər. Həmin vəzifəli şəxslər isə, ilk növbədə, daha çox özlərinin birbaşa səlahiyyətlərini və öhdəliklərini yerinə yetirirlər və bu səbəbdən təbiətin qorunmasına yönəlmiş istənilən fəaliyyət onlar tərəfindən, əsas etibarilə, qüvvədə olan və təbiətin mühafizəsinə yönəlmiş qanunvericiliyin formal tələblərinin, misal üçün, zəruri hesabatların tərtib edilməsi kimi tələblərin yerinə yetirilməsi ilə məhdudlaşır.

İkinci tipə aid struktur üçün ekoloji idarəetmə və menecment məsələləri ilə məşğul olan bölmənin yaxud ayrıca mütəxəssisin mövcudluğu səciyyəvidir. Bu zaman

onların funksiyaları (vəzifə öhdəlikləri) digər funksiyaları ilə (vəzifə öhdəliklərilə) birləşdirilir. Məsələn, ekoloji xidmətin və əmək mühafizəsi xidmətinin bir bölmədə birləşdirilməsinə yaxud ekoloji xidmətin və ətraf mühiti qoruyan avadanlığın istismarı xidmətinin vahid struktur bölməsində bir araya gətirilməsinə kifayət qədər tez-tez rast gəlinir. Bu tipdən olan ekoloji idarəetmə və menecment sistemləri üçün aşağıdakı çatışmazlıqlar xarakterikdir:

- müəssisənin həyata keçirdiyi fəaliyyətdə ekoloji aspektlərə kifayət qədər diqqətin ayrılmaması;
- təbiətin qorunmasına yönəlmiş fəaliyyətin praktiki realizasiyası üçün zaman və resursların məhdudluğu;
- təşəbbüskarlıq fəaliyyətinin imkanlarını məhdudlaşdıran vəzifə öhdəliklərinin böyük həcmi;
- ekoloji xidmətin (mütəxəssis-menecerin) nüfuzunun kifayət qədər olmaması.

Ekoloji idarəetmə və menecment sisteminin **üçüncü tipində** isə ekoloji xidmət (ekoloji menecment sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssis) müəssisənin ayrıca bölməsinə ayrılıb, özünün rəhbəri var, ancaq bununla yanaşı, müəssisənin iyerarxiya strukturunda kifayət edə biləcək nüfuza və təsir dairəsinə malik deyil. Üçüncü tipə aid edilən ekoloji idarəetmə və menecment sistemləri üçün bir əsas səciyyəvi çatışmazlığı qeyd edə bilərik. Həmin cəhət ondan ibarətdir ki, ekoloji xidmətin (mütəxəssis-menecerin) fəaliyyətinin effektivliyi istehsal idarəetmə və menecmentin ümumi sistemində tabeçiliyindən və yerindən asılıdır. Bununla yanaşı, ekoloji idarəetmə və menec-

ment strukturunun bu tipi kifayət qədər əhəmiyyətli hesab edilə biləcək üstünlüklər də əldə etmiş olur ki, bunların sırasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- ekoloji fəaliyyəti kompleks şəkildə və tam dolğunluğu ilə həyata keçirmək imkanı;
- ekoloji xidmətin (mütəxəssis-menecerin) daha yüksək nüfuza malik olması;
- ekoloji problemlərin müfəssəl surətdə öyrənilməsi.

Ekoloji menecmentin malik olduğu üstünlüklərdən istifadə olunması nöqtəyi-nəzərdən daha böyük potensial imkanlara malik və daha yüksək effektivliyi ilə seçilən sistem **dördüncü tip**ə aid olunur, burada ekoloji xidmət ayrıca bir bölmə strukturuna çevrilib, onun rəhbəri (mütəxəssis-menecer) isə malik olduğu səlahiyyətlər baxımından müəssisənin direktor müavini yaxud baş mühəndisin müavini ilə, demək olar ki, eyni bərabərdə tutulur. Bu qəbildən olan strukturlar üçün aşağıdakı üstün cəhətlər xarakterikdir:

- daha kompleksli, səmərəli və mükəmməl surətdə ekoloji fəaliyyəti həyata keçirmək imkanı;
- müəssisədə əsas istehsal və ekoloji hədəflərin və vəzifələrin effektiv şəkildə birləşdirilməsi;
- müxtəlif və iqtisadi cəhətdən effektiv hesab edilə biləcək ekoloji fəaliyyətin həyata keçirilməsi .

Fəaliyyətin təşkiledicilik üsuluna görə müəssisələrin nəzdində yaradılan ekoloji xidmətlərin aşağıdakı bölgüsünü verə bilərik:

1. **Differensiasiya tipli ekoloji xidmətlər.** Burada əməkdaşların vəzifələri ətraf mühitə təsirin növünə görə bölünür. Bu tipə aid xidmətlərin böyük əksəriyyəti üçün bura daxil olan əməkdaşlar aşağıdakılarla məşğul ola bilər:

- atmosfer havasının mühafizəsi ilə;
- su resurslarının qorunması və səmərəli istifadəsi ilə;
- ətraf mühitin istehsal və istehlak tullantılarından qorunması ilə;
- torpaq resurslarının mühafizəsi və səmərəli istifadəsi ilə.

Bu tipə aid edilən ekoloji xidmətlərdə vəzifələrin bölüşdürülməsi ekoloji nəzarət üzrə dövlət orqanlarının strukturu ilə oxşar bir şəkildə həyata keçirilir. Vəzifə öhdəliklərinin bu kimi bölgüsü iri müəssisələr üçün (istehsalat birlikləri üçün) daha təsiredici və məqsədüeyğundur ki, burada ekoloji xidmətə 10 nəfərdən artıq işçi daxildir.

Bu tip ekoloji xidmətlərin strukturunun çatışmayan cəhətlərinə mütəxəssislərin fəaliyyət sahələrinin təcrid olunması, eləcə də mütəxəssislər tərəfindən hər hansı səbəblər üzündən öz işlərinin yerinə yetirilməsinin mümkünsüzlüyü zamanı digər mütəxəssislər tərəfindən həmin bu əməkdaşların öhdəliyinə düşən vəzifələrin icra edilməsindən öncə öz ixtisaslarını dəyişmək məqsədilə xeyli müddətin tələb olunduğu kimi halların ehtimalının yüksək olması, habelə təbiətin mühafizəsinə yönəlmiş kompleks qərarların qəbul edilməsinin təşkilati çətinlikləri aid edilə bilər.

Bu tipdən olan ekoloji xidmətin üstün cəhətləri bundan ibarətdir ki, fəaliyyətin müəyyən sahəsində mövcud tələbatları və imkanları ətraflı və əsaslı surətdə öyrənmək, daha effektiv idarəetmə və menecment, misal üçün, istehsal və istehlak tullantıları ilə rəftar sahəsində həyata keçirmək, eləcə də doğru qərarlar qəbul etmək mümkündür.

Təsvir olunmuş tipə həmçinin əməkdaşların vəzifə öhdəlikləri fəaliyyət göstərən müəssisədə mövcud texnoloji əməliyyatların növü üzrə bölünmüş ekoloji xidmətlər də aid edilə bilər. Belə xidmətlərin işçiləri konkret texnoloji əməliyyatla bağlı olan ekoloji məsələlərlə məşğul olurlar.

2. İnteqrasiya tipli ekoloji xidmətlər. Müəssisədə təbiətin mühafizəsinə görə cavabdeh olan bölmənin tərkibində bu tipə aid edilən ekoloji xidmətin əməkdaşları ətraf mühitin qorunması və təbii resursların səmərəli istifadəsi ilə bağlı işləri birgə yerinə yetirirlər. Müəssisənin ekoloji xidmətinin strukturunun bu tipi orta və kiçik müəssisələr üçün kifayət qədər geniş yayılmış hesab olunur.

Bu tipə aid edilən ekoloji xidmətlərin üstünlükləri:

- əməkdaşların qarşılıqlı surətdə bir-birini əvəz etmək imkanı (əməkdaşlardan hər hansı birinin işdə olmadığı təqdirdə digər mütəxəssislər onun vəzifə öhdəliklərini uğurla yerinə yetirmək iqtidarındadır);

- işlərin kompleks xarakterə malik olması (ətraf mühitə təsirin bir növü ilə bağlı məsələlərin nəzərdən keçirilməsi zamanı təsirin digər aspektləri də dəyərləndirilir. Belə ki, misal üçün, tullantıların yerləşdirilməsi limitlərin

əsaslandırılmasının işlənilib hazırlanması zamanı təkcə bu sahədə deyil, həmçinin atmosfer havasına təsiri sahəsində, su və torpaq resurslarının səmərəli istifadəsi sferasında da toplanmış bilik və səriştələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir);

- düzgün ekoloji siyasətin işlənilib hazırlanması, ətraf mühitin qorunması və təbii resursların səmərəli istifadəsi sahəsində müəssisənin kompleks hədəflərinin və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi;

- ətraf mühitin qorunmasının və təbii resursların səmərəli istifadəsinin daha effektiv idarə olunması; belə idarəetməni yalnız ekoloji siyasətin və strategiyanın, məqsədlərin və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsinə dair kompleks yanaşmanın sərgilənməsi zamanı həyata keçirmək olar.

3. Qarşıq tipli ekoloji xidmətlər. Bu kimi ekoloji xidmətlərin əməkdaşları ətraf mühitə təsirin müxtəlif növləri ilə bağlı öhdəliklər yerinə yetirə, eləcə də müəyyən texnologiyaların ekoloji problemləri ilə məşğul ola bilərlər. Bu tipə aid olan ekoloji xidmətlərə yuxarıda təsvir olunmuş xidmətlərin üstünlükləri və çatışmazlıqları xasdır.

Kiçik və orta müəssisələr üçün istehsalat ekoloji təşkilatçılığın optimal tipi qismində ətraf mühitə təsirin növləri üzrə vəzifə öhdəliklərinin bölgüsünə malik olmayan inteqrasiya olunmuş tiplə aid xidmət çıxış edir.

Ekoloji xidmətdə əməkdaşların sayı 10 nəfərdən artıq olan iri müəssisələr və istehsalat birlikləri üçün əməkdaş-

lar arasında vəzifə öhdəliklərinin bölgüsünə malik differensiasiya tipli xidmət daha effektivdir.

İstehsalatda ekoloji xidmətin istənilən qaydada reallaşdırılan təşkilediciliyi zamanı effektiv ekoloji idarəetmənin və ekoloji menecmentin həyata keçirilməsində kompleks yanaşmanın sərgilənməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir, burada, həmçinin, müəssisənin ekoloji siyasətinin işlənilib hazırlanması, bu sahədə əsas məqsəd və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi, fəaliyyətin təşkilediciliyi, motivasiya və nəzarətin həyata keçirilməsi da önəmlidir.

Müəssisənin ekoloji xidməti informasiya təminatı nöqtəyi-nəzərdən baş enerjetikin, baş mexanikin şöbələri kimi struktur bölmələrilə, habelə tullantıların daşınması ilə məşğul olan, istismar işlərini yerinə yetirən bölmələrlə, sənaye sanitar laboratoriya ilə və bu kimi digər struktur vahidləri ilə bağlıdır. İnformasiyanın mübadiləsi birtərəfli və ikitərəfli qaydada həyata keçirilə bilər. Ekoloji xidmət müəssisədə ekoloji idarəetmənin və menecmentin həyata keçirilməsi üzrə bütün mövcud informasiyanı özündə cəmləşdirir, daha sonra onu təhlil edir, müxtəlif daxili və xarici sənədlərdə əks etdirir, ekoloji menecment proqramlarının (planların) işlənilib hazırlanmasını yerinə yetirir, ekoloji hesabatlılığı tərtib edir və onun davamlı surətdə aparılmasını həyata keçirir.

Ekoloji menecmentin istiqamətlərindən biri bilavasitə menecerin əməyinə aiddir – bu, menecerlərin əmək şəraitinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə təşkiledici, texniki və digər tədbirlərin yerinə yetirilməsinə təminat

verən fəaliyyətin idarə olunmasıdır ki, bu sırada aşağıdakı şərtləri qeyd etməyi vacib bilirik:

- menecerin həyat tsiklinin bütün dövrü üçün ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinin zəmanəti;
- ən son və yeni texnikanın texniki imkanları və xüsusiyyətləri, eləcə də onun standartlara tam cavab verməsi haqqında müfəssəl və obyektiv informasiyanın mövcudluğu;
- idarəetmənin bütün səviyyələrində sahibkarların və işçi heyətin əməyinin qorunması sahəsində həyata keçirilən əməkdaşlığa lazımı dəstəyin və köməyin təmin edilməsi .

III FƏSİL

İSO 14000 STANDARTLARI SİSTEMİ

3.1. ISO 14000 standartları sistemi haqqında ümumi məlumat

ISO 14000 standartları sistemi BS 7750 standartı və ISO 9000 məhsul keyfiyyəti sistemi standartı əsasında hazırlanmışdır. Bir çox digər ekoloji standartlardan fərqli olaraq kəmiyyət parametrlərinə (emissiya, maddə konsentrasiyası və s.) və texnologiyaya yönəlməmişdir (müəyyən texnologiyaları istifadə edib- etməmək tələbi, “ən yaxşı mövcud texnologiyanı” istifadə etmək tələbi). ISO 14000-nin əsas predmeti ekoloji idarəetmə sistemidir (Environmental management sistem -EMS).

Bu standartların tipik müddəaları təşkilatda müəyyən prosedurların tətbiq edilməsi və müvafiq sənədlərin hazırlanması və müəyyən bir sahəyə təyin olunmuş məsul şəxsın olmasıdır. Seriyanın əsas sənədi- ISO 14001, təşkilatın ətraf mühitə təsiri üçün heç bir “mütləq” tələbi ehtiva etməmişdir. Lakin təşkilat xüsusi sənəddə milli standartlara riayət etmək niyyətini bildirməlidir.

Standartların bu xarakteri, bir tərəfdən, beynəlxalq standartlara uyğun olaraq ISO 14000-in milli qaydalara təsir etməməsi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, ISO-nun sələfi məhsul keyfiyyətinə (məsələn, “qlobal keyfiyyətin idarə

edilməsi" konsepsiyası - ümumi keyfiyyətin idarə edilməsi) "təşkilati" yanaşmalardır ki, bu keyfiyyətə nail olmaq üçün əsas məhsulun keyfiyyətinə uyğun təşkilati struktur və məsuliyyətin bölüşdürülməsidir.

Belə hesab edilir ki, standartların sistemi üç səviyyədə ətraf mühitə mənfi təsirlərin azaldılmasını təmin edəcəkdir:

- təşkilati - korporasiyaların ətraf mühitin "davranışını" yaxşılaşdırılması yolu ilə;
- milli - milli normalaşdırma bazasına və dövlət ekoloji siyasətinin tərkib hissəsinə əhəmiyyətli əlavənin yaradılması;
- beynəlxalq - beynəlxalq ticarət şərtlərinin yaxşılaşdırılması yolu ilə.

ISO 14000 standartının fəlsəfəsi "yüksək səviyyədə daxili istehsalın təşkili və bütünlüklə cəmiyyətin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün bu dairəyə daha çox tərəfdaşlar cəlb etmək" dir.

ISO 14000 standartları könüllüdür. Onlar qanunvericilik tələblərini əvəz etmir, lakin şirkətin ətraf mühitə necə təsiri etdiyini və qanunvericiliyin tələblərini necə yerinə yetirdiyini müəyyənləşdirmək üçün bir sistem rolunu oynayır.

Təşkilat daxili ehtiyaclarına görə ISO 14000 standartlarından istifadə edə bilər. Belə bir sistemin yaradılması təşkilatın ətraf mühitə təsirinin bütün dəstinin idarə edə bilməsi və fəaliyyətlərini müxtəlif tələblərə uyğun aparması üçün effektiv bir vasitədir. Standartlar ətraf mühitin idarəedici sisteminin cari tələblərə uyğun olduğunu müş-

tərilərə və ictimaiyyətə göstərmək məqsədilə xarici ehtiyaclar üçün istifadə edilə bilər. Nəhayət, hər bir təşkilat üçüncü (müstəqil) tərəfdən formal sertifikat ala bilər. ISO 9000 standartlarının təcrübəsindən gözlənilən kimi, rəsmi qeydiyyatı əldə etmək arzusu tam olaraq standarta cavab verən ətraf mühitin idarəedici sistemlərinin tətbiq edilməsinin əsas hərəkətverici qüvvəsi olacaqdır.

Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatının fikrincə sertifikatlaşdırma sistemi milli səviyyədə yaradılmalıdır. Kanada kimi bir ölkənin təcrübəsinə əsaslanaraq demək olar ki, milli standartlaşdırma qurumları, həmçinin Ticarət Palatası, həmkarlar ittifaqları və s. milli sertifikatlaşdırma infrastrukturunun yaradılması prosesində aparıcı rol oynayır.

Standartın qeydiyyat prosesi müəssisədə ekoloji idarəetmə sisteminin tətbiqi ilə eyni vaxtda 12 aydan 18 aya qədər davam edəcəyi gözlənilir. ISO 14000 tələbləri bir çox hallarda ISO 9000 tələbləri ilə üst-üstə düşdüyü üçün ISO 9000-ə malik olan müəssisələrin sertifikatlaşdırılmasına imkan yaradılıb. Gələcəkdə "ikiqat" sertifikatlaşdırma ehtimalı ümumi xərclərin azaldılmasını nəzərdə tutur. Məsləhətçi firmalardan biri "ISO 9000 çərçivəsində sertifikatlaşdırma ISO 14000 çərçivəsində sertifikatlaşdırma işlərinin 70% -ni təşkil edir", - deyə bildirir.

Bu gün ISO standartlaşdırma üzrə beynəlxalq təşkilat ISO 9000 (keyfiyyət), ISO 14000 (ətraf mühit), GMP (həyat təhlükəsizliyi) standartları ilə idarə olunan inteqrasiya edilmiş keyfiyyət sistemlərinin tətbiqi siyasətini

həyata keçirir. Bu standartlar ümumi bir sahəyə malikdir: ISO 9000/2000 standartlarının yeni versiyası artıq bir sıra ekoloji məsələləri əhatə edir, ISO 14000 standartı keyfiyyət idarəetmə sisteminə əsaslanır.

ISO 14000 sertifikatı əvvəllər ISO 9000 sertifikatında olduğu kimi ixracatçılar üçün eyni şərti nəzərdə tutur. Əsas vacib şərt budur ki, ixrac edilən məhsullar ölkələrin istehsalı üçün xammal olsun, xüsusilə, bunlar kənd təsərrüfatı üçün xammal kimi mineral gübrələr, qablaşdırma istehsalı üçün xammal kimi neft məhsulları, qab-qacaq, insan tərəfindən birbaşa istifadə olunan digər məhsullar və s. olsun.

Ekoloji sertifikatlaşdırılma və keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırılmasına hazırlıq müəssisənin öz gücü ilə aparıldıqda daha səmərəli və daha ucuz başa gəlir. Auditor sertifikatı olanlar, müəssisələrin yalnız beynəlxalq sertifikatlaşdırma qurumları tərəfindən aparılan sertifikatlaşdırmada iştirak edə bilirlər, çünki, beynəlxalq sertifikatlı təşkilatlardan ISO 14000 sertifikatı almaq olduqca bahadır.

IQNet sertifikatlaşdırma orqanlarının beynəlxalq şəbəkəsidir. Üzvləri - müəssisələri ISO 9000 və ya 14000 beynəlxalq standartlara uyğun keyfiyyət idarəetmə sisteminə uyğunluğu təsdiqləyən təşkilatlar IQNet loqosu ilə beynəlxalq sertifikat verirlər.

Müəssisə üçün IQNet sertifikatı IQNet şəbəkəsi çərçivəsində orqanlarla birgə sertifikatlaşdırma işi aparmaqla əldə edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, menecerin şəhadətnaməsi yalnız müəssisədə iş aparmağa imkan verir və beynəlxalq auditor heyətinin üzvü olmağa yol vermir.

ISO 14000 sistemində sertifikatlaşdırma əldə etmək, xarici bazarlarda məhsulları istehsal edən və ya istehsalı planlaşdıran müəssisələr üçün zəruri ola bilər. Milli sertifikatlaşdırma infrastrukturunu hazırda inkişafın ilkin mərhələsində olduğundan, belə müəssisələr xarici auditorları dəvət edirlər.

Buna görə də yaxın gələcəkdə aşağıdakı addımları atmaq münasibdir:

- ISO 14000-nin populyarlaşdırılması;
- sənaye müəssisələrinin ekoloji auditinin əsas prinsiplərini tanıtmaq;
- auditorların hazırlanması;
- ekoloji audit üçün tənzimləyici çərçivənin inkişaf etdirilməsi;
- idxal olunan ekoloji etiketləmə müəyyən sistemlərinin rəsmi tanınması - məhsul və ilk addım kimi ekoloji sertifikatlaşdırma və nişanlama milli sisteminin tətbiqi.

Beynəlxalq standartlara ISO 9000 və 14000, müdafiə, kimya, neft-kimya, mühəndislik və qida sənayesi ilə bağlı, xüsusilə də uyğun olaraq müəssisələrin keyfiyyəti idarəetmə sistemlərinin sertifikatlaşdırılması indi xarici tərəfdaşlarla birgə layihələrdə iştirak üçün şərt olmuşdur.

Hal-hazırda, Azərbaycanda həyata keçirilməsi və ətraf mühitin idarə edilməsi sisteminin fəaliyyətini tənzimləyən dövlət standartlarının vahid sistemi vardır.

Ətraf mühitin mühafizəsi sistemi təşkilatın mövcud vəziyyəti nəzərə alınmaqla istənilən dərəcədə təşkilatın özü tərəfindən müəyyənləşdirilən davamlı inkişafa nail olmaq üçün bütün prosesləri birləşdirmək imkanı verir

Beləliklə, ISO 14000 standartlarına riayət edilməsi ətraf mühitə mənfi təsirlərin azaldılmasını nəzərdə tutur və aşağıdakı məqsədləri həyata keçirir:

- fərdi təsərrüfat subyektlərinin ətraf mühitə təsirinin göstəricilərini yaxşılaşdırmaq;
- mövcud milli tənzimləmə çərçivəsinə daxil olmaq və milli ekoloji siyasəti müəyyənləşdirmək;
- beynəlxalq ticarət şərtlərini təkmilləşdirmək və rəqabət qabiliyyətini artırmaq.

3. 2. Ekoloji idarəetmə sistemləri

Sənayedə ətraf mühitin idarə edilməsi, əsasən ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatların istifadəsi sahəsində məcburi dövlət tələblərinə riayət etmək məqsədi ilə müəssisələrin fəaliyyətini əhatə edir.

Ekoloji idarəetmə təsərrüfat subyektlərinin öz ekoloji məqsədlərinə nail olmaq, öz ekoloji siyasətinin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş təşəbbüs fəaliyyəti prosesi və nəticəsi kimi müəyyən edilə bilər.

Təşkilatda (müəssisədə və ya şirkətdə) ekoloji idarəetmə sisteminin (Ətraf Mühitin İdarəetmə Sistemləri və ya EMS) konsepsiyası ISO 14000 seriyasının əsas konsepsiyasıdır və bu səbəbdən standartın mərkəzi sənədidir.

ISO 14001 – “Ətraf mühitin idarəedici sistemlərinin istifadəsi üçün xüsusiyyətlər və təlimatlar”dır. Digər sənədlərdən fərqli olaraq, onun bütün tələbləri “yoxlanılır” - müəyyən bir təşkilata cavab verdikləri təqdirdə yüksək dərəcədə müəyyən edilə biləcəyi ehtimal olunur. ISO 14001 standartına uyğunluq formal sertifikatlaşdırma predmetidir. Bütün digər sənədlər ikinci dərəcəli hesab olunur - məsələn, ISO 14004 ekoloji idarəetmə sisteminin yaradılması üçün daha geniş bir təlimat təqdim edir, 14010 sayılı sənədlər Ekoloji Menecment Sistemi(EMS) audit prinsiplərini müəyyən edir. 14040 seriyası bir təşkilatın məhsullarına aid ətraf mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsində istifadə edilə bilən “həyat dövrü qiymətləndirmə” metodologiyasını müəyyən edir (belə qiymətləndirməni ISO 14001 standartı tələb edir).

Təşkilatın ISO 14001 standartına uyğun tətbiq edilən əsas tələblər və bu standarta uyğun olaraq hər bir təşkilatın ekoloji idarəetmə sistemi vardır:

1. Təşkilat - təşkilatın hərəkətləri və ətraf mühitin məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsi üçün əsas ola biləcək təşkilatın niyyətləri və prinsipləri haqqında xüsusi bir sənəd hazırlamalıdır. Ətraf mühit siyasəti şirkətin fəaliyyətinin, məhsullarının və xidmətlərinin miqyası, təbiəti və ətraf mühitə təsirləri ilə uyğun olmalıdır. Ətraf mühit siyasəti, digərləri ilə yanaşı, qaydalara riayət etmək arzusu ilə yanaşı ətraf mühitin idarəedici sisteminin “davamlı təkmilləşdirilməsi” (davamlı inkişaf) və “çirklənmənin qarşısının alınması” ilə bağlı bəyanatları da eh-

tiva etməlidir. Sənəd təşkilatın bütün işçilərinə və ictimaiyyətə çatdırılmalıdır.

2. Təşkilat mühüm ekoloji təsirlərin müəyyən edilməsi prosedurlarını hazırlamalı və ona uyğun olmalıdır (biz burada və başqa yerlərdə standartın yalnız təşkilatın fəaliyyəti ilə deyil, həm də məhsul və xidmətləri ilə bağlı təsirlərindən bəhs edirik). Təşkilat həmçinin fəaliyyətinin, məhsul və xidmətlərinin ekoloji aspektləri ilə yanaşı müxtəlif təbiətin (məsələn, sənaye kodlarının) tələblərinə dair bütün qanuni tələbləri sistemli şəkildə nəzərə almalıdır.

3. Ətraf mühitə mühüm təsirləri, qanunvericilik və digər tələbləri nəzərə alaraq, təşkilat ekoloji vəzifələri və məqsədləri inkişaf etdirməlidir. Vəzifələr və məqsədlər mümkün qədər kəmiyyətli olmalıdır. Onlar ətraf mühit siyasətinə (“ehtiyacların və ya çirklənmənin qarşısının alınması barədə öhdəliklərin müəyyənləşdirilməsi daxil olmaqla”) əsaslanır və hər bir funksiya (fəaliyyət sahəsi) və təşkilat səviyyəsinə görə müəyyən edilir. Onların ifadələri də “maraqlı tərəflərin” (müəssisənin ekoloji aspektləri ilə maraqlanan və ya bu aspektlərlə əlaqəli olan hər hansı bir qrup və vətəndaşa aiddir) fikirlərini nəzərə almalıdır.

4. Təyin edilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün təşkilat məqsədləri və məqsədlərinə nail olmaq üçün məsuliyyət, vasitələr və müddətləri müəyyən edən ekoloji idarəetmə proqramını hazırlamalıdır.

5. Təşkilat müvafiq öhdəlik quruluşuna malik olmalıdır. Bu sistemin işlənməsi üçün kifayət qədər insan, tex-

noloji və maliyyə resursları ayrılır. Ətraf mühitin mühafizəsi sisteminin işi üçün məsuliyyətli şəxs təşkilatın səviyyəsində təyin edilməlidir, məsuliyyəti isə EMS-in işi üzrə rəhbərliyə hesabat verməkdir.

6.Kadr hazırlığı və fəvqəladə hallara hazırlıq üçün bir sıra tələblər yerinə yetirilməlidir.

7.Təşkilat ətraf mühitə təsir göstərə biləcək əhəmiyyətli bir fəaliyyətin əsas parametrlərini izləməli və ya ölçməlidir. Müvafiq qaydalar müvafiq qanunlara və digər tələblərə uyğunluğunu yoxlamaq üçün mütəmadi qayda-da müəyyən edilir.

8.Ətraf mühitin mühafizəsi sisteminin dövrü auditinin aparılması təşkilatın müəyyən etdiyi meyarlara, eləcə də ISO 14001 tələblərinə uyğun olub-olmadığı və düzgün işlədiyini müəyyən etmək üçün aparılmalıdır. Audit şirkətin özü və ya kənar auditorlar tərəfindən həyata keçirilə bilər. Audit nəticələri şirkət rəhbərliyinə bildirilir.

9.Təşkilatın rəhbərliyi ətraf mühitin idarəedici sisteminin işini onun adekvatlığı və effektivliyi baxımından müntəzəm olaraq nəzərdən keçirməlidir.

Ətraf mühit siyasətinin, məqsədlərinin və EMS-nin digər elementlərinin dəyişikliklərə ehtiyacını nəzərə almaq vacibdir. Auditin nəticələrini, dəyişdirilmiş şəraiti və "davamlı inkişaf" istəyini nəzərə alır. Ümumiyyətlə, standartın tələbləri açıq dövrə əsaslanır :

- "plan - həyata keçirmək"
- "yoxlama - planın yenidən baxılması" .

Bütün prosedurlar, onların nəticələri, monitoring məlumatları və s. sənədləşdirilmişdir.

Standart ətraf mühitin idarəetmə sisteminin təşkilatın ümumi idarəetmə sistemi ilə birləşdirildiyini nəzərdə tutur. Standart, EMS-nin istismarı üçün məsuliyyət daşımayan şəxslərin digər vəzifələrə ehtiyac olmadığını və ya ətraf mühitin idarə edilməsi ilə bağlı xüsusi sənədlərin idarə edilməsi sisteminə verildiyini tələb etmir.

Ətraf mühitin idarə olunması, müəyyən formal tələblərin yerinə yetirilməsidir, bütövlükdə müəssisənin bütün işçiləri üçün anlaşılır və əlçatan olan müxtəlif mühüm praktiki fəaliyyətlər kimidir

3.3. Müəssisənin ekoloji siyasəti

Müəssisənin (təşkilatın) ekoloji siyasəti müəssisənin fəaliyyətinin əsasları və hədəfləri və hədəfləri təyin etmək üçün fəaliyyət göstərən ümumi ekoloji fəaliyyətinə aid niyyət və prinsipləri haqqında bəyanatdır. Müəssisənin ekoloji siyasəti onun rəhbərliyi tərəfindən müəyyən-ləşdirilir. Ali rəhbərlik təşkilat üçün inzibati məsuliyyət daşıyan fərd və ya bir qrup şəxsdən ibarət ola bilər.

İdarəetmə sistemi müəssisənin ekoloji siyasətinin əsas prinsiplərini əks etdirir:

1. **Öhdəlik və siyasət.** Müəssisə ekoloji siyasətini müəyyən-ləşdirməlidir və ekoloji idarəetmə sisteminə dair öhdəliklər götürməlidir. Eyni zamanda, məsələn, pozuntuya görə məsuliyyətə səbəb olan əsas səbəblərin

məhdudlaşdırılması və ya xammal və materialların daha səmərəli istifadəsi ilə müəyyən faydalar gətirən şeylə başlamalıdır.

Ətraf mühit siyasətləri ali rəhbərliyin tətbiq olunan qanunlara riayət etməsi və ətraf mühitin idarəedici sisteminin davamlı inkişafı üçün öhdəliyini əks etdirməlidir. Siyasət müəssisənin hədəflərini müəyyənləşdirən əsas yaradır. Siyasət daxili və xarici maraqlı tərəflər tərəfindən başa düşülməsi üçün kifayət qədər aydın olmalıdır; dəyişən şərtlər və məlumatları əks etdirmək üçün mütəmadi olaraq nəzərdən keçirilməli və yenidən baxılmalıdır. Siyasətin həcmi tam olaraq müəyyən edilə bilər.

2.Planlaşdırma. Müəssisə ekoloji siyasətini həyata keçirmək üçün plan hazırlamalıdır. Eyni zamanda ətraf mühitin idarəedici elementləri aşağıdakılardır: ekoloji aspektlərin müəyyən edilməsi və ətraf mühitə təsirlərin təsviri; qanunvericilik tələbləri; ekoloji siyasət; ekoloji pozuntuların qiymətləndirilməsi üçün daxili və xarici meyarlar və s.

3.İcra. Hər bir müəssisənin səmərəli fəaliyyəti üçün onun ətraf mühit siyasətini həyata keçirmək və hədəflərin əldə edilməsi üçün lazım olan imkanlar yaratmaq və dəstək mexanizmlərini inkişaf etdirmək lazımdır. Hədəf göstəricilərə nail olmaq üçün hər bir müəssisə öz işçilərini, sistemlərini, strategiyasını, resurslarını və quruluşunu hədəf almalı, məsuliyyət sistemi və hesabatlılığı inkişaf etdirməlidir.

4.Modifikasiya və qiymətləndirmə. Müəssisə ətraf mühitin pozuntularını ölçmək, izləmək və qiymətləndirmək məcburiyyətindədir. Əsas nəzarət vasitələrindən biri ekoloji auditdir.

5. Təhlil və yaxşılaşdırma. Müəssisə ətraf mühitin idarəedici sistemini ətraf mühitin ümumi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün təhlil etməli və davamlı inkişaf etdirməlidir. Müəssisənin rəhbərliyi onun davamlı effektivliyini və mövcud parametrlərə riayət olunmasını təmin etmək üçün müəyyən aralıqlarla ekoloji idarəetmə sisteminin təhlilini aparmalıdır. Tədqiqat, təşkilatın bütün fəaliyyətlərinin, məhsullarının və ya xidmətlərinin ətraf mühitə təsirinin, o cümlədən fəaliyyətin maliyyə tərəfinə və mümkün rəqabətliyinə təsirini nəzərə almaq üçün geniş olmalıdır.

Ətraf mühitin idarə edilməsinin əsasları eko-səmərəlilik və ekoloji ədalət prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Eko-səmərəlilik müxtəlif ekoloji tədbirlərin elə bir təşkilatı başa düşülür ki, bu da müvafiq xərcləri və zərəri azaltmaqla yanaşı əlavə mənfəət əldə etməyə imkan verir. Ətraf mühitin ədalət prinsipləri ətraf mühitə mənfi təsir və təbii ehtiyatların səmərəsiz istifadəsi üçün şirkətin mənəvi məsuliyyətinin idarəedilməsinin şüurunda özünü göstərir .

Ətraf mühitin idarə olunması daha dar bir anlayışda ekoloji və təbiət idarəçiliyinin idarə edilməsidir və aşağıdakıları əhatə edir:

- ətraf mühitin mühafizəsi üçün hüquqi və iqtisadi mexanizmlər;

- idarəetmə sistemi;
- ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərin rəşional istifadəsi sahəsində şirkətin mütəxəssislərinin (və onun rəhbərliyinin) fəaliyyəti.

Ekoloji idarəetmə sistemi təşkilatın (müəssisənin) ümumi idarəetmə mexanizminin bir hissəsi olduğundan, müəyyən mexanizmdən istifadə edərək müəyyən funksiyaları yerinə yetirmək və müəyyən bir məqsədə nail olmaq üçün səy göstərməlidir. Beləliklə, ətraf mühitin məqsədi idarəetmədə (istənilən kimi) istənilən nəticələrə nail olmaqdır, yəni, ətraf mühitin müəyyən bir vəziyyəti və nəzarət obyektini olan ətraf mühitin vəziyyətidir.

Ətraf mühitin idarəedilməsi mexanizmi həm faktiki ekoloji vəziyyətin formalaşması, həm də insan fəaliyyətinin mümkün ətraf mühitə təsiri üzrə təsir vasitələrinin bir hissəsidir. Ətraf mühitin idarəedilməsi funksiyaları - ekoloji proseslərin idarə olunması üçün zəruri olan bir sıra tədbirlər qrupudur.

Beləliklə, ətraf mühit siyasəti müəssisənin ekoloji aspektləri ilə bağlı açıq şəkildə elan edilmiş prinsiplər və öhdəliklərdir və onun ətraf mühitin məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirməyə əsas verir, o cümlədən:

- müasir ekoloji mədəniyyətin əsasları və ekoloji etikanın praktikasında şüurlu istifadə; birgə məsuliyyət; davamlı inkişafa töhfə;
- ekoloji məqsəduyğunluq;
- mədəni sahibkarlıq;

- fəaliyyətinin ekoloji aspektləri ilə maraqlanan bütün şəxslərə və tərəflərə münasibətdə şirkətin ekoloji öhdəliklərinin könüllü şəkildə genişləndirilməsi;
- müəssisənin təsiri zonasında kadrların və ictimaiyyətin səhiyyə və ekoloji təhlükəsizliyi;
- ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi;
- ekoloji tədqiqat və ətraf mühitin mühafizəsi və maarifləndirmə, o cümlədən məktəbdə ekoloji təhsil;
- könüllü ekoloji sığortanın inkişafı;
- ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinə nail olmaq;
- ətraf mühitin inkişafı vasitəsilə məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;
- təmiz istehsalın inkişafı;
- ətraf mühitə mənfi təsirləri minimuma endirmək;
- onun formalaşması mənbələrində ətraf mühitə mənfi təsirlərin qarşısının alınması;
- resursların səmərəli istifadəsi;
- müəssisənin ekoloji fəaliyyətinin nəticələrinin müstəqil qiymətləndirilməsi (sistematik ekoloji dinləmənin həyata keçirilməsi);
- müəssisənin ekoloji fəaliyyətinə bütün işçilərin məlumat, motivasiya və cəlb edilməsi;
- müəssisə tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətinin icbari sənədləri və əməliyyatların nəticələrinə dair ətraflı könüllü hesabat (şirkətin “yaşıl hesabat”); müəssisənin ekoloji aspektlərində, o cümlədən ətraf mü-

hit üzrə icma ilə maraqlanan bütün şəxslərlə və tərəflərlə aktiv əməkdaşlıq; media ilə əməkdaşlıq;

- mövcud ətraf mühit qanunvericiliyinə, ekoloji qaydalara və qaydalara riayət; hökumətin tələblərini tamamlayan ekoloji qaydalar və qaydalar hazırlamaq və istifadə etmək .

Müəssisədə ekoloji idarəetmə sisteminin tətbiqi. İstehsal növündən və fəaliyyət təbiətindən asılı olmayaaraq, müəssisə (təşkilat) özü ilə ətraf mühit arasında müəyyən bir əlaqəni müəyyənləşdirən dolayı element kimi fəaliyyət göstərir. İqtisadi fəaliyyətin bütün mərhələlərində müxtəlif növ informasiya mübadiləsi aparır. Şirkət humanitar fəaliyyət nəticəsində ətraf mühitin çirklənməsinə təsir göstərən əsas elementdir.

Hər bir müəssisədə ətraf mühitin idarə edilməsi müəssisənin ekoloji fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün effektiv idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi sənətidir.

Müəssisədə ekoloji idarəetmə sisteminin tətbiqi sxemini nəzərə alaraq ətraf mühitin idarə olunması sistemini tətbiq etməyə qərar verən istənilən müəssisənin ali rəhbərliyi bir sıra qərarlar qəbul edir. Belə qərarın səbəbləri aşağıdakılardır:

- keyfiyyət idarəetmə sisteminin inkişafı üçün şəraitin yaradılması;
- ekoloji aspektlərin idarə edilməsi;
- qanuni tələblərə uyğunluq;
- ətraf mühitin yaxşılaşdırılması;
- xarici bazarlara çıxış imkanları və s.

Ətraf mühitin mühafizəsi sisteminin yaradılması üçün üstün şərt - sistematik yanaşmalara əsaslanan obyektiv və müstəqil müəssisə (ekoloji idarəetmə sisteminin tətbiqi zamanı), ilk vəziyyətin sənədləşdirilmiş qiymətləndirilməsi və onun təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələrin hazırlanması, ətraf mühitin idarə olunması sisteminin təşkilatın ümumi idarəetmə sistemi ilə inteqrasiyası başa düşülür.

Bu qiymətləndirmənin məqsədi ətraf mühitin vəziyyəti və onların təhlili, gələcək işlər üçün lazımi məlumatları toplamaqdır. Eyni zamanda əldə edilən xüsusiyyətlər "başlanğıc" və ya "sıfır" hesab olunur, bununla da sonrakı dövrlərdə əldə edilən məlumatlar müqayisə edilir.

Bu qiymətləndirməyə aşağıdakı elementlərin tədqiqi və təhlili daxildir:

- zəruri prosedurların tətbiqi və sənədləşdirilməsi;
- müəssisənin qanunvericilik və tənzimləmə tələblərinə uyğunluğu;
- müəssisənin təklif olunan ekoloji siyasəti;
- xammal və köməkçi materialların istifadəsi;
- ətraf mühitə və fəaliyyətin ekoloji aspektlərinə təsir;
- fəvqəladə hallar üçün risklərin artırılması və hazırlıq sahələri;
- maraqlı tərəflərlə müəssisənin qarşılıqlı əlaqəsi və s.

Növbəti mərhələ ekoloji siyasətin inkişafıdır. Bu vəziyyətdə təşkilatın hərəkətləri və ətraf mühitin məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsi üçün əsas ola biləcək təşkilatın niyyətləri və prinsipləri haqqında xüsusi bir sə-

nəddir. Ətraf mühit siyasəti şirkətin fəaliyyətinin, məhsullarının və xidmətlərinin miqyası, təbiəti və ətraf mühitə təsirləri ilə uyğun olmalıdır. Sənəd təşkilatın bütün işçilərinə və ictimaiyyətə çatdırılmalıdır.

Ətraf mühitin mühüm təsirlərinin, qanunvericiliyin və digər tələblərin nəzərə alınması üçün təşkilat ekoloji məqsədləri inkişaf etdirməlidir. Ətraf mühitin məqsədi bu təşkilatın ekoloji siyasəti ilə qurulan təşkilatın ekoloji cəhətdən əhəmiyyətli bir məqsədi, nailiyyət dərəcəsi praktiki olaraq mümkün olduğu hallarda qiymətləndirilir. Ətraf mühit məsələsi təşkilatın fəaliyyətinin qurulmuş ətraf mühit məqsədlərindən əmələ gələn və bu məqsədə nail olmaq üçün yerinə yetirilməli olan təşkilatın bütövlükdə və ya onun vahidlərinin ekoloji fəaliyyətinə dair ətraflı tələbdir. Bununla yanaşı, məqsədi problemlərin həllinin gözlənilən nəticəsidir və ya bu problemin səbəblərini aradan qaldırmaq üçün tapşırıqlar olsa da, hal-hazırda qaçırılan imkanlardan istifadə edir.

Məqsədlər və vəzifələr imkan daxilində kəmiyyətli olmalıdır. Onlar ekoloji siyasətə əsaslanmalı və hər bir funksiya və təşkilat səviyyəsinə görə müəyyənləşdirilməlidir. Onlar “maraqlı tərəflərin” (müəssisənin ekoloji aspektləri ilə maraqlanan və ya bu aspektlərlə əlaqəli olan istənilən qrup və vətəndaşlar başa düşülür) fikirlərini nəzərə almalıdır.

Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün müəssisə ekoloji menecment proqramı hazırlayır. Bu məqsədlərə və tapşırıqlara nail olmaq üçün məsuliyyətli şəxsləri,

vəsaitləri və müddətləri müəyyən edir. Proqramlar mün-təzəm olaraq nəzərdən keçirili və təşkilatın məqsəd və vəzifələrindəki dəyişiklikləri əks etdirməlidir.

Proqramların həyata keçirilməsi üçün müəssisədə müəyyən prosedurlar hazırlanır və prioritetlər müəyyən edilir. Təşkilat ətraf mühitə təsir göstərə biləcək bu və ya digər fəaliyyətin əsas parametrlərinin monitorinqini hə-yata keçirməli və ya ölçməlidir.

Prosedurlar bu və ya digər şəkildə ekoloji təsirlərə səbəb ola biləcəyi istiqamətlərdə müəssisənin bütün as-pektlərini xammalın və hazır məhsulun satıldığı tarixdən etibarən əhatə etməlidir. Onlar yalnız ənənəvi texnologi-yalara deyil, kadrların məlumatlandırılması və təliminə, xarici maraqlı tərəflərlə qarşılıqlı əlaqələrə də toxuna bilər-lər. Sənədləşdiriləcək xüsusi prosedurların ümumi siyahısı müəssisə tərəfindən müstəqil olaraq müəyyən edilir.

Ətraf mühit göstəriciləri əsas və köməkçi fəaliyyətlər daxil olmaqla istehsal prosesini xarakterizə edir. Onlar sistemin təkmilləşdirilməsi üçün ekoloji idarəetmə siste-minin fəaliyyətini və idarəetmə fəaliyyətini xarakterizə edirlər. Bundan əlavə, onlar yerli, regional, qlobal ekoloji şərait və ya ətraf mühitin mövcud vəziyyəti haqqında məlumatları əks etdirirlər.

Kadr hazırlığı və fəvqəladə hallara hazırlıq üçün bir sıra tələblər yerinə yetirilməlidir.

ISO 14001 kriteriyalarına uyğunluğunu müəyyən et-mək üçün ətraf mühitin idarəedici sisteminin dövrü audi-ti aparılmalıdır. Belə bir audit həm daxili, həm də xarici ola bilər və nəticəsi mütləq şirkət rəhbərliyinə bildirilir.

Təşkilatın rəhbərliyi ətraf mühitin idarəedici sisteminin işinin eyniliyi və effektivliyi baxımından müntəzəm olaraq nəzərdən keçirilməlidir. Ətraf mühit siyasətinin, məqsədlərinin və EMS-nin digər elementlərinin dəyişikliklərə ehtiyacını nəzərə almaq vacibdir. Bu, auditin nəticələrini, dəyişdirilmiş şəraiti və “davamlı inkişaf” arzusunun nəzərə alınmasıdır. Ümumiyyətlə, standartın tələbləri açıq dövrü “plan - icra - yoxlama – planın təftişi ” əsasında həyata keçirilir.

Bütün prosedurlar, onların nəticələri, monitoring məlumatları və s. sənədləşdirilməlidir.

Ətraf mühitin idarəedici fəaliyyətinin istiqamətləri. ISO 14000 seriyası standartlarında və bir sıra digər sənədlərdə təsbit edilmiş ekoloji idarəetmə sahəsində praktik fəaliyyətin ən vacib sahələri aşağıdakılardır:

- müəssisənin ekoloji siyasətinin və məqsədlərinin əsaslandırılması, nümayiş etdirilməsi, praktiki istifadəsi; təşəbbüskar ekoloji fəaliyyətin əsas prinsipləri, öhdəlikləri və istiqamətləri haqqında ictimai bəyannamə, praktiki olaraq əldə edilə bilən proseslərin tədricən təkmilləşdirilməsi prosesinin inkişafını dəstəkləmə; müəssisənin əsas istehsal və ekoloji fəaliyyətinin əlaqələr siyasətində əks olunması;

- planlaşdırma fəaliyyətinin göstəricilərinin və meyarlarının qəbul edilmiş məqsədlərindən hər birinin müəyyənləşdirilməsi və əldə edilmiş nəticələrin qiymətləndirilməsi; müəssisənin müstəqil şəkildə inkişaf etdirdiyi

bir sıra daxili kəmiyyət göstəricilərindən, əsasən, xüsusi göstəricilərdən aktiv istifadə;

- xüsusi ətraf mühit məqsədlərinin əsaslandırılması; planlaşdırılmış dövr üzrə qəbul edilmiş ekoloji məqsədlərdən hər biri üçün müvafiq kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin və meyarlarının dəyərlərinin müəyyən edilməsi;

- qəbul edilmiş məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq ekoloji tədbirlərin effektiv planlaşdırılması və təşkili; ətraf mühitin mənfi təsirlərinin qarşısının alınması üzrə tədbirlərin prioritetliyini nəzərə alaraq müəyyən edilmiş ekoloji məqsədlər və məqsədlər üçün müəyyən edilmiş tədbirlərin hazırlanması;

- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində bütün müəssisə kadrlarının cəlb edilməsi; ekoloji problemləri həll etmək üçün müəssisədə bütün imkanlardan və vasitələrdən (əsasən pulsuz və ucuzdur) səmərəli və effektiv istifadə;

- əldə edilmiş nəticələrin müntəzəm təhlili və qiymətləndirilməsi; sistemli araşdırma (şirkət rəhbərliyinin məcburi iştirakı ilə) və ətraf mühit siyasətinin, məqsəd və vəzifələrinin təkmilləşdirilməsi, əldə edilmiş nəticələrə uyğun olaraq tədbirlərin planlaşdırılması və təşkil edilməsi; fəaliyyətin müstəqil yoxlanılmasından (ekoloji audit) istifadə;

- müəssisə aktiv xarici ekoloji tədbirlər həyata keçirir; müəssisənin fəaliyyətinin ekoloji cəhətdən maraqlı tərəfləri ilə əlaqələrinin və konstruktiv əməkdaşlığının in-

kişafı; tərəflər və səhmdarlar; investorlar, tərəfdaşlar, istehlakçılar, təchizatçılar, rəqiblər, ictimaiyyət ;

- təşəbbüsün ekoloji hesabatının hazırlanması və yayılması (“yaşıl” hesabat); müsbət və mənfi nəticələrin təqdimatı və təhlili.

Ətraf mühitin idarə olunması sahəsində baş verən ilk mərhələlərdə (ətraf mühitə təsirlərin qarşısının alınması) həyata keçirilən fəaliyyətlər xammal, materiallar, enerji resurslarının qənaətinə və qənaətə görə əhəmiyyətli iqtisadi təsirlərə səbəb ola bilər; zərərin azaldılması; məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması; ekoloji ittihamların və cərimələrin azaldılması; məhsuldarlığın artırılması; qəzaların azaldılması və nəticələrin aradan qaldırılması xərcləri və s.

Ətraf mühitə təsirlərin qarşısının alınması və ətraf mühitin idarəedilməsinin əsas iqtisadi faydaları bu cür fəaliyyətlərə aid müxtəlif potensial faydalar və əlavə imkanlar ilə müəyyən edilir:

- investorların diqqətini cəlb etmək; investisiyalar üçün fayda və təşviq almaq üçün əlavə əsasların yaranması;

- istehlakçılara təsir göstərmək və məhsul və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün əlavə imkanlar;

- marketinq və reklamın effektivliyinin artırılması üçün imkanlar;

- beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq ictimaiyyətin müəssisəyə diqqətini cəlb etmək ; sahibkarların beynəlxalq ekoloji birliklərinə üzvlük;

- xaricdə biznes tərəfdaşları ilə əlaqələrin inkişafı üçün əlavə imkanlar;
- ərazi və milli ekoloji rəhbərliyin üstünlükləri;
- yerli hakimiyyət orqanları və dövlətlə ətraf mühitin mühafizəsi, ictimaiyyət, ekoloji icma ilə əlaqələrin inkişafı və möhkəmləndirilməsi üçün əlavə imkanlar;
- sərmayəçilər, səhmdarlar, yerli hakimiyyət orqanları və dövlət ekoloji nəzarəti, ictimaiyyət, ekoloji icma ilə münasibətlərində etibarlılığın yaradılması və istifadəsi;
- beynəlxalq əmtəə və maliyyə bazarlarında şirkətin mövqeyinin möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi üçün əlavə imkanlar;
- müəssisənin səhmdar dəyərini artırılması üçün əsaslar.

Ətraf mühitin idarə edilməsi fəaliyyəti investisiya proseslərinin inkişafında xüsusi rol oynaya bilər. Bu gün belə olsa da, qərb investorları müəssisələri yalnız iqtisadi deyil, həm də ətraf mühitə uyğunluğunu təsdiqləməyi tələb edirlər.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində effektiv müəssisə fəaliyyəti ekoloji təhlükəsizliyin əsas təminatçısı və sənaye obyektlərinin layihələşdirilməsi, tikintisi və istismarı zamanı ekoloji risklərin idarə edilməsi imkanları kimi qəbul edilir.

Ətraf mühitin idarə olunması müəssisələrin, ictimaiyyətin, investorun, səhmdarlar və yerli hakimiyyət orqanlarının ekoloji problemlərin həllində tez nəticə əldə etmək imkanını müəyyən edir. Ətraf mühit problemləri-

nin həllində tez, aydın nəticələrin əldə edilməsi əsasən istehsalatda sağlam ətraf mühitin yaranması ilə bağlıdır (sanitariya mühafizəsi zonasında, iş sahələrində və ofislərdə, saxlama yerlərində, tullantıların xaricində və sərəncamında və s.). Dövlət ekoloji nəzarət fəaliyyətinin metodları və formalarında irəliləyiş dəyişiklikləri ətraf mühitin idarə olunması ilə birbaşa əlaqələndirilir. Belə dəyişikliklər əsasən çoxsaylı xüsusi obyektlərin (resurslar, ətraf mühitə təsirin qaynaqları, tullantılar və s.) monitorinqindən və ümumilikdə sənaye ekoloji idarəetmə sistemlərinin və idarəetmənin kifayət qədər effektivliyinin monitorinqi ilə müəyyənləşdirilir. Əgər dövlət ekoloji nəzarətinin ilk formu tələb olunan həcmdə praktiki olaraq mümkün deyilsə, ikincisi bu gün mövcud olan mövcud imkanlara daha çox uyğun gəlir.

Ətraf mühitin idarə edilməsi yalnız fərdi mütəxəssislərin deyil, həm də menecerlərin, qərar verənlərin, ümumdünya istehsalçı heyətinin və digər maraqlı tərəflərin hər bir müəssisənin ətraf mühitin fəaliyyətində şüurlu, məqsədyönlü, müxtəlif ekoloji fəaliyyətə məcburi şəkildə cəlb edilməsini nəzərdə tutur. Belə bir vəzifənin həlli ətraf mühitin idarəedici sistemində əsaslı fərqli motivasiya əsasında mümkündür. Burada müəssisənin müxtəlif ekoloji fəaliyyətlərində sahibkarlığın qeyri-məhdud yaradıcı potensialının təzahürü üçün şərait yaradılır.

İqtisadiyyata sərmayə qoyuluşu, mal və xidmətlərin ixracı üçün daha əlverişli şərait və əlavə imkanların yaradılması və fond birjalarında ekoloji təmiz müəssisələ-

rin səhmlərinin dəyərinin artması birbaşa ekoloji idarəetmə ilə bağlıdır.

Müəssisə rəhbərliyinin ekoloji fəaliyyətinin stimullaşdırılması. Ekoloji idarəetmə sistemlərinin formalaşması və inkişafının ən çətin problemlərindən biri sənaye müəssisələrinin və assosiasiyaların idarə olunmasının ekoloji fəaliyyətinin stimullaşdırılmasıdır.

Dünya təcrübəsində ətraf mühitin idarə olunması sahəsində müəssisələri həvəsləndirərkən, aşağıdakı faydalar nəzərdən keçirilir:

- ətraf mühit üzrə fəaliyyətlər şirkət rəhbərliyinin əsas məqsədlərinə riayət etməyə başlayır;
- istehsal və istismar xərcləri sistemə şəkildə azaldılır, az tullantılar yaranır, enerji və resurslar az itirilir, şirkətin ətraf mühitə təsirləri ilə bağlı xərclər azalır;
- daxili və xarici bazarlarda müəssisənin rəqabət qabiliyyətini artır;
- müəssisənin ətraf mühit qanunvericiliyinin tələblərini yerinə yetirməsi daha asandır;
- banklar yaxşı fəaliyyət göstərən ətraf mühit idarəetmə sistemi ilə müəssisələrə investisiyalar qoymağa daha çox hazırdırlar;
- bir sıra müştərilər ətraf mühitin idarəedici sisteminin fəaliyyət göstərdiyi müəssisələrlə iş görməyi üstün tuturlar;
- əhalinin arasında müəssisənin daha əlverişli imicini yaradır;

- şirkət beynəlxalq səviyyədə və dünya bazarlarında tanınmaq üçün əlavə imkanlar alır;
- müəssisədə ekoloji fəvqəladə halların və qəzaların inkişafına mane olmaq üçün ekoloji imkanlardan istifadə etmək, ətraf mühitin çirkləndirilməsinə, maliyyə zərərlərinə və iflasına səbəb ola bilər.

Bu motivasiyanın müxtəlif dərəcələrə əlavə aspektləri kimi istifadə edilə bilər:

- ekoloji cəhətdən daha zəngin müəssisələrin investisiyalar üçün əldə etdiyi üstünlüklər və faydalar;
- müəssisənin ekoloji aspektləri ilə bağlı əlavə mənfəət əldə etmək;
- fond bazarlarına təsir imkanları və özəl kapitalın dəyərinin artırılması imkanı;
- yerli və xarici tərəfdaşlarla ikitərəfli əlaqələrin inkişafında üstünlüklər;
- sənaye, ərazi, milli və beynəlxalq standartlara uyğun ekoloji idarəetmə sistemlərinin ekoloji sertifikatlaşdırılması;
- ekoloji cəhətdən sertifikatlaşdırılmış müəssisələr üçün vergi və gömrük güzəştləri sistemi;
- ekoloji sertifikatlaşdırılmış müəssisələr üçün istehsal fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması;
- ekoloji cəhətdən daha təmiz müəssisələr üçün ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinin şərtlərinin sadələşdirilməsi;
- istehsal olunan malların və xidmətlərin əlavə ekoloji marketinqi;

- ekoloji cəhətdən zəngin müəssisələr üçün sığorta ödənişlərinin dərəcələrinin azaldılması və ətraf mühitin mühafizəsi prosedurlarının sadələşdirilməsi və s.

Hal-hazırda böyük şirkətlər və banklar geniş miqyaslı və uzunmüddətli investisiyaların həyata keçirilməsi, genişləndirilməsi, modernləşdirilməsi, özəlləşdirilməsi və sənaye layihələrinin yenidən qurulması ilə əlaqədar kredit və oxşar riskli əməliyyatları təmin edir, müəssisələrin özləri və ya biznes tərəfdaşlarından ekoloji audit aparmaq tələb olunur.

IV FƏSİL

EKOLOJİ SERTİFİKATLAŞDIRMA (NİŞANLAMA)

Ekoloji sertifikatlaşdırma ətraf mühiti minimum dərəcədə çirkləndirəcək əmtəələrin buraxılışına və müasir istehsal proseslərinin tətbiqinə dair istehsalçıların stimullaşdırılmasına yönəlib. Beynəlxalq ekoloji sertifikatlaşdırma prinsipləri ISO “Ətraf mühitin idarə olunması” TC 207 Texniki komitə tərəfindən işlənib hazırlanmış və ISO 14020 Beynəlxalq standartında təsbit edilmişdir. İstehsalçının məqsədi istehsal etdiyi məhsula hər hansı ekoloji nişanın verilməsidir.

Ekoloji nişan bir-birinə oxşar məhsulun qrupu həddlərində analoqları qarşısında müəyyən ekoloji üstünlüklərə malik məhsula verilir. Bu cür markalanmanın aparılması könüllü xarakter daşıyır və milli, regional yaxud beynəlxalq miqyasa malik ola bilər.

Ekoloji nişanlamanın başlıca məqsədi – bir-birinə oxşar məhsulların qrupları arasında öz həyat tsiklinin bütün mərhələlərində ətraf mühitə daha az təsir göstərən məhsulun seçilməsidir. Bu zaman məhsulun həyat tsikli dedikdə biz hazır məhsulun əmələ gəlməsinin bütün mərhələlərinin ardıcılığını, yəni xammalın hasilatından başlayaraq bu məhsulun istehlakçıya satılması və utilizasiyasına (zərərsizləşdirilməsinə) qədər bütün mərhələlərin zəncirini nəzərdə tuturuq.

Ekoloji nişanlama məhsul istehsalçısının deklarasiyasının növlərindən biri qismində çıxış edir. O, məhsul yaxud onun qablaşdırılması (tarası) üzərində nişan yaxud qrafiki təsvir şəklində ola, mətn, texniki bülleten, reklam, elan və bu kimi digər formada təqdim edilə bilər.

ISO 140020 standartına uyğun olaraq, ekoloji nişanlama (markalama) üç tipə bölünür.

1. I tipə aid ekoloji nişanlama – sertifikatlaşmanın milli sistemində akkreditasiya olunmuş məhsulun üçüncü tərəf – hüquqi yaxud fiziki şəxs vasitəsilə sertifikatlaşmanın aparılmasının nəticələrinə görə müvafiq nişanın verilməsidir. Bu tip üzrə nişanlama proqramı tələb edir ki, sifarişçi məhsulun müəyyən nişanla markalanması imkanını şərtləndirən müəyyən meyarlar üzrə cavab versin.

Markalanmanın bu növü əsas etibarilə qeyri-istehsal əmtəələrə aiddir, ancaq istisnalara da rast gəlmək mümkündür, misal üçün, qida məhsulu qablaşdırma ilə birgə markalanır yaxud qida məhsulları və ərzaq xammalı üçün konteynerlərlə.

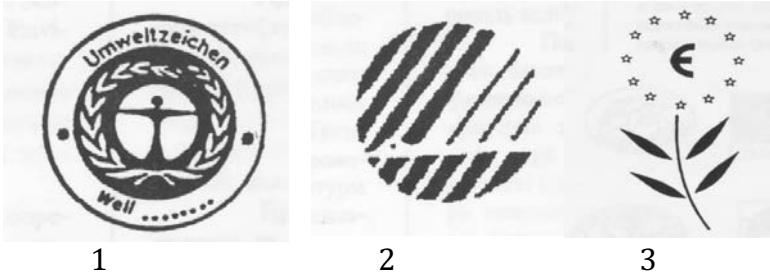
Belə olan halda markalanma tədqiq edilən əmtəənin (yaxud istehsal prosesinin) ona oxşar, daha əvvəl nümunə qismində qəbul edilmiş əmtəə (istehsal prosesi) ilə müqayisəsi, daha sonra isə onun (tədqiq edilən əmtəənin yaxud istehsal prosesinin) ətraf mühit üçün yarada biləcəyi təhlükənin müəyyənləşdirilməsi əsasında yerinə yetirilir.

I tipə əsasən ekoetiketləşdirməyə daxil olan nişanların əsasında milli səviyyədə asınaqdan keçmiş və geniş surətdə beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş nişanlar yer alır, məsələn (Şəki 4.1):

- “Mavi mələk”, Almaniya Federativ Respublikası;

- “Yaşıl əlcək” və “Yaşıl xaç”, Amerika Birləşmiş Ştatları;
- “Ağ sona”, Skandinaviya ölkələri;
- “Eko-nişan”, Yaponiya;
- “NF-Environment”, Fransa.

Hal-hazırda Avropa birliyinin bütün ərazisində “Avropa çiçəyi” yaxud “Ulduzşəkilli qızçiçəyi” nişanı qüvvədədir. Avropa Birliyində sertifikatlaşdırma prinsipləri preventiv tədbirlərə əsaslanır, çünki çirkləndirmənin fəsadlarını aradan qaldırmaqdan daha təhlükəsizliyi meyarları öz mahiyyətinə və məzmununa görə standartların əsasında yer alan qiymətləndirmə parametrlərini üstələməlidir.

Şəkil 4.1. Ekoloji markalanmanın milli nişanları:

- 1 – “Mavi mələk”, AFR;
- 2 – “Ağ sona”
- 3 – “Avropa çiçəyi”

2. **II tipə aid nişanlama (markalanma)** məhsulun müəyyən ekoloji normativlərə uyğunluğunun bəyan edilməsinə əsaslanır. O, məmulatların etiketlərinə və onların məzmununun marketinqdə istifadəsinə aiddir. Bu halda “təkrar istifadə üçün yararlı”, “ozon qatını pozmayan” və bu kimi digər mətnlərdən istifadə oluna bilər. Onlardan bəziləri ekoloji cəhətdən əhəmiyyətli ola bilər, digərləri isə yalnız informativ xarakter daşıyır, bəzi hallarda isə xəyalı və hətta istehlakçılarda yanlış fikirlər və təəssüratlar yaradan da ola bilər.

Belə bir vəziyyət mətnlərin əsaslandırılması zamanı meydana gələn müəyyən çətinliklər üzündən yaranmışdır, çünki müxtəlif ölkələr həmişə ən fərqli-fərqli sahələrdə öz aralarında kifayət qədər ciddi uyğunsuzluqlara malik olur, misal üçün:

- texnoloji yanaşmalarda fərqlər;
- məhsulun ekoloji cəhətdən yararlı olmasının müəyyənləşdirilməsi zamanı qanunverici və normativ-texniki bazalarda fərqlər.

Odur ki, bu kimi bəyannamələri yalnız ekoloji sertifikatlaşdırma hesab etməyə dəyməz. Misal üçün, “Ekoloji cəhətdən təhlükəsiz” kimi ifadələrlə müşayiət olunan müxtəlif nişanların istifadəsi bir çox hallarda əsassızdır və sadəcə olaraq alıcı üçün öz məhsulunu daha cəlbedici etmək, yəni, bazarda bu və ya digər əmtəənin rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltmək istiqamətində istehsalçı tərəfindən ortaya qoyulan səylər kimi dəyərləndirilməlidir.

Bütün ölkələrin II tip üzrə ekomarkalanmanın istifadə təcrübəsini nəzərə alaraq, standartlaşdırma üzrə Avropa təşkilatları və standartlaşdırma üzrə beynəlxalq təşkilat istehsalçıların bəyannamələri qismində bu kimi nişanların tətbiq edilmə sərhədlərini müəyyən etmişlər. Onlar aşağıdakı standartlarda göstərilən üç aspekti ayırmışlar:

-ISO/DIS 14021 – etiketlər üzərində yaxud/və müşahidə sənədlərində «retsirkulyasiyaya uğrayır» (“yenidən dövriyyəyə buraxmaq mümkündür”) və bu kimi digər terminlərin istifadə olunması;

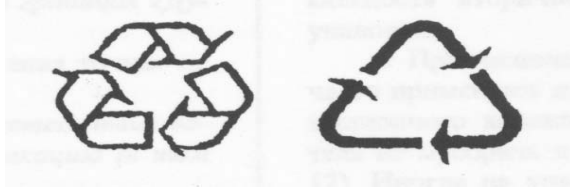
-ISO/DIS 14022 –“Möbius kəməndi” – retsirkulyasiya (yenidən dövriyyəyə buraxma) simvolu, həmin məhsulun təkrarən istifadəsinin mümkünlüyünü göstərir; standart bu simvolun etiketlərdə və reklamda qeyd edilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur.

-ISO/DIS 14023 standartında sifarişlərin qanunauyğunluğunun təsdiqi üçün zəruri olan sınaq və yoxlama metodikalarının müxtəlifliyi nəzərdən keçirilir.

Bütün bunlara baxmayaraq, Avropa qitəsində belə bir fikir kifayət qədər geniş yayılmışdır ki, haqqında danışdığımız ekomarkalanma daha çox informativ (məlumatlandırıcı) xüsusiyyət kimi istifadə olunur. Belə ki, qablaşdırma və ondan əmələ gələn tullantıların istifadəsi üzrə Avropa İttifaqı Şurasının direktivləri (göstərişləri) çərçivəsində xeyli sayda məsələlər arasında qablaşdırıcı vəsaitlərin markalanmasına dair, xüsusilə də onun eyniləşdirilməsi məsələsi ilə bağlı irəli sürülən tələblər ifadə olunmuşdur.

Həmin tələblərə uyğun olaraq, qablaşdırmanın mar-
kalanması məqsədilə aşağıdakı nişanların istifadəsi təklif
edilmişdir (Şəkil 4.2 – 4.3):

- təkrar yaxud dəfələrlə istifadə mümkünlüyü;
- təkrar emal olunma qabiliyyəti;
- əhəmiyyətli ekoloji təhlükə törətmək mümkün-
lüyü.

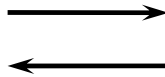
1

2

3

Şəkil 4.2. Təkrar emalın mümkünlüyünü göstərən ekoişarələr:

- 1, 2 – “Mebius” düyünü;
3– materialların xarakteristikalarının qeyd edilməsi ilə
resirkulyasiya nişanı.

**Şəkil 4.3. “Təkrar və dəfələrlə istifadə olunan
qablaşdırma” nişanı**

Qablaşdırma hazırlandığı materialın eyniləşdirilməsi zərurəti yarandığı təqdirdə, onun üzərinə bu və ya digər materiala müvafiq olan rəqəmlə göstərilmiş yaxud literli (hərflə işarə edilmiş) işarələr qeyd edilir ki, onları retsirkulyasiya kəməndinin mərkəzində, yaxud ondan aşağıda yerləşdirirlər, məsələn :

- 1-19 – plastiklər;
- 20-39 – kağız və karton;
- 40-49 – metallar;
- 50-59 – ağac;
- 60-69 – tekstil;
- 70-79 – şüşə.

3. III tipə aid etiketləşdirmə I tip üzrə sertifikatlaşdırma zamanı meydana gələ biləcək çətinliklərdən yayınmaq məqsədilə işlənib hazırlanmışdır. O, üçüncü tərəflə məhsulun konkret növü üçün təyin edilən bir sıra göstəricilər üzrə həyata keçirilir. Nəzarət altında saxlanılan bütün göstəricilər məhsulun həyat tsiklinin araşdırılması əsasında təyin edilir və etiket üzərində qeyd olunur.

Markalanmanın bu növü xüsusi nişanlardan istifadə etmir, lakin etiket üzərində sertifikasiyanı aparmış təşkilatın adı qeyd edilə bilər.

Məsələn, Rusiyada təkcə Qərbdə işlənib hazırlanmış məhsulun sertifikatlaşdırılması metodları və müvafiq ekonişanlar tətbiq edilmir, onların yeniləri də işlənib hazırlanır. Məsələn, 1998-ci ildə “xlordan azaddır” ekonişanı qəbul edilmişdir. Həmin DÜST (ГОСТ) kağızın, polimer materialların, yuyucu, təmizləyici və ağardıcı vasi-

tələrin markalanması üçün nəzərdə tutulur. Xlordan azaddır nişanını yalnız sertifikatlaşma mərhələsini keçdikdən sonra əldə etmək mümkündür, həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, bu məqsədlə sertifikatlaşdırma orqanına əmtəənin istehsal prosesinin texniki təsvirini, istehsal prosesində tətbiq edilən xammalın siyahısını təqdim etmək, eləcə də xammalda və son məhsulda xlorun və onun birləşmələrinin mövcud olmadığı barədə faktı deklarasiya etmək (rəsmi surətdə bildirmək) lazımdır.

Ekonişanlara və ekoloji cəhətdən təmiz məhsula patentlərin və müəllif şəhadətnamələrinin vaxtlı-vaxtında əldə olunması da həmçinin – ekoloji menecmentin çoxsaylı istiqamətlərindən biridir.

V FƏSİL

EKOLOJİ SAHİBKARLIQ

Ekoloji sahibkarlıq fəaliyyəti müxtəlif dillərdə və ədəbiyyatlarda müxtəlif cür ifadə olunsa da, mahiyyət etibarı ilə eyni mənanı daşıyır. Məsələn, Ekoloji sahibkarlıq (Environmental entrepreneurship), Ətraf mühitin mühafizəsində sahibkarlıq fəaliyyəti, Ekoloji biznes (Environmental business), Yaşıl sahibkarlıq (Green entrepreneurship) və s.

Ümumiyyətlə, sahibkarlıq fəaliyyəti dedikdə, təbii resurslardan xammal kimi istifadə edərək istehsal edən və ya xidmət biznesiylə məşğul olan hər hansısa bir şirkət idarəçiliyi başa düşülür. Daha sadə desək, sahibkarlıq fəaliyyəti elə biznes – insan fəallığının nəticəsidir. Sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusilə aparıcı rola malikdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətində ən aparıcı məsələ müəyyən qərarların qəbul edilməsi və onun reallaşması prosesidir, çünki nəticə üçün məsuliyyət daşınır. Sahibkarlıq üçün istehsalın təşkili, fəal xidmətlərin göstərilməsi, öz əmlakı ilə risk edərək müəyyən işi təşkil etmək səciyyəvidir.

SSRI dağıldıqdan sonra ekoloji sahədəki dövlət maliyyələşdirməsinin azalması əvvəllər məhsul istehsalını, işlərin görülməsini və ətraf mühitin mühafizəsini təmin edən müəssisə və təşkilatların praktik olaraq ləğvinə sə-

bəb oldu. Bu şəraitdə ekoloji təhlükəsizliyin texniki və texnoloji infrastrukturunu inkişaf etdirməyə və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəni təmin etməyə yönəlmiş ekoloji yönümlü yeni müəssisə və təşkilatların intensiv şəkildə formalaşdırılması dövlət əhəmiyyətli məsələ olaraq gündəmə gəldi.

Ətraf mühit sahəsindəki dövlətin maliyyələşdirilməsinin azaldılması malların istehsalı, işlərin yerinə yetirilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi xidmətlərini əvvəlcədən nəzərdə tutan müəssisələr və qurumların praktiki aradan qaldırılmasına gətirib çıxardı. Bu şəraitdə milli əhəmiyyətli vəzifə ekoloji təhlükəsizliyin texniki və texnoloji infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təbii sərvətlərin səmərəli istifadəsini təmin etmək məqsədi ilə ekoloji yönümlü yeni müəssisə və qurumların intensiv formalaşdırılmasıdır. Ekoloji sahibkarlıq ətraf mühitin mühafizəsinə yönəldilmiş qurumlar və müəssisələrin qanuni fəaliyyəti kimi aydın olmalıdır: istehsal, iş və xidmət, mövcud ekoloji standartlara və tələblərə uyğunluğu təmin etmək.

1988-1989-cu illərdə ölkədə ətraf mühitə zərərin qarşısını almaq üçün avadanlığın, malların, işlərin və xidmətlərin həyata keçirilməsinə və satışına istiqamətlənən ekoloji sahibkarlıq həqiqətən də formalaşmağa başladı.

Bu, "yaşıl" hərəkətin güclü artımının təsiri altında, həmçinin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində bir sıra hökumət qərarlarının qəbulu ilə cəmiyyətdə və yüksək dövlət qurumlarında üstünlük təşkil edən əlverişli şəraitlər-

dən asılı olmuşdur. Bu tendensiya 1990-1991-ci illərdə daha da inkişaf etmişdir. Müəssisələr və təşkilatların ekoloji baxımdan təsnifatlaşdırılması üçün meyarlar aşağıdakılardır:

- iş yerlərinin və xidmətlərin yerinə yetirilməsinin əsas məqsədi, həmçinin ətraf mühitin mühafizəsi məhsullarının istehsalı kimi bir təşkilatın, müəssisənin nizamnaməsində təmin edilməsi;

- dövlət və bələdiyyə sifarişlərinin regional ekoloji və təbii resurs proqramlarının icrası çərçivəsində həyata keçirilir;

- ətraf mühitin və resursların bərpası fəaliyyətinin ehtiyaclarına cavab verən istehsal, iş və xidmətlər;

- istehsalın ümumi həcmində ətraf mühitin qorunması üçün məhsulların, işlərin və xidmətlərin payının yayılması.

Dünya praktikasında ekoloji bazar cox perspektivli hesab olunur. ABŞ-da ətraf mühit bazarı ildə 41% artım tendensiyası ilə 165 milyard dollar dəyərində; Latin Amerikasız bazarı - 10 milyard dollar; Hindistan bazarı illik artım 18% olmaqla -1 milyard dollar; Cənubi Koreya bazarı - 3,4 milyard dollar, Şərqi Avropa bazarı (Rusiya da daxil olmaqla) illik artım 6% olmaqla təqribən 6 milyard dollar dəyərində qiymətləndirilir. Əsaslı dövlət dəstəyi olmadan yerli ekoloji sahibkarlığın səmərəli inkişafına inanmaq olduqca çətindir. Bu dəstək ekologiyaya sahəsində iqtisadi maraq yaratmalı və müvafiq tənzimləmə əsasında həyata keçirilməlidir.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə ekoloji sahibkarlığa vergi və maliyyə-kredit sahələrində iqtisadi

stimullaşdırma müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Bu baxımdan Yaponiyanın təcrübəsi olduqca maraqlıdır. Yaponiyada ətraf mühitin qorunması üçün dövlət vəsaiti mərkəzi büdcədən, yerli büdcələrdən, habelə dövlət maliyyə kredit korporasiyaları vasitəsi ilə dövlət kreditləri və investisiyalar sistemi hesabına daxil olur. Danimarkada dövlət tərəfindən qəbul olunmuş bir sıra qanun və qaydalarla sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdıran digər sahələr ilə birlikdə təkrar emal və az tullantılı texnologiyalara geniş dövlət subsidiyaları ayrılır. Burada ekoloji məqsədlər üçün dövlət fondları tərəfindən cari problemlərin həllinə (proqramlara) kreditlər ayrılır və xərclərin səmərəliliyinə xüsusi dövlət korporasiyaları, fondlar, banklar və s. sistemi vasitəsilə ciddi dövlət nəzarəti həyata keçirilir. Müxtəlif səviyyələrdə fəaliyyət göstərən ətraf mühit təşkilatları bu məsələlərdə böyük səlahiyyətlərə malikdirlər. Buda müəyyən ekoloji problemləri daha effektiv həll etməyə imkan verir. Ətraf mühit təsisatlarının ekologiya sahəsindəki kredit və investisiya siyasətinə əhəmiyyətli təsiri digər sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr üçün də xarakterikdir. Eyni zamanda, ətraf mühitin mühafizəsi üçün bütün iqtisadi təşviq mexanizmi müvafiq qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş və texnologi norma və meyarlar, habelə ətraf mühit komponentlərinin keyfiyyət standartları ilə müəyyən edilmiş sahələrdə fəaliyyət göstərir. Dünya təcrübəsi sübut etdi ki, davamlı işgüzar fəaliyyət və sabit iqtisadi inkişaf yalnız sahibkarlıq subyektlərinə vergi 35%-dən çox olmadıqda müm-

kündür. Bu problem bütövlükdə vergi sisteminin yaxşılaşdırılması və "yaşıllaşdırılması" çərçivəsində həll ediləməlidir. Ekoloji sahibkarlığın hüquqi əsasını yaratmaq, ekoloji məqsədlər üçün malların, işlərin və xidmətlərin istehsalı sahəsində sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi çox vacibdir. Ekoloji sahibkarlığın xüsusiyyətlərini, ölkəmizdəki iqtisadi və maliyyə vəziyyətini nəzərə almaqla, ekoloji məhsulların (iş və xidmətlər) istehsalını artırmaq üçün xüsusi tədbirlər görmək lazımdır. Eyni zamanda effektiv stimullaşdırma yalnız təsərrüfat subyektlərinin ekoloji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müəyyən malların (işlərin, xidmətlərin) istehsalı və keyfiyyəti üçün məsuliyyətin artması şəraitində həyata keçirilə bilər. Buraya ekoloji məhsulların (işlərin, xidmətlərin) sertifikatlaşdırılması və onların istehsalı ilə əlaqəli fəaliyyətlərin lisenziyalaşdırılması yolu ilə nail olmaq mümkündür. Ekoloji sahibkarlığın inkişaf formalarından biri sərğilərin, konfransların ictimai və kommersioniya təşkilatları ilə birlikdə keçirilməsidir.

Lakin bildiyimiz kimi, insanların tələbatını ödəmək və onun hərtərəfli inkişafını təmin etmək məqsədilə Yer küresinin bərpa olunan və bərpa olunmayan resurslarından intensiv şəkildə istifadə olunur. İnsan öz həyatı üçün vacib olan hər şeyi (enerji, qida və s.) təbiətdən alır. Təbiət insanın estetik, həmçinin mənəvi və maddi tələbatının təminat mənbəyidir. Bu səbəbdən sahibkarlıq fəaliyyətində inkişaf ekologiya və eyni zamanda ekoloji inkişaf, iqtisadiyyat nəzərə alınaraq davam etməlidir. Sa-

hibkarlıq fəaliyyəti ilə ekologiya arasında yaranan qarşıdurma ətraf mühitin mühafizəsinin əsas problemlərindən biridir. Bu problemin həlli olaraq artıq sahibkarlıq fəaliyyətinin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində inkişafı (ekoloji biznes) təmin etməkdədir. Deməli, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti (ekoloji biznes) təkcə kommersiya fəaliyyəti deyil, həm də istehsal sferasında həyata keçirilən fəaliyyət növüdür. Bundan başqa, ekoloji biznes- idarəetmənin iqtisadi mexanizminin üsul, prinsip və funksiyalarını tətbiq etməklə, material, əmək və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək yolu ilə, bazar şəraitində istənilən fəaliyyət növü ilə məşğul olan firmanın qarşısına qoyduğu məqsədə nail olması üçün həyata keçirilən peşəkar fəaliyyət növüdür. Deməli, qısa desək ekoloji biznes də– bazar iqtisadiyyatı, bazar və rəqabət şəraitində idarəetmədir. Lakin fərqli olaraq, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti qlobal və yerli səviyyədə ətraf mühitə, cəmiyyətə və iqtisadiyyata zərərli təsir etməyən, iqtisadi inkişafı, sosial tərəqqini və ətraf mühitin mühafizəsini təmin edən müəssisələrə aiddir. Əksər hallarda ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti mütərəqqi ətraf mühit və insan haqları siyasətinə malik olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2008-ci ildən etibarən dünyada ərzaq, yanacaq, içməli su və maliyyə ilə əlaqədar çoxsaylı böhran hadisələri müşahidə olunmaqdadır. Enerji və xammal məhsulları bazarında qeyri-sabitlik, qlobal ərzaq qıtlığı və içməli su ehtiyatlarının məhdudlu-

ğ u halları son illərin maliyyə-iqtisadi böhranı fonunda ikinci plana keçmişdi. Böhranın resessiya nəticələri isə dünyanın əksər regionlarında hələ də hiss edilməkdədir. İqlim dəyişikliyi böhranın mənfi təsirini daha da ağırlaşdırır. Biznes ictimaiyyəti üçün iqlim dəyişikliyi geridönməz bazar dəyişkənliyini nəzərdə tutur. Onun effekti bütün dünyada hiss edilir və bu da öz nəticəsində Ekoloji biznes kimi istiqamətin inkişafına təkan yaratdı. Bu, mövcud bazarları dəyişərək və eyni zamanda yenilərini yaratmaqdadır. Bu bazar dəyişkənliyi emissiya azaldan yeni texnologiyaların meydana çıxmasına, yeni maliyyə alətlərinin əmələ gəlməsinə, texnologiyaların transferi üçün yeni mexanizmlərin yaranmasına, habelə dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün yeni təsirlərə gətirib çıxarmaqdadır. Demək olar ki, hal- hazırki dövrdə artıq bir çox ölkələr Ekoloji biznesə keçid mərhələsindədir. İnkişaf Etmiş Ölkələrin əksərində (İsveç, Norveç, Almaniya və s.) isə artıq demək olar ki, Yaşıl (Ekoloji) sahibkarlıq fəaliyyəti inkişaf səviyyəsindədir. Yəni, bu dövlətlərdə, bir çox sahələr artıq ekologiya və sosial məsuliyyətlə əlaqəli işləyir, həmçinin tullantı məhsullarının utilizasiyası, yəni- dən istifadəsi və azaldılması ilə məşğul olan iri şirkətlər və ekoloji avadanlıqların satışı ilə məşğul olan bir çox bizneslər mövcuddur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin ekoloji olması üçün onun aşağıdakı dörd amilə cavab verməsi zəruridir :

1. dayanıqlı inkişaf prinsiplərini biznes qərarlarına daxil edir;

2.ekoloji təmiz məhsul təqdim edir və xidmətlər göstərir və bunlar —ekoloji olmayan xidmət və məhsulları əvəzləyir;

3. ənənəvi rəqabətə nisbətdə ekolojidir;

4.kommersiya fəaliyyətində ekoloji prinsiplərə sadıqlığını bəyan edib.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas təşəbbüsü xidmət və istehsal prosesi zamanı meydana gələn zərərli kimyəvi maddələrin, material və tullantıların təsirini azaltmaq yaxud aradan qaldırmaqdır.

Ekoloji sahibkarlığın məqsədi dedikdə isə müəssisənin kifayət qədər qısa müddət ərzində meydana gələn zərərli kimyəvi maddələrin, material və tullantıların təsirini azaltmağa, ekoloji təmiz məhsul təqdim etməyə nail olmağa cəhd etdiyi son nəticə başa düşülür. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin xarakterindən, inkişaf səviyyəsindən və s. amillərdən asılı olaraq məqsədi müxtəlif ola bilər. Buna misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

-ekoloji məhsul və ya xidmət satışı ilə mənfəətin əldə edilməsi;

- ekoloji biznes fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün zəruri vəsaitlərin toplanması;

- cəmiyyətə zəruri ekoloji xidmətlərin təqdim edilməsi;

- bazarda, sahədə ekoloji sahibkarlıq fəaliyyətiylə məşğul olduğu üçün qabaqcıl mövqeyə nail olunması;

- istehlakçıların tələbatının ekoloji sağlam və optimal ödənilməsi;

- öz əməkdaşlarına səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün əlverişli ekoloji şəraitin yaradılması. Məsələn : müəssisə də və ya ofisdə tətbiq etməklə Yaşıl Ofis Proqramı (Green Office Program).

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti özündə iqtisadi, sosial və ekoloji hədəfləri və gələcək iqtisadiyyatın təbii inkişaf strategiyasını birləşdirən güclü kapitaldır.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti münasibət yönümlüdür. Yəni, bu bizneslə məşğul olan şirkət və ya müəssisə, digər müəssisəylə, biznes ekosistemində ekoloji səmərəliliyin, ekoloji ortaqlığın və gəlirliliyin artırılması üçün qapalı və konstruktiv münasibət qurmalıdır. Ekoloji biznes, lokal, regional və global əlaqələrin, iqtisadiyyat və ətraf mühitin inkişafı üçün daha çox zəmin yaradır.

Ekoloji biznesin məqsədinə çatmaq üçün konkret vəzifələrin həlli nəzərdə tutulur. Ekoloji Biznes məqsədlərinin düzgün seçilməsi və yerinə yetiriləcək konkret vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi müəssisənin potensial imkanlarının tam səfərbərliyə alınmasına, əmək, material və maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə edilməsinə imkan verir.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində biznesin növləri sahibkarın əsas fəaliyyət sferasını müəyyənləşdirir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün növləri ayrıca, yaxud bir-

likdə fəaliyyət göstərə bilər. Ekoloji sahibkarlıq fəaliyyətinin növlərinin təsnifatı onlardan hər birinin spesifikasiyasını əks etdirir.

Fəaliyyət növünə görə Ekoloji biznes 4 yerə ayrılır :

1. Ekoloji istehsal sahibkarlıq fəaliyyəti - çoxşaxəli ekoloji biznes fəaliyyətinin aparıcı və mürəkkəb növü hesab edilir. İstehsal biznesində ekoloji məhsul istehsal edilir, iş və xidmətlər yerinə yetirilir, müəyyən mənəvi dəyərlər yaradılır. Ekoloji istehsal biznesinin üstün sürətlə inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir, çünki o, digər biznes növlərinin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir. İstehsal biznesinin tərkibinə ekoloji məhsul və xidmətlər istehsalı və onların istehsal və istehlakı, ekoloji innovasiya, ekoloji elmi-texniki fəaliyyət və s. aiddir.

2. Ekoloji kommertiya sahibkarlığı - əmtəə və ekoloji xidmətlərin alqı-satqısı üzrə əməliyyatların həyata keçirilməsi ilə məşğul olur. Ekoloji kommertiya biznesində material resurslarının əvəzinə hazır ekoloji məhsul alınır və sonradan müəyyən qiymət fərqi qoyaraq istehlakçılara çatdırılır. Bu biznesin fəaliyyət sahəsi əmtəə birjası və ekoloji ticarət təşkilatlarıdır.

3. Maliyyə biznesi – kommertiya fəaliyyətinin xüsusi növüdür. Burada alqı-satqı obyektini spesifik əmtəə-pul, valyuta və qiymətli kağızlar hesab edilir. Maliyyə biznesinin fəaliyyət sahəsi kommertiya bankları və fond birjalari hesab edilir. Maliyyə biznesi valyuta bazarının və qiymətli kağızlar bazarının **ekoloji təhlilini və**

ekoloji marketing tədqiqatlarının aparılmasını nəzərdə tutur.

4. Ekoloji konsultativ sahibkarlıq fəaliyyəti - mütəxəssislər tərəfindən verilən ödənişli ekoloji məsləhətlər şəklində həyata keçirilir. Dünya təcrübəsində idarəetmə məsələləri üzrə kommersiya məsləhəti və ödənişli məsləhət verilməsi "konsaltinq" adlanır. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə konsultativ ekoloji xidmət formasında intellektual mülkiyyətə qoyulan vəsait yeni ekoloji avadanlığa və mütərəqqi texnologiyaya qoyulan vəsaitdən heç də az səmərə vermir. Məsləhətləşmənin müxtəlif metodları vardır. Onlardan ən çox tətbiq edilən və məqbul sayılanı ekoloji ekspert, proses və ekoloji biliklərin öyrədilmə metodlarıdır.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin üstünlükləri aşağıdakılardan ibarətdir:

-yeni imkanlar açır – fərqli iş imkanları, yeni məhsul və xidmət növü və s.

-yeni müştəri segmenti formalaşdırır- müştərilərin məhsul və xidmət istifadəsi vərdişlərini yeniləyərək ekoloji məhsul və xidmət alıcıları;

-innovativ dəyərlər yaradır – yeni texnoloji inkişaf, bazarda fərqli məhsul, ətraf mühitin mühafizəsində məsuliyyətli şirkət obrazı.

Qeyd etmək lazımdır ki, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti (yəni ekoloji biznes) biznesdə ekoloji-sosial yönümlülük anlayışları bir-birilərinə oxşasalar da, tamamilə fərqlidirlər. Beləki, ətraf mühitin

mühafizəsi sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti istehsal etdiyi və ya satdığı məhsulun, gördüyü işin(xidmətin) keyfiyyətinə, istifadə etdiyi texnoloji və digər vəsaitlərin, işçilərin iş mühitinə, ekoloji bilik və vərdişlərinə, ətraf mühit komponentlərinə olan təsirinə və s. amillərin tamamilə ekoloji norma və standartlara tələb verməsində tam məsuliyyət daşıyırlar. Yəni tam ekoloji sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar bu standart və normalardan kənara çıxma bilməzlər və belə şirkətlər əsl ekoloji biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan şirkətlər adlanırlar. Belə tam ekoloji sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şirkət, müəssisə və təşkilatlar dünya təcrübəsində xüsusilə İnkişaf etmiş ölkələrdə getdikcə artmaqdadır. Bu kimi şirkətlərə əsasən, tullantı emalı ilə, tullantısız texnoloji avadanlıq, təkrar istehsal və emalla, organik məhsul istehsalçıları və orqanik kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən, firma və şirkətlər; tamamilə ekoloji layihələrə maliyyə ayıran fondlar (WWF və s.), biomüxtəlifliyin qorunmasını təbliğ edən, iqlim dəyişkənliyi və digər global ekoloji problemlərin qarşısının alınmasına dair aktiv mövqe tutan, əhəlinin ekoloji maariflənməsini təmin edən və s. kimi dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları (Greenpeace və s.) daxil edilir.

Biznesdə ekoloji-sosial yönümlülük isə şirkətin ekoloji-sosial məsuliyyəti istiqamətini üzərinə götürərək, müxtəlif ekoloji layihələrə sərmayə qoyan və ya ekoloji layihələrə imza atan, hər hansısa bir məhsulunu ekoloji təmiz olaraq istehsal edən, tullantılarını idarə edən və ya

resurslardan səmərəli istifadə edən və s. kimi şirkət və təşkilatlar aid edilir. Ətraf mühitin mühafizəsiylə bağlı məsələlərə diqqətlə yanaşmaq və onların həllində yaxından iştirak etmək müəssisə və ya təşkilatın Ekoloji-sosial Məsuliyyətinin (ESM) olmasının göstəricisidir. Bu həmçinin şirkətlərin vergi güzəştləri almaları və ya dövlət büdcəsindən və ya müxtəlif fondlardan maliyyə vəsaiti əldə etmələrində və s. üçün müsbət rol oynayır. Eyni zamanda, ekoloji sahibkarlıq fəaliyyəti ilə və ya Ekoloji –Sosial Məsuliyyəti olan şirkətlər ekoloji siyasətləri ilə öz marketinq siyasətləri və ekosahibkarlıq strategiyaları ilə bazarda üstün mövqə əldə etmələrinə və rəqabətə onların daha davamlı olmalarına səbəb olur.

Dünyada Ekoloji –Sosial Məsuliyyəti öz startegiyalarına daxil edən şirkətlər çox geniş yayılmışdır və sürətlə artmaqdadır. Məsələn, çox yaxşı tanınan Coca-Cola şirkətinin istehsal etdiyi məhsul keyfiyyətcə ziyanlı hesab olunsa da, yəni ekoloji təmiz məhsul olmasa da, şirkət olaraq öz tullantılarının təkrar emalı və istifadəsi, həmçinin emissiya sərfinin minimuma endirilməsi üçün tam müasir avadanlıqlarla təchiz edilmişdir. Yəni 3R prinsipi ilə fəaliyyət göstərir və ətraf mühitin qorunması sahəsində bütün ekoloji norma və standartlara cavab verir. Təkcə bununla deyil, müxtəlif sosial və ekoloji layihələrə də imza atır. Ölkəmizdə Coca-Cola tərəfindən hər il Novruz Bayramı ərəfəsində “Hərəməz bir ağac əkək” layihəsini misal göstərə bilərik. Bundan başqa, “BP(British Petroleum)” ənənəvi yanacaq mövqeyindən “BP energy” adıyla

rebrendinq edərək planlarında alternativ enerji resurlarından enerji əldə edilməsinə keçid edəcəyini vurğulayır. Məhz, BP ekoloji sosial məsuliyyətli şirkətlərdəndir, belə ki, tullantıların idarə edilməsində, neft hasilatında və istehsalında ən son avadanlıqlardan istifadə edərək ətraf mühitə qarşı məsuliyyətli olduğunu göstərir.

Ölkəmizdə də artıq bir sıra böyük yerli şirkət və təşkilat sahibkarları ətraf mühitin qorunmasına dair layihələrdə yaxından iştirak edir, özləri müxtəlif layihələr həyata keçirir və ya istehsal etdiyi məhsulun brendini ekoloji təmiz məhsul adıyla bazara çıxarmağa çalışırlar. Yerli şirkətlərimizdən demək olar ki, tam olaraq ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə "Təmiz Şəhər" ASC məşğul olur. Qeyri-hökumət təşkilatlarından isə İDEA sırf ekoloji fəaliyyətlə məşğul olur.

FƏSİL VI

EKOLOJİ AUDİT VƏ TƏBİƏTDƏN İSTİFADƏNİN AUDİTİ

6.1. Auditin əsas müddəaları

Ekoloji audit nisbətən yeni bir fəaliyyət növüdür və onun xüsusiyyətlərinə baxmazdan əvvəl audit fəaliyyətinə təşkilatdan kənar müstəqil maliyyə nəzarəti kimi baxılmasının məqsədəuyğunluğu üzərində dayanmaq lazımdır.

Audit fəaliyyəti (audit) auditorların (auditor firmalarının) mühasibat uçotu (maliyyə) hesabatlarının, mühasibat uçotu sənədlərinin, vergi bəyannamələrinin və digər maliyyə öhdəliklərinin və təsərrüfat subyektlərinin tələblərinin müstəqil yoxlamalarının aparılması, habelə digər audit xidmətlərinin göstərilməsi üzrə fəaliyyətidir.

Audit fəaliyyətinə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilmiş təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti ilə yanaşı hökumət tərəfindən xüsusi səlahiyyət verilmişdir.

Audit fəaliyyətinin əsas məqsədi təsərrüfat subyektlərinin mühasibat uçotu (maliyyə) hesabatlarının etibarlılığını və onların həyata keçirdiyi maliyyə və biznes əməliyyatlarının Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan normativ aktlara uyğunluğunu təmin etməkdir.

Müvəqqəti qaydalara uyğun olaraq iqtisadi subyektlər dedikdə təşkilati-hüquqi formalarından və növlərindən asılı olmayaraq müəssisə, onların assosiasiyaları (ittifaqlar, assosiasiyalar, konsernlər, sahə və sahələr arası birliklər) təşkilatlar, idarələri, sığorta təşkilatları, əmtəə və birja mübadiləsi, investisiya, pensiya, ictimai və digər fondlar, eləcə də fərdi sahibkarlar başa düşülür . Bundan əlavə, iqtisadi subyektlərə müstəqil olaraq fəaliyyət göstərən audit şirkətləri və auditorlar daxildir.

Auditor (lat. Auditor - dinləyici,şagird, tərəfdaş) - müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin vəziyyətini müəyyən müddətə yoxlayan şəxsdir.

Audit anlayışı təftiş və nəzarət kimi anlayışlardan daha genişdir, çünki o, maliyyə göstəricilərinin etibarlılığının yoxlanılması və xərclərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və mənfəətin artırılması məqsədi ilə təsərrüfat fəaliyyətinin optimallaşdırılması üçün təkliflər hazırlamağı özündə birləşdirir.

Audit fəaliyyəti, yoxlamalarla yanaşı, müxtəlif növ xidmətlərin göstərilməsini əhatə edir:

- mühasibat uçotunun aparılması, bərpası;
- mühasibat (maliyyə) hesabatlarının hazırlanması və onun müdafiəsi, eləcə də dövlət vergi müfəttişlərinə vergi bəyannamələri;
- mövcud mühasibat sisteminin təkmilləşdirilməsi (modernləşdirilməsi); iqtisadi və maliyyə təhlili; məsləhət xidmətləri;seminarların aparılması müəssisələrin (qu-

rumların, təşkilatların) mühasibat personalının, təlim və peşəkarlığının yüksəldilməsi;

- mühasibat uçotu, vergitutma, təhlil və audit üzrə metodoloji təlimatların dərc edilməsi;
- mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması.

Qeyd etmək lazımdır ki, auditorlar və audit şirkətləri auditedən başqa hər hansı bir fəaliyyətdə iştirak edə və auditor fəaliyyəti ilə əlaqəli olmayan digər müəssisələrin təsisçisi, səhmdarı, mülkiyyətçisi ola bilməzlər.

Audit təftişdən fərqli olaraq auditor yoxlamasının forma və metodlarını qanunvericiliyin tələblərinə və iqtisadi qurumla müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilməsində müstəqilliyi ilə fərqlənir, istənilən üçüncü tərəfdən asılı deyildir.

Audit yoxlaması hüquqi aspektlərə daha çox fikir verir. Auditor iqtisadi subyektə qanunvericiliyin tələbləri, tərəflərin hüquqları və öhdəlikləri haqqında tam məlumat verməli və auditorun hesabatını oxuduqdan sonra auditorun müşahidələri və nəticələrinə əsaslanan normativ aktları təqdim etməlidir. Audit hesabatının analitik hissəsində iqtisadi subyektlərin, dövlətin və ya üçüncü şəxslərin mənafeələrinə zərər vuran və ya zərər verə bilən iqtisadi və maliyyə əməliyyatlarının aparılmasında qanun pozuntuları qeyd olunur.

Audit yoxlaması - mühasibat uçotunun doğruluğunu özündə əks etirir. Həmçinin digər xidmətlərin göstərilməsində, xüsusulə gəlirlər və mühasibat hesabatı barəsində bəyannamələr hazırlayır, maliyyə, vergi, bank və

digər sahibkarlıq qanunvericiliyi məsələlərinə dair məsləhətlər verirlər. Auditor yoxlaması məcburi və ya könüllü bilər.

Belə bir auditin məqsədi işçilərə öz funksiyalarını effektiv şəkildə yerinə yetirməyə kömək etməkdir, lakin əsas vəzifə korporativ xərclər üzərində daimi nəzarəti həyata keçirmək və onları azaltmaq üçün tədbirlər hazırlamaqdır. Əgər ştatda auditorlar yoxdursa, daxili audit müqavilə əsasında təftiş komissiyasına və ya audit şirkətinə həvalə edilə bilər.

Müəssisənin ayrı-ayrı sahələrinin yoxlanması ilə yanaşı, daxili auditorun vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir:

- təsərrüfat məsələləri üzrə rəhbərin əmr və sərəncamlarının icrasının yoxlanması;
- müəssisənin fəaliyyəti haqqında müxtəlif sertifikatların hazırlanması və rəhbərliyi təqdimatı;
- təsərrüfat fəaliyyətinin dərin təhlilinin aparılması və onu təkmilləşdirmək yollarının müəyyənləşdirilməsi.

İqtisadi subyektlə auditor arasında münasibətlər audit və digər audit xidmətlərinin göstərilməsi ilə əlaqə sadə yazılı formada tərtib edilmiş audit müqaviləsində qeyd olunur.

Əgər auditor əvvəllər iqtisadi subyektə hesabatın bərpası və aparılması, habelə maliyyə hesabatlarının hazırlanması üçün xidmətlər göstərmişdirsə, audit aparılmasına icazə verilmir.

Auditorlar (audit şirkətləri) aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

a) normativ aktların tələblərinə əsasən auditin forma və üsullarını müstəqil şəkildə müəyyənləşdirir;

b) iqtisadi subyektlərin maliyyə və iqtisadi fəaliyyətlə bağlı sənədləri, pul məbləğinin, qiymətli kağızların, maddi aktivlərin mövcudluğunu yoxlamaq, qaldırılmış məsələlər üzrə izahatları və audit üçün zəruri olan əlavə məlumatları yoxlamaq;

c) yazılı sorğuda üçüncü şəxslərdən auditin aparılması üçün lazım olan məlumatları, o cümlədən auditə həyata keçirən dövlət orqanlarının köməyi ilə ala bilər;

d) müqavilə əsasında auditor yoxlamasına müstəqil və ya digər firmada çalışan auditorları, həmçinin digər mütəxəssisləri cəlb edə bilər;

Lisensiyalar aşağıdakıları yerinə yetirmək üçün ayrıca verilir:

- bank audit;
- sığorta təşkilatlarının və qarşılıqlı sığorta şirkətlərinin audit;
- fond birjalarının, büdcədən kənar fondların və investisiya institutlarının audit;
- ümumi audit.

Auditor fəaliyyəti ilə fərdi şəxslər - auditorlar və hüquqi şəxslər - mülkiyyət formasından asılı olmayaraq auditor firmaları auditə həyata keçirmək hüququna malikdirlər. Əmlakın növündən asılı olmayaraq xarici hüquqi şəxslər və fiziki şəxslər ilə birgə qurulmuş audit firmaları da audit fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər.

Audit yoxlaması maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətin qanuniliyini təmin etmək vasitələrindən biridir.

6.2. Ekoloji audit; ekoloji auditin inkişaf tarixi; məqsədlər, vəzifələr, əsas prinsiplər

Ətraf mühitin idarə edilməsi və ətraf mühitin zərərli təsirlərdən, o cümlədən təmizləmə və texnoloji avadanlıqların vəziyyəti, onların keçmiş və mövcud ekoloji cəhətdən əhəmiyyətli problemləri müəyyənləşdirmək üçün aparılmış Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə uyğunluğunun təmin edilməsi üçün hüquqi şəxslərin və fərdi sahibkarların fəaliyyətinin vəziyyətini yoxlamaq və qiymətləndirmək üçün ekoloji audit tələb olunur.

Ekoloji audit ətraf mühitə təsir edən təsərrüfat fəaliyyətlərinin müstəqil təşkilatdan kənar yoxlanılması, ətraf mühitə və əhalinin sağlamlığına mənfi təsirlərin azaldılması üçün tövsiyələrin hazırlanmasına dair ekoloji auditorların (təşkilatların) iş fəaliyyətidir.

1970-ci illərin sonlarında ilk dəfə ABŞ-da şirkətlərin ətraf mühitin mühafizəsi üzrə (ətraf mühitə uyğunluq) auditinin aparılması konsepsiyası (ekoloji audit) şirkətlərin ekoloji qanunlar, qanunvericilik aktları və qaydaların tələblərinə uyğun olduğunu müəyyən etmək üçün istifadə edilmişdir.

Audit fəaliyyətinin inkişafının xüsusiyyətləri. Sənaye istehsalının inkişafı müəssisələrin potensiallarının,

enerji istehlakının, resurslardan istifadənin kəskin artmasına gətirib çıxarmış, ətraf mühiti çirkləndirən tullantıların miqdarının artması ilə nəticələnmişdir. Ətraf mühitə dəyən ziyanın qəbul edilməz olması müəssisələrin hüquqi məsuliyyətini zəruri edirdi. Bu əlavə maliyyə xərcləri və itkilərə gətirib çıxardı, müəssisələr dəymiş zərər üçün vəsait ödəməyə başladı.

Müəssisələr öz fəaliyyətlərini ətraf mühit qanunvericiliyinə uyğun olaraq qurmaq məcburiyyətində qaldılar. Bu cür fəaliyyət maliyyə auditinə uyğun gəlirdi və ekoloji audit adını aldı. Təxminən on il bundan əvvəl ətraf mühitə nəzarət müəssisənin fəaliyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi üçün daxili inzibati idarəetmə metodu kimi istifadə edilmişdir.

Ekoloji audit Kanada, Böyük Britaniya, İsveç, ABŞ, Hollandiya və digər sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə geniş yayılmışdır.

Beləliklə, 1984-cü ildə ABŞ Ətraf Mühitin Mühafizəsi üzrə Milli Agentlik tərəfindən federal agentliklər üçün audit konsepsiyası hazırladı, bunun əsasında bir neçə federal agentlik öz ekoloji audit proqramlarını hazırladılar.

1985-ci ildə ABŞ Energetika nazirliyinin Ətraf Mühitin Mühafizəsi və Qanunvericiliyi Departamenti onun əsas obyektlərinin auditini keçirmişdir. Eyni zamanda, məsələn, NASA xarici məsləhətçilər cəlb etdi.

Böyük Britaniyada (1974) və İtaliyadakı (1976) kimya zavodlarında baş verən ən böyük qəzalardan sonra Av-

ropa iqtisadi birliyi (1982) ekoloji audit üzrə direktiv sənəd qəbul etdi.

Fransada ekoloji auditin tətbiqi istehsal təhlükəsizliyini yoxlamaq və riskləri öyrənmək, təhlükəsizliyi təmin etmək üçün tədbirlərin görülməsinə kömək etmək məqsədi daşıyırdı.

Norveçdə auditin məqsədi sənaye müəssisələrinin ənənəvi təftiş yoxlamaları ilə yanaşı, dövlət və özəl sektorlarda ekoloji tədbirlərin gücləndirilməsidir. Daşınmaz əmlakın alınması və ya verilməsi zamanı ekoloji yoxlamalar aparılmışdır.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında da ətraf mühitə nəzarət proqramı müəssisədə (şirkət) və Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Milli Agentliyin müəssisədə ətraf mühit proqramını həyata keçirərkən və ya ətraf mühit qanunvericiliyinə uyğun gəlmədikdə qarşıdurmalar başlandı. Qanunun təkrar pozulması halında məcburi audit tətbiq olunur.

İstehsal olunan məhsulun təhlilləri, tullantıların minimumlaşdırılması, peşə xəstəlikləri, sənaye gigiyenası, xüsusi təbii mühitlərin çirklənməsinə nəzarət və s. təhlükə qiymətləndirilməsi məsələləri üzrə ixtisaslaşdırılmış ekoloji auditlər aparılır. Səhiyyə, təhlükəsizlik və ətraf mühitə nəzarət də sağlamlıq, təhlükəsizlik və ekoloji məsələlər üçün geniş istifadə olunur.

Bir çox ölkələrdə, 1991-ci ildən etibarən, kommersiya bankları kreditlər üzrə ödənilməmə riskini minimuma endirmək üçün ekoloji auditlərdən istifadə etməyə başla-

mışlar. Bunun səbəbi, müəssisələr-borcuların tez-tez ətraf mühit qanunvericiliyinin tələblərini yerinə yetirməməsi ilə bağlı idi ki, bu da maliyyə sanksiyaları da daxil olmaqla müvafiq sanksiyalar tətbiq etmək riskini artırdı. Audit yoxlamaları bu riskləri ortaya qoydu.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında audit yalnız qanuna uyğunluğun monitorinqi üçün bir vasitə deyil, həm də müəssisənin ekoloji fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün iqtisadi və hüquqi vasitədir, çünki bu qabaqlayıcı profilaktik tədbirlərinin inkişaf etdirilməsinin əsasını təşkil edir. Ecoaudit şirkəti ətraf mühitin pozulması hallarının müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutaraq, şirkətin rəhbərliyinə müvafiq tədbirlər görməyə imkan verir.

ABŞ-da ətraf mühit qanunvericiliyi sözdə milli rifahın qanunlarına istinad edir, buna görə məhkəmələr hesab edirlər ki, hökumət hüququ pozanların hərəkətlərində niyyətini sübut etmək məcburiyyətində deyil (yəni hər halda, şirkət məsuliyyət daşıyır). Ekoloji pozuntuların könüllü şəkildə müəyyən edilməsi, onları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görmək şirkətə daha əlverişlidir, bu, rəhbərliyin məsuliyyət və ciddiliyini göstərir və sanksiyalar yumşaldıla bilər. Səmimiyyətin olmaması, isə əksinə, daha sərt sanksiyalara səbəb ola bilər.

Sistemli audit müəssisənin məsuliyyətinə, onun ətraf mühit siyasətinin həyata keçirilməsinə, qanunlara riayət olunmasına yönəldilmişdir. Hüquq pozmadan əvvəl şirkət eko-yoxlama proqramına malik olmamışsa, dərhal proqramı qəbul edərək, icrasını təmin edərsə, bu, təqsiri

və sonrakı sanksiyalarını yumşaltmaqla yanaşı cərimələrin azaldılmasına gətirib çıxara bilər.

Eyni zamanda, proqram ümumi xarakterli və ya natamam olmamalıdır. Ekoloji auditin (ecoaudit) ilkin mərhələsi kimi, "ətraf mühitin mühafizəsi üçün əlavə xərclər", "əlavə ekoloji layihələr" və s.kimi mövqeyləri özündə əks etdirməlidir.

1990-cı ildə Birləşmiş Ştatlar Ətraf Mühitin Mühafizəsi haqqında qanunu - Çırtlənməyə görə Cinayət Aktının - mühüm səlahiyyətləri Cinayət İcra aparatına verilmişdir. Lakin, könüllü olaraq aşkar edilən və ya qəbul edilmiş ekoloji audit proqramı ilə əlaqədar düzəliş edilən qanun pozuntuları, cinayət prosesinin qarşısını almaq üçün kömək edir.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası ekoloji audit məqsədi kimi mövcud olan obyektlərdə sağlamlıq və təhlükəsizlik məsələləri və ya korporativ siyasət çərçivəsində bir sıra ətraf mühitin bütün mümkün problemlərinin təbiətini və dərəcəsini müəyyənləşdirir.

Dünya Bankı ekoloji auditini ekoloji audit meyarlarına uyğunluq səviyyəsini müəyyən etmək üçün bir təşkilat, quruluş və ya qurum haqqında ekoloji məlumatların metodik tədqiqi kimi nəzərdən keçirir. Ekoloji audit yoxlanılan obyektin ekoloji vəziyyətinin bir növ "ani fotosəkilləri" olur.

Avropa Birliyi Şurası ətraf mühitin mühafizəsi üçün yaradılmış idarəetmə sistemi və proseslərinin sistemli, vaxtaşırı, obyektiv və sənədləşdirilmiş qiymətləndirilmə-

sini, eləcə də müəssisənin fəaliyyətinin ekoloji siyasət ilə uyğunluğuna nəzarət və qiymətləndirmək üçün idarəetmə vasitəsi hesab edir.

Ekoloji audit insanlara təhlükə mənbəyi kimi xüsusi bir müəssisənin təhlükəsinin dərəcəsi haqqında obyektiv məlumatlar əldə etməyə kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Audit olunan obyektin təsir dairəsində yaşayan əhali çirklənmiş təbii obyektlərdən təhdidlərə qarşı yoxlanılan müəssisənin təhlükəsizliyinə dair məlumatlandırılmalıdır.

Auditin yoxlamalarının nəticələri ətraf mühitə dair fəaliyyətin planlaşdırılması, resursqoruyucu texnologiyaların seçilməsi, ətraf mühitə yönəldilmiş idarəetmə sisteminin təşkili və nəticədə investisiya cəlbediciliyinə imkan yaratmaqla müəssisə sahibləri və müdiriyyət tərəfindən istifadə oluna bilər.

Ekoloji auditin məqsədi və vəzifələri. Hazırda, bir sıra mütəxəssislər ətraf mühitin mühafizəsi və ətraf mühitə nəzarət üzrə iki anlayışı nəzərdən keçirirlər.

Ətraf mühitin auditini -bir sahibkarlıq növüdür, ekoloji idarəetmə sistemində ümumi auditin tərkib hissəsidir; ətraf mühit sahəsində milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün təşkilati və idarəetmə vasitəsidir.

Ekoudit ekoloji – ekoloji menecmentin elementi və ətraf mühit sahəsində milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün təşkilati və idarəetmə mexanizmi kimi, vətəndaş-

ların ətraf mühitin texnoloji cəhətdən təhlükəsiz və ekoloji cəhətdən təmiz mühitlə təmin edilməsi üçün vasitədir.

Audit zamanı maliyyə hesabatları, ödəmə və ödəniş sənədləri, vergi rejiminə uyğunluq və s. barədə etibarlı məlumatlar göstərilir.

Ətraf mühitin yoxlanılmasına ehtiyac qanunvericiliyin tələbləri ilə müəyyən edilir, xüsusilə:

- yerləşdirmə, tikinti, istismara verilmə, istismarın özü, modernləşdirmə, rekonstruksiya, konservasiya zamanı ətraf mühitin qorunması;
- əhəlinin və ərazisinin müxtəlif fəaliyyətlərdə təbii və texnogen fəvqəladə hallardan qorunması;
- müdafiə fəaliyyətinin həyata keçirilməsində, atom enerjisindən istifadədə təhlükəsizlik-maliyyə hesabatında, ödəniş və hesablama əməliyyatlarının aparılması, vergilərin ödənilməsi və s.

Ekoloji audit aşağıdakı fəaliyyətlərin yoxlanılmasını əhatə edir:

- qanunvericiliyə və daxili tələblərə uyğun olaraq ekoloji standartlara uyğunluq;
- şirkətin ekoloji səmərəliliyinin səviyyəsinin müəyyən edilməsi (şirkətin ətraf mühit sahəsində planları və proqramları rəsmən qəbul etmədikləri halda həyata keçirilir);
- ətraf mühitin idarəedici sisteminin işlənməsi;
- ətraf mühit sertifikatı almaq;
- maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və borcların ödənilməsi, şirkətlərin birləşməsi və əldə edilməsi

zamanı risk səviyyəsinin müəyyən edilməsinin düzgünlüyü;

- ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fəaliyyət haqqında ekoloji bəyannamə və şirkətin hesabatlarını tərtib etmək

Ekoloji audit - xüsusi ekoloji tədbirlər, fəaliyyətlər üçün yoxlama meyarlarına uyğunluğunu müəyyənləşdirmək və bu proses zamanı əldə edilmiş nəticələr barədə istehlakçını məlumatlandırmaq üçün məlumatların obyektiv müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsinin genişləndirilmiş, sənədləşdirilmiş yoxlanılması prosesidir. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə ISO beynəlxalq standartları ekoloji audit prinsipləri üzrə metodoloji materialları, ekoloji idarəetmə sistemlərinin audit proseduru və ətraf mühitin mütəxəssisləri üçün ixtisas tələblərini əhatə edir.

Ekoloji auditin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- ekoloji auditorların təsərrüfat fəaliyyəti yoxlanılan subyektdən, onun sahiblərindən və ekoloji audit təşkilatlarının rəhbərlərindən obyektivliyi və müstəqilliyi;

- ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və yoxlanılan subyektin təsərrüfat fəaliyyətinin spesifikasiyası məsələsində ekoloji auditorların peşəkarlığı və kompetentliyi;

- təsərrüfat fəaliyyəti subyektinin təqdim etdiyi məlumatların dəqiqliyi və tamlığı;

- onun icrası ilə bağlı işlərin planlaşdırılması;

- komplekslik (ətraf mühitin təsirinin bütün aspektlərinin əhatə dairəsi);

- audit yoxlaması nəticəsində əldə edilmiş məlumatların məxfiliyi;
- aparılan tədqiqatın nəticələrinə görə ekoloji auditorların məsuliyyəti.

Ekoloji audit aparılır:

- dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin özəlləşdirilməsi prosesində;
- müflisləşmə prosedurunu həyata keçirərkən;
- məcburi ekoloji sığorta apararkən;
- investisiya layihələri və proqramlarını hazırlayarkən;
- investisiya şərtləri ilə nəzərdə tutulduqda.

Ekoloji auditin məqsədləri aşağıdakılardır:

- müəssisənin ekoloji strategiyası və siyasətinin əsaslandırılması;
- müəssisənin ekoloji fəaliyyətinin planlaşdırılmasında prioritetlərin müəyyən edilməsi, onun həyata keçirilməsi üçün əlavə imkanlar müəyyən edilməsi;
- təsərrüfat subyektinin ətraf mühit qanunvericiliyinə uyğunluğunun yoxlanılması;
- təsərrüfat subyektinin ətraf mühitə təsirinin tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılması;
- ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlı fəvqəladə halların təhlükəsinin azaldılması.

6.3. Ekoloji auditin əsas növləri

Ətraf mühitə müxtəlif yollarla antropogen təsiri ilə bağlı çoxlu yerli və beynəlxalq təcrübələrdə bir sıra ekoloji audit növləri yaradılmış, bunların hər biri müəyyən

məqsədlərə nail olmaq üçün yönəldilmişdir. Onların bir qismini verək:

1. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühit qanunvericiliyi ilə uyğunluğunun müəyyən edilməsi (uyğunluq auditi);

2. İdarəetmənin effektivliyini, müəyyən edilmiş daxili idarəetmə sisteminin və korporativ siyasətə uyğunluğunu qiymətləndirilməsi, müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı ekoloji risk dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi (idarəetmə auditi);

3. Məhsul istehsalı üçün istifadə edilən xammal, material və avadanlıqların ekoloji təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi; resursa qənaət edən alternativ texnologiyaların müəyyən edilməsi, əlavə olaraq istehsal edilən malların və ya xidmətlərin dəyərinin azaldılmasına köməklik göstərilməsi (təchizat auditi);

4. Müəssisənin özəlləşdirmə dəyərinin və ya torpaq sahələrində olan obyektlərin həyata keçirilməsində keçmişdə mövcud olan iqtisadi zərərin, habelə potensial ekoloji məsuliyyətin qiymətləndirilməsi (daşınmaz əmlakın auditi);

5. İstehsalat tullantılarının təhlükəsizliyinin yoxlanılması, emalı, utilizasiyası, yerləşdirilməsi və basdırılması (tullantıların idarə edilməsinə nəzarət) təhlükəsinin qiymətləndirilməsi;

6. Optimal ekoloji vəziyyətin yaradılması məqsədilə ərazinin müxtəlif obyektlər üçün səmərəli istifadəsinin qiymətləndirilməsi (ərazilərin auditi);

7. Enerji istehlakının qiymətləndirilməsi və onu azaldılması yolları (enerjiə qənaət audit);

8. Müəssisənin ekoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq potensial biznes strategiyasının qiymətləndirilməsi və ətraf mühitə yönəldilmiş idarəetmə sistemi ilə potensial biznes tərəfdaşlarının müəyyən edilməsi (strateji audit);

9. Mümkün texnoloji qəzaların, texnoloji uğursuzluqların, təbii fəlakətlərin və s. nəticəsində riskin və zərərin qiymətləndirilməsi, ekoloji sığortalanmanın əsaslandırılması və həyata keçirilməsi (ekoloji sığortanın audit);

10. Digər növ mülkiyyətə keçid zamanı müəssisədə və ya obyektə keçmişdə yığılmış ziyan üçün ekoloji təhlükənin qiymətləndirilməsi (yığılmış ziyanların audit);

11. Müəssisənin yenidən qurulması, genişləndirilməsi, profilinin dəyişdirilməsi və bağlanması sahəsində investisiya fəaliyyətində ekoloji aspektlər üçün lazımı xərclərin qiymətləndirilməsi (investisiya ekoloji audit).

Ekoloji audit proseduru, yoxlanılan obyektin onun üçün müəyyən edilmiş ekoloji audit meyarlarına uyğunluğunu qiymətləndirməsini təmin etməlidir. Ətraf mühit auditinin aparılması qaydası idarəetmə və icrada mümkün qədər sadə və əlçatan olmalıdır. Audit aparmazdan əvvəl:

- kommersiya fəaliyyətində və ya audit obyektinin istehsal prosesində istifadə olunan proseslərini eyniləşdirmək;
- müəssisənin siyasətinin və planlarının məqsəd yönümlü şəkildə müəyyənləşdirilməsi;

- auditin səlahiyyətini, onun strukturu və miqyasını da daxil etməklə müəyyənləşdirmək ;
- audit prosedurunun müəyyənləşdirən qaydaları hazırlamaq.

Ekoloji audit prosedurunun əsas mərhələləri aşağıdakılardır:

- ətraf mühitə təsir göstərən göstəriciləri qeyd edən ilkin sənədlərin, jurnal qeydlərinin və digər materialların yoxlanılması;
- audit çərçivəsində məlumatların toplanması, heyətlə müsahibələr;
- obyektin vizual təftişi, texniki avadanlıqların vəziyyəti və fəaliyyətinin yoxlanılması;
- ətraf mühit parametrlərinin və mənfi təsir faktorlarının instrumental təhlili;
- ətraf mühitin qorunması və təbii sərvətlərin rəşional istifadəsinin yaxşılaşdırılması üçün tövsiyələrin hazırlanması.

Audit orqanlarından və ilk növbədə dövlət auditindən auditin formaları və metodlarının müəyyənləşdirilməsinin müstəqilliyini, təsərrüfat subyekti ilə müqavilənin şərtlərini, habelə hər hansı bir üçüncü tərəfdən, auditor firmasının sahibi və rəhbərindən və sahibkarlıq fəaliyyət prinsipləri əsasında auditin təşkilinin qabiliyyəti, auditor firmasının təşkilati-hüquqi formasından asılı olaraq, mənfəət, risk və əmlak məsuliyyətinin həcminə görə ayırır.

Zəruri hallarda audit müəssisənin bütövlükdə və ya fərdi bölmələri, qurğuları, avadanlıqları, aparaturları,

tullantıların saxlanması sahələri və s. yoxlamaların aparılması ilə müşayiət edilə bilər. Bu avadanlıqların uyğunluq və nümayişini ortaya çıxardır.

Audit müəssisədə işləyən mütəxəssislərə, xüsusən mühasibat uçotu məsələləri ilə əlaqədar olaraq, konsaltinq, təlim və kömək göstərə bilər. Ətraf mühitin auditi cəmiyyətin və dövlətin ekoloji sahəsində fəaliyyət növüdür. Hüquqi əlaqələr ətraf mühitin mühafizəsi obyektlərinin hüquqi statusuna malik olan konkret məsələlərdən yaranır.

Təbiət obyekti ekoloji münasibətlərin obyekti və aşağıdakı hallarda auditor tərəfindən yoxlanılan müəssisə tərəfindən mənfi təsir göstərən obyekt hesab edilə bilər:

- obyekt və ya onun bir hissəsi əmtəə ilə ayrılırsa ;
- tələb olunan dəqiqliklə (torpaq sahəsi üçün - 10 sm-a qədər) sərhədləri, sahələri(həcmi) ərazi ilə topogeo-dezik bağlantılıdırsa;
- onun təbii rejiminin xarakterik xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdirsə (həcm, sahə və s. mövsümi dəyişikliklər);
- ekosistemlərin bağlı komponentləri ilə əlaqəsini ortaya çıxarmışsa;
- əgər obyektin hüquqi statusulu dövlət qeydiyyatı vardırsa.

Ətraf mühitin (mülki - hüquqi və s.) hüquqi münasibətləri su obyektləri, heyvanlar aləmi obyektləri, torpaq sahələri: torpaqlar, meşə fondu və ya meşə fonduna daxil

olmayan torpaqlar, yeraltı, quru, şelf, daxili dəniz suları, sahil zonaları, ərazi dənizi ola bilər.

Bu əlamətlər atmosfer havası, genetik fond, atmosferin ozon təbəqəsi və mikroorqanizmlər tərəfindən tam şəkildə istifadə edilmir.

Ətraf mühitin idarəedici sisteminin ekoloji audit proqramı müəssisənin mövcud ekoloji performansına və əvvəlki yoxlamaların nəticələrinə əsaslanmalıdır. Ekoloji auditin aparılması müəssisə rəhbərliyinə faydalı olmalıdır, çünki auditin nəticələri ətraf mühitin idarə olunması və idarəetmə sisteminin müəyyən edilmiş ekoloji siyasət və məqsədlərə uyğun olaraq işləyib-ışləməyəcəyi barədə məlumat verir. Müəssisə həmçinin ekoloji auditin aparılmasını digər məqsədlər üçün sifariş edə bilər. Məsələn, ekoloji idarəetmə sisteminin milli və ya beynəlxalq standartlara uyğun olmasının üçüncü tərəf tərəfindən təsdiq edilməsi məqsədi ilə.

Ekoloji audit proqramları və prosedurları nəzərə alınmalıdır:

- müəssisənin fəaliyyətinin prioritet ekoloji aspektlərini;
- auditlərin vaxtaşırı aparılmasını;
- effektiv planlaşdırma və audit qrupunun işinin səmərəli təşkilini;
- auditor "komandasını"
- audit nəticələrinin aktiv istifadə edilməsini;
- auditorların səlahiyyətlərini;

- ekoloji auditin ümumi metodologiyası və auditin aparılması üsullarını.

Ekoloji menecment sistemlərinin ekoloji auditi daxili və / və ya xarici ola bilər. Daxili audit zamanı müəssisə rəhbərliyi müəssisədən kənar mütəxəssislər də daxil olmaqla "komanda" yaratmağı müəssisə daxili məsul mütəxəssislərə həvalə edir. Xarici audit zamanı xüsusi bir audit firması və ya bu cür fəaliyyət növü üçün lisenziyalı mütəxəssislər və müəssisənin nümayəndələri də daxil olmaqla "komanda" təşkil edilməklə bağlı müqavilə bağlanılır. İstənilən halda ekoloji audit hərəyata keçirən mütəxəssislər ixtisaslı, tərəfsiz və obyektiv olmalıdırlar. Ekoloji menecment sisteminin effektiv fəaliyyətini yaratmaq və təmin etmək asan deyil, buna görə də kifayət qədər inkişaf etməmiş fəaliyyət sahələrini və aspektlərini müəyyən etmək üçün ekoloji audit aparmaq lazımdır.

Ekoloji auditin nəticəsi müəssisədə ekoloji idarəetmənin inkişafı üçün ixtisaslı təkliflərdən ibarət olmalıdır və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə effektiv idarəetmə sisteminin yaradılmasına yönəldilməlidir.

Ətraf mühitin idarəedici sisteminin rəsmi sertifikatlaşdırılması məqsədlə dövlət ekoloji nəzarət və idarəetmə orqanlarına məlumat vermək üçün müəssisənin auditinin aparılması mümkündür. Bu cür audit bu fəaliyyət növü üzrə lisenziyası olan müstəqil xarici auditorlar və ya audit şirkətləri tərəfindən həyata keçirilir. Banklar və ya investorlar üçün aparılan ekoloji audit xarici audit olmalıdır.

Ekoloji auditin nəticələri şirkətin ekoloji aspektləri haqqında marketinq məlumatları mənbəyi ola bilər və bu məlumat gələcəkdə idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün son dərəcə vacibdir.

Ekoloji menecment sistemlərinin auditinin əsas prinsipləri.

1. Auditin məqsədi və həcmi. Məqsədlər müştəri tərəfindən müəyyən edilir - auditi sifariş edən təşkilat, işin həcmi auditorlar və müəssisə rəhbərliyi arasında məsləhətləşmələrlə müəyyən edilir.

2. Auditorların obyektivliyi, müstəqilliyi və səlahiyyətləri auditorların öz fəaliyyətində obyektiv olmaları, yoxladıkları fəaliyyətlərdən asılı olmayaraq təmin edilməlidir. Əgər audit qrupunda təşkilatın nümayəndəsi iştirak edirsə, o, müdiriyyətdən asılı olmamalıdır. İxtisaslar, təcrübələr, peşə bacarıqları - auditorların əsas keyfiyyətləridir, müştərinin razılığı olmadan alınan məlumatları açıqlamamalıdır.

3. Audit prosedurlarının sistemik xarakteri, isrənilən ekoloji audit üçün sənədləşdirilmiş və aydın şəkildə müəyyən edilmiş metodologiyalara və proseduralara uyğun olaraq aparılması ilə müəyyən edilir.

4. İdarəetmə meyarları aparıcı auditor və müştəri arasında razılaşdırılır və sonra təşkilatlara məlumat verilir. Meyarlar əsas və əlavə olmalıdır və ISO 14001 standartının əsas tələblərinə əsaslanmalıdır.

Məsələn, "Ekoloji siyasəti və məqsədlər" bölməsində əsas kriteriyalar kimi müəssisənin sənədləşdirilmiş ət-

raf mühit siyasətinə və ekoloji siyasətlə razılaşdırılmış uzunmüddətli məqsədlər üçün sənədləşdirilmiş sənədlər vacibdir.

Ekoloji siyasət prinsipləri və öhdəliklərinə daxil edilmiş mövqelər əlavə meyarlar kimi çıxış edə bilər:

- həyata keçirilən tədbirlərin davamlı şəkildə təkmilləşdirilməsi;
- ətraf mühitə təsirlərin qarşısının alınması;
- qanuni tələblərə və normativ sənədlərə uyğunluq baxımından öhdəliklərin yerinə yetirilməsi;
- ətraf mühitə təsirlərin qarşısının alınması üçün proseslərin inkişafına yönəlmiş uzunmüddətli ekoloji məqsədlərin olması;
- qəbul edilmiş siyasət və məqsədləri müəssisənin bütün mütəxəssis və işçilərinin və digər maraqlı insanların, tərəflərin və ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmaq;
- siyasətin, məqsədlərin və s. təkmilləşdirilməsi, vaxtaşırı baxılması və korrektəsi.

Anoloji qaydada əsas və əlavə meyarlar qəbul olunan ekoloji siyasətə uyğun olaraq planlaşdırma fəaliyyətinə dair bölmələr; tədbirlərin təşkili və praktik həyata keçirilməsi; həyata keçirilən fəaliyyətlərin mövcud monitorinqi və nəzarətinə dair; performans nəticələrinin qiymətləndirilməsi və təhlilinə dair; ətraf mühitin idarəedici sisteminin təkmilləşdirilməsi.

Auditorlar tərəfindən toplanan məlumatlar tam, etibarlı və dəqiq olmalıdır və müstəqil olaraq işləyən auditorlar eyni audit meyarlarına dair məlumatları qiymətləndirərkən eyni nəticələr almalıdırlar.

5. Audit nəticələrinin və yekunların etibarlılığı toplanan məlumatların tamlığı, təhlilinin düzgünlüyü, səbəb və istintaq faktlarının müəyyən edilməsi düzgünlüyünə görə müəyyən edilir. Xatırladaq ki, yoxlamanın aparılması zamanı auditin məhdud müddəti və mövcud seçicilik səbəbindən müəyyən bir qeyri-müəyyənlik elementi mövcuddur. Buna görə audit prosesi müştəri ilə auditor arasında nəticələrin etibarlılığına və istənilən (hətta gözlənilməz) nəticələrə olan inamın əldə olunmasına yönəldilməlidir.

6. Audit hesabatı auditin nəticəsi olaraq yazılı şəkildə aparılmalı və təşkilatın tərkibinə daxil edilməlidir. Bu sənəd auditlə bağlı bütün rəsmi informasiyaları ehtiva edir, prosesi izah edir və qarşılaşdıqları çətinlikləri və maneələri göstərir. Audit nəticələrində ekoloji idarəetmə sisteminin audit meyarlarına uyğunluğu, idarəetmə sisteminin davamlılığının və səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün rəhbərlik tərəfindən daxili baxış prosesinin qabiliyyəti barədə məlumatlar yer alır.

Audit hesabatı müəyyən müddət ərzində verilir, müliyyəti olan müştəriyə ötürülür. Audit təşkilatı auditin nəticələrinə əsasən zəruri düzəlişlərin həyata keçirilməsindən məsuldur.

6.4. Müəssisədə ekoloji audit proseduru

Hal-hazırda geniş şirkətlər və banklar, geniş miqyaslı və uzunmüddətli investisiyalar qoyarkən, sənaye müəssisələrinin genişləndirilməsi, modernləşdirilməsi, özəlləş-

dirilməsi və digər yenidən qurulması ilə bağlı kreditlər və oxşar riskli əməliyyatlar apararkən biznes tərəfdaşlarından ekoloji audit aparır və ya tələb edirlər.

Ekoloji audit obyektləri aşağıdakılardır:

- əmlak;
- müəssisənin cari əməliyyatları;
- fəvqəladə hallarda müəssisə idarəetmə sistemi;
- ətraf mühit və personal təhlükəsizlik proqramları və s.

Adətən audit yeni texnologiyaların istifadəsi və tətbiqi imkanlarının müəyyən edilməsinin ilkin təhlili üçün nəzərdə tutulur. Belə auditin nəticəsi müəssisədə ekoloji idarəetmə sisteminin formalaşdırılması üçün başlanğıc nöqtəsi ola bilər. Tullantıların auditini da ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin tədricən inkişafını nəzərdə tutan layihələr üçün ekoloji tədbirlər planının hazırlanmasına başlamağa yönəlmişdir.

Audit prosesi altı mərhələdən ibarətdir.

Az tullantılı texnologiyanın tətbiqi məqsədi ilə auditor auditini aparılacaq şirkətlə müqavilə bağlandıqdan sonra işə başlamalıdır. Müqavilədə auditor ilə şirkət arasındakı əlaqələrin məxfiliyi vurğulanmalıdır, lakin digər şərtlər də mümkündür.

Audit qrupu müəssisədə istifadə olunan proseslər haqqında ümumi məlumat toplayır. Müəssisəyə ilk səfərini planlaşdırmazdan əvvəl oraya xüsusi forma göndərilir. Müəssisənin xüsusiyyətləri xüsusi formatda istifadə edilə bilər. Sorğu ilə eyni vaxtda mövcud olan rəsmi sənədlərin, məsələn, müxtəlif növ təbii ehtiyatlardan istifa-

də etmək üçün lisenziyalar, icazələr və razılaşdırmaların tələb olunması məqsədəuyğun sayılır.

Auditin hazırlanması üçün başlanğıc nöqtəsi müəssisənin yeri, nəqliyyat əlaqələri, əvvəlki inkişafı, mövcud istehsalat obyektləri, hüquqi statusu, gələcək planları haqqında məlumatlardır. Onlar auditin yekunları barədə hesabatın hazırlanmasında da istifadə olunur.

Müəssisəyə ilk səfər etməzdən əvvəl, istehsal olunan məhsullar, istehsal prosesləri, yaranan tullantıları emal etmək üçün istifadə olunan texnologiyalar və avadanlıqlar barədə məlumatlar əlçatan olmalıdır.

Birinci səfər zamanı audit qrupu tərəfindən yerində baxmaqla real "giriş" və "çıxışlar" kimi müəyyənləşdirməklə "axın sxemi" hazırlanır. Axın sxemi istehsal prosesini nümayiş etdirmək üçün nəzərdə tutulub və ekoloji aspektləri özündə əks etdirən məlumat cədvəlləri ilə təmin edilməlidir.

Qiymətləndirmənin ən mühüm elementi - maddi və enerji istehlakının balansının hazırlanması üçün əsas olan ətraflı axın sxeminin hazırlanmasıdır. Bu sxem, ayrı-ayrı istehsal əməliyyatlarını bir-birinə bağlayan bir blok-sxem şəklində hazırlana bilər. Hazırlıqdan sonra əsas giriş və çıxış resursları ilə təmin edilə bilər.

Axın sxemi istehsal prosesində iştirak edən ekoloji aspektləri nəzərə alaraq həyata keçirilir. Ekoloji aspektlərin cəmi 14 fərqli kateqoriyası vardır. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. Xammal materialları (komponentlər və həcmlər, eləcə də təchizatçılar və ticarət markaları);
2. Yardımçı materiallar (istehsal prosesində əlavələr(aşqarlar), çirkab sularının təmizlənməsi və s. kimi istehsal prosesində istifadə olunan materiallar);
3. İstehsal olunan məhsullar (hər bir məhsul növü üçün həcm);
4. Yanacaq (müəssisədə istifadə olunan bütün növ yanacaq və yağlar);
5. Elektrik (ümumi elektrik istehlakı, elektrik sayğaclarının sayı və növü);
6. Su (istehlak, mövcudluq və sayğacın növü);
7. Atmosfer havasına buraxılan emissiyalar (istehsal prosesində və ya müəssisədə ventilyasiya əməliyyatının, emissiyanın tərkibi və həcmnin, müəssisədə çıxış borularının sayı, emissiya təmizləmə aparatlarının yaranması nəticəsində meydana çıxdıqları barədə göstərilən hər hansı çirkləndirici emissiyalar);
8. Çirkab suları (istehsal prosesində və yuyunma və duş otağından, onların tərkibi və həcmindən, təmizləyici qurğuların mövcudluğu və tərkibindən yaranmış çirkab suların axılması nöqtələri);
9. Tullantılar (bütün mövcud tullantılar ayrı-ayrılıqda qeydə alınır - istehsal, məişət, təhlükəli, ərazidə mövcud tullantıların müəyyən edilmiş saxlama yerləri, tullantıların təmizlənməsi metodlarının təsviri və nümunələrin götürülmə prosedurları);

10. İylər (müəssisənin fəaliyyəti nəticəsində yaranmış bütün iylər qeyd olunur);

11.Səs-küy (səs-küy çıxaran avadanlıqları göstərən ən mühüm səs mənbələri);

12. Vibrasiya;

13.Risqlər (bütün əsas risqlər məsələn, təhlükəli tullantıların saxlanmasıdan, uyğun olmayan kimyəvi maddələrin birgə saxlanmasıdan və müəssisədəki bütün saxlama mənbələrindən olan bütün əsas risqlər);

14. Müəssisənin işində dayanmalar (birbaşa dayanmalar və onların nəticələri, çirkləndiricilərin növü və həcmi).

Müəssisənin yoxlanması zamanı xammal anbarından tutmuş hazır məhsulların, tullantıların, çirkab suların, emissiyaların istehsal sahəsini tərk etdiyi yerlərə qədər bütün prosesi izləmək lazımdır. Bununla yanaşı iş yerində işləyənlərdən birbaşa məlumat əldə etmək daha yaxşı olardı. Bu cür işçilər tez-tez həyata keçirilən proseslər, materialların və tullantıların emalı və istifadəsi üçün istifadə edilən metodlar barədə məlumatlara malik olurlar.

İstifadə olunan resursların, tullantıların, çirkab suların və emissiyaların miqdarları barədə məlumat toplamaq vacibdir. Bu məlumatlar istehsal həcmi ilə, məsələn, istehsal vahidinə görə elektrik istehlakı ilə əlaqəli olmalıdır.

Kütlə balansın hazırlanmasının məqsədi istehsal prosesində istehlak edilən xammal, köməkçi materiallar

və enerjinin həcmələrini, ondan çıxarılan maddi və enerji axınını hesablamaqdır. Material balansı aşağıdakı prinsipə əsaslanır:

Giriş axını - Çıxış axını = Zərərlər

Əgər zərər 5% -dən az olarsa, çətin ki, kütlə balans üsulu zərərin mənbəyini müəyyənləşdirməyə imkan versin.

Kütlə balansı əvvəlcədən hesablanmayan zərərləri, emissiya və çirkab suların müəyyənləşdirilməsi və ölçülməsini mümkün edir. Kütlə balansının hesablanması üçün əsas prosesin sxemidir. Balans mənbəyin mənzərəsi və tullantıların emissiya, və çirkab suların mənbələri və səbəbləri haqqında məlumat verir. Material balansı yalnız giriş materialını və enerji axınını müəyyən etməklə yanaşı, həmin axınların hərəkəti ilə bağlı xərcləri də hesablamaq üçün istifadə olunur.

İkinci ziyarət zamanı verilmiş müəssisədə vəziyyəti yaxşılaşdırmaq və ya sabitləşdirmək məqsədi ilə mümkün alternativlərin siyahısı hazırlanır, növbəti iş zamanı bu siyahıya düzəliş edilir, təklif olunan alternativlərin hər biri diqqətlə hazırlanır və ən yaxşılardan seçilir.

Texniki qiymətləndirmənin məqsədi az tullantılı istehsal üçün alternativlərin texniki cəhətdən mümkünlüyünü müəyyən etməkdir. Burada mürəkkəb kapital tutumlu layihələrin həyata keçirilməsi haqqında qərar qəbul etmək üçün istehsal prosesinə, istehsal olunan məhsulə, həcmələrə, istehsalın təhlükəsizlik dərəcəsinə və s. təklif olunan tədbirlərə təsirin qiymətləndirilməsi lazımdır.

Bundan başqa, əgər təklif olunan alternativ fəaliyyətə olan proseslərin ciddi dəyişikliklərinə səbəb olarsa, laboratoriya tədqiqatları və ya avadanlığın yoxlama buraxılışı tələb oluna bilər.

Beləliklə, auditor yoxlaması aparılan zaman məhsulun xammaldan tutmuş, hazır məhsul istehsalınadək tam həyat tsiklinə baxılır.

6.5. Menecment sistemində ətraf mühitin audit

Bazar iqtisadiyyatına keçid özü ilə bir sıra yeni ekoloji-iqtisadi problemlər gətirdi. Bunların arasında təbii sərvət və resursların qiymətləndirilməsi problemləri, birbaşa və bazar tənzimləyici mexanizmlərin uyğunlaşması, ödənişli ekoloji idarəetmənin effektivliyi, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi və sair məsələlər daxildir. Təbiətdən istifadənin audit bu kompleks problemləri həll etməlidir.

Hal-hazırda təbiətdən istifadənin auditində aşağıdakı əsas sahələr mövcuddur:

- yer təkindən istifadə üzrə audit;
- torpaqdan istifadə üzrə audit;
- suyun istifadəsi üzrə audit;
- meşə istifadəsi;
- məhsulların pay bölgüsü sazişlərinin hazırlanmasında audit və s.

Yerin təkindən istifadə üzrə audit

Yer təkindən istifadənin auditinin əsas məqsədi aşağıdakılardır:

- təbii ehtiyatların səmərəli və kompleks istifadəsi və yertəkinin qorunması üçün yol və metodların müəyyən edilməsi;

- mineral xammalın kəşfiyyatı və hasilatı, istehsal hissəsi, nəqli, emalı, müqavilələrin bütün mərhələlərində saxlanması baxımından məhsulların paylanmasına dair sazişlərin (müqavilələrin) şərtlərinə uyğunluğunun yoxlanılması;

- yertəkindən istifadə üçün lisenziyada nəzərdə tutulmuş şərtlərin istifadəsinə nəzarət, müvafiq ödənişlərin vaxtında ödənilməsi;

- yertəkindən istifadənin ətraf mühitin vəziyyətinə və əhaliyə, habelə müəssisənin işçilərinin sağlamlığına təsirinin təbiətinin və dərəcəsinin yoxlanılması;

- mənfi antropogen təsiri azaltmaq üçün yenidənqurma işinin hazırlanması;

- müəssisənin istehsal və maliyyə fəaliyyəti haqqında etibarlı məlumat əldə etmək;

- rəqabət qabiliyyətliliyi və investisiya cəlbediciliyinin artırılması üçün yeni texnologiyaların tətbiqi;

- maliyyə risklərinin azaldılması, yertəkindən istifadə sahəsində effektiv sığorta üçün zəruri olan göstəricilərin müəyyən edilməsi;

- Yerlərin təkindən istifadə edən təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tövsiyələrin hazırlanması və s.

Faydalı qazıntıların hasilatı müəssisələri, istifadə olunan şaxtalar, tunellər, su anbarları və s. istifadə edən

müəssisələr; yeraltı kommunikasiya sistemləri və s.auditin obyektləri ola bilərlər.

Yertəkinin istismarı ilə məşğul olan müəssisələr üçün bir sıra tələblər irəli sürülür.. Birincisi, onlar ehtiyatların səmərəli istifadəsi üçün səy göstərməlidirlər ki, onlar yertəkindən istifadəyə dair lisenziya ilə müəyyən edilmiş məhdudiyətlər çərçivəsində faydalı qazıntıların tam çıxarılmasını təmin etsinlər. İkincisi, sahənin mənim-sənilməsi ilə bağlı işi yerinə yetirərkən yerin təkinin çirkənlənmənin azaldılması. Üçüncüsü, yatağın istismarının təhlükəsizliyi. Dördüncüsü, müəyyən edilmiş texnoloji qaydalara riayət edilməsi. Yertəki istifadəçisi-müəssisə (mülkiyyət formasından asılı olmayaraq) aşağıdakı şərtlərə əsasən yatağı işlətmək üçün aşağıdakı şərtləri alır:

- ona verilmiş torpaq sahəsinə mülkiyyət, əbədi istifadə və ya müvəqqəti istifadə üçün icarə müqaviləsinin verilməsi haqqında dövlət aktının mövcudluğu;
- dövlət ekoloji ekspertizasını keçmiş texniki layihənin mövcudluğu;
- torpaqın mülkiyyətə və icarəyə verilməsi və köçürülməsi ilə əlaqədar müəssisənin aktı olmalıdır. Torpağın verilməsi və ya götürülməsi hüququ yerli hakimiyyət orqanlarına aiddir(bu, bütün torpaq sahiblərinin maraqlarını, həmçinin mümkün ətraf mühitə təsiri nəzərə alır).

Təbiət istifadəçiləri və icra hakimiyyəti orqanları arasında ekoloji idarəetmə üzrə müqavilə ekoloji idarəetmə lisenziyası əsasında təklif olunan iqtisadi və ya digər

fəaliyyət üçün ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinin nəticəsi əsasında tərtib edilir.

6.6. Ekologiya sahəsində auditorlar üçün ixtisas tələbləri

Ətraf mühit sahəsində auditorların ixtisas dərəcəsinə dair təlimat QOST R ISO 14011-98 və QOST R ISO 1402-98 standartlarında əks etdirilir. Bu sənədlərə əsasən, ekoloji auditor ekoloji audit aparmaq üçün ixtisaslı mütəxəssisdir, ekoloji auditor ekoloji audit prosedurunun idarə edir. Auditorlar ali təhsil, iş təcrübəsi və aşağıdakı məsələlərdə səlahiyyətli olmalıdırlar:

- ətraf mühit haqqında elm və ətraf mühitin mühafizəsi texnologiyası;
- obyektlərin və qurğuların işinin texniki və ekoloji əsasları;
- ətraf mühitin mühafizəsinə aid normativ sənədlər, qaydalar, prosedurlar və s.;
- ətraf mühitin mühafizəsi üzrə idarəetmə sistemləri, auditlərin aparılması qaydaları və prosedurları.

Auditorlar, şifahi və yazılı şəkildə qərarlar və fikirləri aydın və dürüst şəkildə ifadə etməyə imkan verən şəxsi keyfiyyətlərə və bacarıqlara malik olmalıdırlar. Onlar diplomatcasına və ədəblə suallar verməli və cavabları səbirlə və diqqətlə dinləməlidirlər. Auditor obyektiv və müstəqil olmalıdır, müvəffəqiyyətli və effektiv audit

üçün zəruri olan fərdi mütəşəkkillik bacarıqlarına sahib olmalıdır.

Mühüm keyfiyyətlərdən biri-auditi aparılacaq müəssisənin yerləşdiyi və fəaliyyət göstərdiyi bölgənin və ya ölkənin ənənələrini və mədəniyyətini başa düşmək qabiliyyətinə malik olmasıdır. Auditorlar öz iş yerlərində və ixtisaslaşmış mərkəzlərdə daim bacarıqlarını artırmalıdırlar.

VII FƏSİL

İSTEHSAL VƏ İSTEHLAK TULLANTILARININ İDARƏ OLUNMASI

7.1. İstehsal və istehlak tullantıları haqqında ümumi anlayışlar

Hər gün istənilən evdə küllü miqdarda müxtəlif növ tullantılar(yəni zibillər) yaranır: köhnə qazetlər, boş konserv bankaları, qida tullantıları, köhnəlmiş geyimlər, butulkalar, sınıq qab-qacaq, sıradan çıxmış məişət cihazları və.s. Adətən insanlar bütün bunları zibilliyə atmaqla, təbiətin əsas qanunlarını pozurlar-(yəni təbiətdə maddələr mübadiləsini).

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz bütün materiallar üçün(həm evlərdən,həm də idarələrdən,təşkilatlardan) ümumi bir termin işlədilir- zibil, tullantı -yəni bərk məişət tullantıları.

Bərk tullantılardan başqa bu zibilliyə külli miqdarda yeni tullantılar-istehsal müəssisələrindən daşınan sənaye tullantıları da atılır.

İstehsal(hasil) olunan təbii resursların orta hesabla 6-10 faizi hazır məhsula çevrilir.İstehsal prosesində yaranan qalanlar isə tullantıya çevrilir. Müəyyən müddətdən sonra istehsal olunan son məhsul da tullantı olur. Buna

görə də demək olar ki, istehsal və istehlak prosesində tullantıdan başqa heç nə buraxılmır.

Qədim sivilizasiya dövründən tullantılarının ləğv edilməsi təbii olaraq bəsit şəkildə kənd yerlərində həll edilirdi. Lakin əhalinin sıxlığı artdıqca bu məsələ də çətinləşməyə başladı. Buna görə də bərk tullantılar probleminin tarixi nəhəng şəhərlərin inkişaf tarixi ilə bağlıdır.

Krit adasında Minay sivilizasiyasının çiçəklənən dövründə paytaxt Knosda bərk tullantılar böyük çuxurlara doldurulur və müəyyən dövrdən bir torpaq qatı ilə örtülürdü. Lakin romalılar tullantıların sistemli təşkil olunmuş təmizlənməsini bilmirdilər: zibillik və tullantı yığınları küçələrdə və şəhərlərin, kəndlərin ətrafında toplanırdı. Bu praktika ümumi şəkildə XIX əsrə qədər davam etmişdir.

Məsələn, Almaniyada orta əsrlərdə bir sıra şəhərlərdə o qədər çox tullantı yığılırdı ki, bundan can qurtarmaq üçün şəhərə kənd təsərrüfatı məhsulları daşıyan arabaçılardan tələb edirdilər ki, şəhərdən geri qayıdanda tullantıları arabalara doldurub daşsınlar. Bunlar isə aydındır ki, zibilləri kənd yerlərində boşaldırdılar.

Əhalinin sıxlığının artması və şəhər hüdudları daxilində torpaqların kifayət etməməsi küçə sistemlərinin inkişafına səbəb oldu. Buna uyğun olaraq tullantıların təmizlənməsi sxemi də dəyişdi. Bütün tullantılar küçələrə daşınır və mərkəzi su kanalına tökülürdü. Hər evin qabağında böyük tullantı toplanırdı. Çünki, şəhərdə çoxlu miqdarda at, donuz və digər heyvanlar saxlanırdı. Tikili-

lərin çox olması zibillərin yandırılmasına imkan vermir-
di. Buna görə də tullantılar arabalara yüklənir və şəhər-
dən kənara daşınırdı.

İngiltərədə 1387-ci ildə zibillərin toplanması üçün yer ayırmaq məqsədi ilə komissiya yaradıldı. Bir sıra belə zibilliklər şəhər ətrafında və Temza çayı sahillərində yaradıldı. Xüsusi günlər müəyyən olundu ki, zibillər qapıların arxasına qoyulsun və zibil daşıyanlar onları götürüb zibilliyə aparsınlar. Şəhər ətrafı zibilliklərdə tullantılar kəndlilərə və göy satanlara satılırdı, çay sahilindəki zibillikdən isə zibillər qayıqlara doldurulub çayla daşınaraq Esseks bataqlığına atılırdı.

Orta əsrlərdə Londonda digər təmizləmə metodu ondan ibarət olmuşdur ki, zibillər ya kiçik çaylara və ya Temza çayına atılırdı. 1388-ci ildə çayların, kanalların, arxların çirkəndirilməsinin qadağan olunması ilə bağlı qanun qəbul olundu.

Londonda hələ VI əsrin əvvəllərindən zibillərin toplanması və ləğv edilməsi ilə bağlı qəbul olunmuş qayda demək olar ki, 500 il ərzində dəyişməmiş qaldı.

Təbiətdən istifadə nöqtəyi-nəzərdən bütün növ tullantılara 2 mövqeydən baxmaq lazımdır:

- birincisi, bu tam istifadə olunmamış xammaldır, hasilat müəssisələrinin işə yaramayan laylarında faydalı maddələrin miqdarı, mədənlərdə olduğundan çoxdur, zibilliklərdə isə külli miqdarda kağız, plastmas, metal, ağac məhv olur.

- ikincisi-tullantılar ətraf mühiti təhlükəli və zərərli maddələrlə çirkləndirən əsas mənbələrdən biridir.

Beləliklə, "xammal-tullantı-təkrar resurslar" anlayışları arasında sərhəd şərtidir və onlar qarşıya qoyulan məsələlərdən asılı olaraq aralanırlar.

Fiziki tərkibinə görə tullantılar bərk, maye və qaz şəklinə bölünürlər. Qazlar əsasən tullantıların çürüməsindən və müəssisələrdə istehsal prosesi zamanı yaranırlar, bunların isə təxminən 25%-i istifadə olunur. Maye tullantılar isə adətən istifadə olunmuş suda həll olan maddələrdir ki, bunlar açıq su hövzələrinə, kanalizasiyaya və yaxud təmizləyici qurğuya daxil olur, burada isə bərk çöküntüyə və süzəcdən keçirilmiş mayeyə çevrilirlər. Lakin təbii resursların emalı zəncirində yaranan bərk tullantılar ən böyük, əsas həcm təşkil edirlər.

Kimyəvi tərkibinə görə tullantılar qeyri həmcinsdirlər, maddələrin mürəkkəb qarışıqlarıdır və müxtəlif xassələrə malikdirlər.

Tullantıların ətraf mühitə təsiri onların keyfiyyətindən və kəmiyyətindən asılıdır. Ətraf mühitə onların təhlükəsi isə o hallarda artır ki, istehsal tullantıları ətraf mühitə miqrasiya komponentlərinə malik olurlar.

Hazırkı dövrdə tullantılardan istifadəyə münasibətdə bir neçə üsul mövcuddur: yandırma, piroliz və qaz hasil etmə.

Bərk məişət tullantılarının zərərsizləşdirilməsi texnologiyası və metodunu seçərkən iqtisadi, ekoloji, təşkili-huquqi və sosial amillər nəzərə alınmalıdır.

Yaranmış ekoloji vəziyyətdən çıxması üçün ən rasio-
nal üsul həm ayrıca götürülmüş regionda, həm də bütöv-
lükdə ölkədə tullantıların kompleks idarə etmə sistemi-
nin tətbiq olunması ola bilər.

7.2. Tullantıları idarəetmə sistemi

Tullantılardan istifadədə çoxlu sayda bir-biri ilə
bağlı məsələlər və onların yüksək sayda mürəkkəbliyi
tullantıların idarə olunması məsələsində sistemli yanaş-
manı tələb edir.

Tullantıların idarə edilməsi ümumi idarəçiliyin əsas
hissəsidir. Struktur, məsuliyyət, praktiki-metodlar, prose-
durlar və proseslər digər sahələrdəki işlərlə mütləq əla-
qələndirilməlidir. Məsələn, istehsal və iqtisadi fəaliyyətlə,
əhalinin sağlamlığının qorunması ilə və s.

Öz-özlüyündə bu struktur mövcud ola bilməz. Ona
görə də, o ekoloji idarəetmə sisteminə daxil edilməli-
dir. Bununla əlaqədar olaraq XX əsrin ikinci yarısında tul-
lantıların idarə olunması sistemini aşağıdakı inkişaf mərhələlərinə ayırmaq olar:

1. tullantıların kiçik zibilxanalarda yerləşdirilməsi;
2. 70-ci illərin sonu: çirkab sularını süzgəcdən keçir-
məklə təmizləmə və bioqazdan istifadə etmə sistemli po-
liqonların-mühəndis qurğularının tikintisi;
3. 80-ci illər –bərk məişət tullantılarının ayrılıqda
toplanma sisteminin inkişafı, təkrar xammal bazasının ya-
ranması və inkişafı;

4. 90-ci illər- üzvi maddələrin ayrılmasından ibarət olan və sonra onu kompostirləşdirən emal prosesi;

5. Bərk məişət tullantılarının müasir emal sxemi, təkrar xammalın, seçilməsi məqsədilə tullantıların çeşidlənməsi, kompostirləmək məqsədilə üzvi maddələr yandırılmalı və basdırılmalı olan bərk fraksiyaların ayrılması. Azərbaycan Bakı şəhəri istisna olmaqla indiki dövrdə birinci mərhələdədirlər.

Abşeron regionundakı mövcud ekoloji problemlərin planlı sürətdə həll edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 28 sentyabr 2006-cı il tarixində "Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı" təsdiq edilmişdir. Bakı və Abşeron yarımadasının ekoloji durumunun sağlamlaşdırılmasında bu tədbirlər planının böyük əhəmiyyəti vardır.

Kompleks Tədbirlər Planında ətraf mühitin mövcud vəziyyətinin bərpaasına yönəldilmiş bütün əsas fəaliyyət istiqamətləri öz əksini tapmışdır, Abşeron yarımadasında məişət tullantılarının toplanması, daşınması, çeşidlənməsi və yerləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərin həll olunması da bu vəzifələr sırasındadır.

"Bakı şəhərində məişət tullantıları ilə bağlı idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 6 avqust tarixli sərəncamına görə Bakı şəhərinin ərazisində əmələgəlmə mənbəyindən asılı olmayaraq, bütün bərk məişət tullantılarının yığılması və daşınması Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətinin sə-

lahiyyətində qalır.Sərəncama əsasən təsis olunan “Təmiz Şəhər” ASC isə Bakının ərazisində əmələ gələn bərk məişət tullantılarının yerləşdirilməsi və zərərsizləşdirilməsi sistemini müasir standartlara uyğun qurmaq və idarə etməklə şəhərin ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması işlərini həyata keçirir.

19 dekabr 2012–ci ildə istismara verilmiş Bakı məişət tullantılarının yandırılması zavodu istehsalat gücünə görə Şərqi Avropada və MDB məkanında ən iri bu tipli zavod hesab olunur.Zavod dördüncü nəsil (4G) texnologiyalarının tətbiqi ilə qurulub və Avropa Birliyinin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ən sərt normativlərinə tam cavab verəcək şəkildə tikilmişdir.

Tullantıların zərərsizləşdirilməsi sahəsində böyük layihələrdən biri “Təmiz Şəhər” ASC tərəfindən reallaşdırılan Bərk məişət tullantılarının çeşidlənməsi zavodudur. Məişət tullantılarının çeşidlənməsi və ölkədə təkrar istehsal biznesinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə Balaxanı qəsəbəsində illik 200 min ton tullantı qəbul etmək gücünə malik olan ilk pilot layihə - Bərk Məişət Tullantılarının Çeşidlənməsi zavodu fəaliyyət göstərməkdədir.

Bərk məişət tullantılarının bütövlükdə poliqonlarda basdırılmasından sənaye emalına keçməsi və nəticədə 50-60 - % kütlənin emalı dünya təcrübəsində tullantıların problemlərinin həllində əsas tendensiyadır. Mütləq anlamaq lazımdır ki,tullantıların sənaye emalı ilə bağlı praktiki məsələlər çox yavaş tədriclə həyata keçirilir.

“Ətraf təbii mühitin mühafizəsi haqqında qanunda öz əksini tapmış normaları həyata keçirmək üçün tullantılarla bağlı Dövlət proqramı işlənmişdir. Proqramın əsas məqsədi sabitliyi təmin etmək və sonra isə istehsal və istehlak tullantıları ilə ətraf mühiti çirkləndirməyi azaltmaq və təkrar resursların sənaye emalına maksimum qaytarılması hesabına təbii resurslara qənaət etmək.

Tullantıların idarə olunması “bərk tullantıların nədən ibarət olması” sualına baxışın dəyişməsindən başlayır. Tullantı problemləri üzrə məşhur ekspert Pol Konnetə aid belə bir fikir var və bu yeni baxışı ehtiva edir: “Zibil – maddə deyil, bu müxtəlif yararlı əşyaları birlikdə qarışdırmaq incəsənəti və zibilxanada onun yerini müəyyən etməkdir”.

Tullantı probleminə ənənəvi yanaşma zibillikləri quruntularından təcrid etmək, zibil yandırma zavodlarının tullantılarının təmizlənməsi yolu ilə ətraf mühitə təhlükəli təsirin azaldılmasına yönəlmişdir.

Tullantıların idarə edilməsi konsepsiyasının əsas ondan ibarətdir ki, tullantıları müxtəlif komponentlərdən ibarətdir, onlar bir-birilə qarışmamalıdır, bir birindən ayrı-ayrı iqtisadi və ekoloji qəbul olunmuş üsullardan istifadə olunmalıdır.

Sistem nəzərdə tutur ki, ənənəvi üsullara əlavə olaraq tullantılardan istifadənin ayrılmaz hissəsi tullantıların miqdarının azaldılması, tullantıların təkrar emalı və kompostilləşdirilməsi tədbirləri olmalıdır.

Bununla yanaşı tullantı problemlərinin effektiv həllinə, hətta ən müasir olsa belə, bir texnologiya yox bir-birini tamamlayan proqram və tədbirlərin kombinasiyası imkan verir.

Hər bir konkret region üçün yaşamanın müəyyən kombinasiyalarını seçmək lazımdır. Bu zaman yerli təcrübə və yerli resurslar nəzərə alınmalıdır.

Tullantıları idarə etmə sistemində tədbirlər planı müxtəlif istehsal sahələrində yaranan tullantı axınlarının öyrənilməsinə əsaslanmalı, əldə olan variantlarının qiymətləndirilməsi və informasiya toplamaq və təcrübə qazanmaq üçün kiçik eksperimental layihələr həyata keçirilməlidir.

Hazırda tullantıların idarə olunması qanunların ayrı-ayrı müddəaları, normativ sənədlər, qərarlar və ətraf mühitin mühafizəsi və tullantıların istifadəsi sahəsində qaydalarla tənzimlənir.

Tullantıların emalının regional və sahə tətbiqinə müxtəlif üsullarından kompleks istifadə tullantıların idarə olunma sistemini təşkil edir.

O, iyerarxiya strukturu şəklində qurulmalı, üstünlük tullantıların yaranmasının azalmasına, onların təkrar istifadəsinə və emalına verilməlidir ki, bu da basdırılma və ya məhv olunma hesabına tullantıların həcminin aşağı salınmasına səbəb olsun.

1. İyerarxiya mənbədə tullantıların azaldılmasından başlayır. Burada tullantıların ümumi miqdarının azalma-

sı və onların toksikliyi və digər zərərli xüsusiyyətlərin azaldılması başa düşülür.

Tullantıların azaldılması istehsalçıları və istehlakçıları məhsula və qablaşdırılmaya yönəldilməsi yolu ilə baş verir, bu isə tullantıların azalmasına səbəb olur.

2.Növbəti səviyyə-təkrar emal (resiklinq)-xammal və materiallardan tam istifadə etməyə və istehsal tullantılarının miqdarının azalmasına imkan verir. Eyni zamanda zibilxanaya atılan və yandırılan tullantıların miqdarının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olur.

Üçüncü səviyyə-rekuperasiya-yəni materialların emalı. Buraya üzvü maddələrin kompostirləşdirilməsi, şüşə, metal, plastikanın emalı və rekuperasiyanın digər formaları daxildir.

Bununla bərabər- resiklinq (təkrar emal)-onların yaranmasına səbəb olan tullantıların yenidən həmin texnoloji prosesə qayıtması ,rekuperasiya isə-emaldan sonra tullantıların istifadəsi və ya digər texnoloji proseslərdə və ya enerji almaq üçün istifadə edilməsidir.

Dördüncü səviyyə -enerji almaqdır. Zibillərin yandırılması tullantıların həcmi azaldar və elektrik enerjisi istehsal oluna bilər.Müasir zibil yandıran zavodlarda tullantıların təmizlənməsi sistemləri ilə,elektrik enerji generatorları ilə,başqa metodların kombinasiyası ilə istifadə olunan sistemlər quraşdırılır.

Beşinci səviyyə -Poliqonlarda bastırılma. Bu metod o hallarda istifadə olunur ki, tullantılar təkrar emala yaramır, yanmırlar və ya yandıqda toksik maddələr ayrı-

lır. Müasir sanitariya poliqonları ekoloji tələblərə cavab verir, bizə tanış olan əvvəlki zibilxanalara çox az oxşayır: onlar mürəkkəb mühəndis qurğuları olub, suyu və havanı çirkəndirmə ilə mübarizə sistemidir. Burada zibillərin çürüməsi nəticəsində əmələ gələn maddələrdən istifadə edilərək istilik və enerji alınır.

Rekuperasiyanın, emalın, kompostirləşməsinin və tullantıların həcmində azaldılmasının müxtəlif cür uyğunlaşması sistemin daha səmərəli fəaliyyətinə və son nəticədə yaranan tullantıların miqdarının azalmasına gətirib çıxarır.

Bununla bərabər tullantıların idarə olunmasının strukturu elə təşkil olunmalıdır ki, o, iqtisadi və texnoloji sferanın dəyişkən şəraitinə adaptasiya etmək imkanı olsun, yəni idarə etməyə yanaşmalarda və materialların emalının metodikalarda dəyişdiyi zaman inkişaf etsin və təkmilləşsin.

Tullantıların idarə olunması sisteminin yaradılması konsepsiyası tullantılara münasibətdə təşkilatı idarəçilik, hüquqi, texniki və iqtisadi vasitələrdə vahid kompleksin hazırlanmasını nəzərdə tutur. Burada həmçinin tullantıların monitorinqinin aparılması, həm də aztullantılı texnologiyaların yaradılması və tətbiq edilməsi baxımından perspektiv elmi işlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Bu sahədə əsas istiqamətlərdən biri informasiya təminatının təkmilləşdirilməsi və tullantıların idarə olunması üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasıdır.

Bir çox sənaye sahələrində ayrı-ayrı tullantı növləri üzrə məlumat bazası yaradılmışdır. Lakin tullantıların toplanması, saxlanması və onların idarə olunması sahəsində vahid sistemin olmaması tullantıların idarə olunması sisteminin fəaliyyət imkanını çətinləşdirir. Belə bir sistemin yaradılması dövlət proqramında öz əksini tapmışdır.

İşlərin aşağıdakı istiqamətlərdə aparılması nəzərdə tutulur: xüsusiləşdirilmiş banklar və istehlakçıların sorğu-məlumat təminatı. Bundan başqa tullantıların Dövlət Kadastrının yaradılması nəzərdə tutulur. Buraya tullantıların yerləşdirmə obyektlərinin reestri, tullantıların yaranmasının məlumat bankları, emal texnologiyaları və müxtəlif növ tullantıların zərərsizləşdirilməsi daxil olmalıdır.

Tullantıların Dövlət Kadastrı 3 bölmədən ibarət olmalıdır.

Kataloq-tullantıların təsnifat kataloqu-istehsal və istehlak tullantılarının xüsusiyyəti və tərkibi haqqında məlumatlardır.

Reestr-tullantıların yerləşdirilməsi obyektlərinin dövlət reestri-istehsal və istehlak tullantılarının müvəqqəti və daimi yerləşdirilməsi obyektləri haqqında məlumatdır.

Tullantı və texnologiyaların məlumat bankı (TTMB) istehsal və istehlak tullantılarının konkret növlərinin zərərsizləşdirilməsi və istifadəsi, emal texnologiyaları haqqında sistemləşdirilmiş yekun məlumatdır.

Bununla yanaşı qeyd olunur ki, tullantıların dövlət idarə etmə sisteminin hazırlanması zamanı elə etmək lazımdır ki, həm bütün tullantı yaranan mənbələr, həm də onların istehlakçıları idarə etmə obyektləri olsunlar, idarə etmə təsirləri 3 əsas strateji istiqamətdə aparılsın:

- tullantıların miqdarının azaldılması üçün şəraitin yaradılması;
- tullantılardan istifadənin həcmının artmasının təmin olunması;
- tullantıların saxlanması və basdırılması üçün təhlükəsiz ekoloji şəraitin yaradılması;

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində üstünlük hüquqi, normativ və iqtisadi metodlarla idarə etməyə verilməlidir. Yəni, burada həm iqtisadi tənzimləmə metodlarından, həm də iqtisadi təsir metodlarından istifadə olunmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda istehsalçılar tullantılarının ləğv edilməsinin tam yükünü daşımır, onu cəmiyyətin üzərinə atır. Bu istehsal prosesinin azaldılması məqsədilə istehsalçıları yeni texnologiyanın tətbiqinə stimullaşdırmalıdır. Tullantıların istehsalının azaldılmasına stimul yaratmaq üçün, harada mümkündürsə, basdırılmaya göndərilən tullantıların real həcmi ilə ödənişi əlaqələndirmək gərəkdir.

Qanunda öz əksini tapmış iqtisadi tənzimləmənin əsas prinsipləri bunlardır:

1. Az tullantılı və tullantısız texnologiyanın tətbiqi və istehsal prosesində yaranan tullantıları təsərrüfat dövrüyyəsinə cəlb etməklə onların miqdarının azaldılması.

Lakin bir neçə növ tullantıların emalı iqtisadi cəhətdən tək bir müəssisə üçün əlverişli deyildir. Beləki, xüsusi texnologiyaların yığılması və saxlanması, tullantıların emalı üçün istehsal müəyyən güclər tələb edir.

2. Tullantıların yerləşdirilməsinin ödənişli olması

Tullantıların yerləşdirilməsi üçün ödəniş ətraf mühitə dəymiş zərərin kompensasiyası formasında olub, müəyyən olunmuş limit daxilində yerləşdirməyə və limitdən artıq yerləşdirməyə görə ödənişlərdir. Maliyyə vəsaitləri ekoloji fondların bank hesablarında toplanır və ekoloji təyinatlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsində istifadə olunur. Müəyyən olunmuş limit daxilində tullantıların yerləşdirilməsi məhsulun maya dəyəri hesabına, limitdən artıq yerləşdirmə isə müəssisənin gəliri hesabına həyata keçirilir.

Təəssüflər olsun ki, tullantıların yerləşdirilməsi ödənişinin məhsulun maya dəyərində daxil edilməsi, problemin həllinə kömək etmir. Xarici təcrübədə bu xərclər mühasibatlıq və idarə etmənin istehsal xərclərinin uçotunda ayrıca maddə ilə ayrılır. Ancaq onların aşağı salınması təbiətdən istifadəçilər üçün ekoloji təmiz istehsal üçün konsepsiyanın həyat keçirilməsində əsas stimül rolunu oynayır.

3. Tullantıların idarə olunması üçün iqtisadi stimullar

Tullantılardan istifadə sahəsində fəaliyyətin iqtisadi stimullaşdırılmasının əsas vasitəsi vergi və kredit güzəşt-

ləridir. Bu güzəştlər elə təbiətdən istifadəçilər üçün nəzərdə tutulmalıdır ki, onlar resursqoruyucu tədbirlər həyata keçirir və təmiz istehsala keçirlər.

İqtisadi vasitələrin əsas maneələri resursların qənaəti və təmiz istehsala keçid üçün tədbirlər həyata keçirən istifadəçilərə vergi və kredit stimulları olmalıdır.

Kadrların təşkili təhsil, problemlərin aradan qaldırılması və tullantıların istifadəsi ilə bağlı sənayenin müxtəlif sahələrində mütəxəssislərin peşə hazırlığını nəzərdə tutur.

Tullantıların idarə edilməsi problemini həll etmək üçün bütün maraqlı tərəfləri cəlb etmək və yaxud rəyini nəzərə almaq lazımdır, o cümlədən:

- nümayəndə və icra hakimiyyəti;
- əhalinin və ictimai təşkilatların;
- dövlət nəzarəti şöbələri (Ekologiya və təbii sərvətlər nazirliyi və s.);
- bərk tullantıların (məişət tullantılarının və s.) emalı üçün müəssisələrin menecerləri;
- nəqliyyat işçiləri;
- təkrar emal müəssisələrinin menecerləri;
- media nümayəndələri.

Bununla belə, bütün əsas işlər ekologiya sahəsində mütəxəssislər tərəfindən aparılmalıdır. Bu qrupların nümayəndələrindən tullantılar üzrə məsləhət komitəsi və ya işçi qrupu yarada bilər, onların işi vahid tullantıların idarə edilməsi planının əsas istiqamətlərini hazırlamaqdan ibarətdir.

Gələcəkdə, bərk məişət tullantılarının (BMT) utilizasiyası üçün müəyyən proqramların həyata keçirilməsi məqsədilə tullantıların yığılması, təkrat emalı və s. üçün digər, daha praktiki olaraq yönəldilmiş strukturların, məsələn, bələdiyyə və ya kooperativ müəssisələrin yaradılması mümkündür. Bəzən bu strukturlar inzibati-ərazi sərhədlərini keçə bilər: bölgələrarası və ya rayonlararası.

Tullantıların idarə olunması sahəsində nəzarət və məsuliyyət. Tullantıların idarə olunması sahəsində fəaliyyətə dövlət nəzarəti xüsusi səlahiyyətli icra orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bu nəzarətə daxildir:

- tullantıların idarə olunması üçün ekoloji, texnoloji, sanitariya və digər tələblərin yerinə yetirilməsi;
- tullantıların transsərhəd hərəkəti üçün tələblərə əməl edilməsi;
- tullantıların miqdarının azaldılması və əlavə xammal kimi iqtisadi dövriyyəyə daxil edilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
- tullantıların idarə olunması sahəsində göstərilən məlumatların dəqiqliyi;
- Azərbaycan Respublikasının bu sahədə qanunvericiliyinin pozulması və məsul şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması və s.

Tullantıların idarə olunması sahəsində fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslər qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq istehsal nəzarətini təşkil etməli və tətbiq etməlidirlər. Bu nəzarətin həyata keçirilməsi qaydası hüquqi şəxs

tərəfindən müəyyən edilir və tənzimləyici orqanlarla əlaqələndirir.

Əslində, istehsal nəzarəti tullantıların idarə olunması üzrə daxili auditdir. Praktiki olaraq, sənaye ekoloji nəzarəti, ətraf mühit qanunvericiliyinin tələblərinə uyğunluğun yoxlanılması ilə bağlı hər bir müəssisənin ekoloji xidməti tərəfindən həyata keçirilən kompleks işlərdir. İstehsal ekoloji nəzarət sahəsinə daxildir :

- Yaradılan tullantıların tərkibinin və təhlükəsinin təsnifatının müəyyənləşdirilməsi və kataloqda qeydiyyatı;
- ətraf mühitə təsirlərin mənbələrinin müəyyən edilməsi;
- müvafiq standartlara uyğunluğun monitorinqi;
- ekoloji avadanlıq və qurğuların işinə nəzarəti;
- müəssisənin təsiri zonasında ekoloji obyektlərin vəziyyətinin monitorinqi;
- tənzimləyici orqanlara məlumat vermə və məlumatlandırma.

Tullantıların idarə olunması sahəsində Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin pozulmasına və ya yerinə yetirilməməsinə intizam, inzibati, mülki və ya cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

İntizam məsuliyyəti, tullantılarla bağlı icra vəziyyəti ilə nəzərdə tutulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməməsi və ya düzgün icra edilməməsi nəticəsində yarandığı hallarda tətbiq edilə bilər.

İnzibati xəta qeyri-qanuni və ya qərəzsiz hərəkət və ya inzibati məsuliyyətin verildiyi pozuntu, məsələn, qey-

ri-qanuni lisenziyalaşdırma, tullantıların aradan qaldırılması qaydalarının pozulması, çirkab suyu ilə meşə tullantıları, məişət tullantıları, iş zamanı ekoloji tələblərin pozulması və s. kimi tanınır. Bu pozuntuların hər hansı birinin komissiyasında xüsusi səlahiyyətli orqan qanunla cərimə edilə və ya qanunla nəzərdə tutulmuş sanksiyalar tətbiq edilə bilər (müəssisənin dayandırılması, lisenziyanın ləğv edilməsi və s.) və pozuntular üçün eyni cəzalar təkrar tətbiq edilə bilməz.

Ətraf mühitin pozulması üçün cinayət məsuliyyəti Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində (223-261 maddə) nəzərdə tutulmuşdur. Mülki məsuliyyətə gəldikdə, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin və “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” qanunun normaları tətbiq edilir.

7.3. Yerli icrtə hakimiyyəti səviyyəsində tullantıların idarə edilməsi

Yerli icrtə hakimiyyəti səviyyəsində yerli hakimiyyət orqanları tullantıları idarə etməlidirlər. Xüsusilə xüsusi səlahiyyətli orqanların mövcudluğu nəzərdə tutulur. Onların səlahiyyətləri “İstehsal və İstehlak tullantıları haqqında” qanunla müəyyənləşdirilir. Bu təşkilatlar tullantıların idarə olunması sahəsində, məsələn, bu sahədə lisenziyalaşdırma sahəsində bütün əlaqələri əlaqələndirməlidir.

Tullantıların idarə olunması proqramlarının əsas istiqamətlərindən biri yerli təcrübənin toplanması olmalı-

dır. Kiçik miqyaslı, aşağı qiymətli layihələr həyata keçirməklə, təkrar xammalların ayrı-ayrılıqda toplanması və təkrar emalı üçün pilot proqramları kimi, hakimiyyət və ictimaiyyət onlar üçün tanış olmayan sahələrdə öz təcrübələrini genişləndirə bilirlər.

Layihə və texnoloji sənədlər (həm yeni inşa edilən müəssisələr və həm də mövcud olanlar üçün) bütün tullantıların idarə edilməsi dövrünü əhatə etməli və artıq hazırlanmış və / və ya tətbiq olunan son texnoloji tullantı emalı proseslərinə əsaslanmalı və onların emalında iştirak edən lisenziyalı müəssisələrlə müqavilələrin bağlanmasını təmin etməlidir.

Müxtəlif funksiyalı müəssisələri daxil etməklə vahid tullantıların idarə edilməsi sisteminin qurulması təsərrüfat hesabı prinsipi əsasında - özünü maliyyələşdirmə prinsipinə əsasən onların iqtisadi əlaqələrinin bir sistemini təşkil edir.

Zəncirdə başlanğıc nöqtəsindən–tullantıların yaranmasından sonuncu qalıqların basdırılmasınadək, bu müəssisələr əvvəlki səviyyədəki müəssisədən “məhsullar” alacaq və məhsullarını növbəti səviyyəli müəssisəyə “satacaq”.

Bələdiyyə (məişət) tullantıları da idarəetmə sisteminin ayrılmaz bir hissəsidir. Təcrübədə şəhər və digər yaşayış məntəqələrinin tullantılardan təmizlənməsi təsdiq edilmiş təmizləmə sxemlərinə uyğun fəaliyyət göstərən ixtisaslaşmış müəssisələr tərəfindən həyata keçirilir. Onların vəzifələri yığılmış tullantıların xüsusi nəqliyyat va-

sitəsi ilə hazırlanmış cədvəllərə uyğun şəkildə yığılması və nəqlini nəzərdə tutur.

Bu işdə inzibati qərarlar konteyner sahələrinin yerləşdirilməsi, tullantıların ayrı toplanması və tullantılarının təşkil edilməsi, tullantıların emalı və ya neytrallaşdırılması üçün xüsusi müəssisələrin yaradılması və s. məsələlərə aiddir.

Eyni zamanda, selektiv tullantıların idarə edilməsi (hər növ ayrı-ayrı tullantıların ayrı-ayrı toplanması və saxlanması) istənilən istehsal üçün xammal kimi tullantıların iqtisadi və ekoloji cəhətdən səmərəli istifadəsi üçün əsasdır.

Tullantıların idarə olunması sistemi çərçivəsində tullantıların təhlükəliliyinə uyğun olaraq siniflərə ayrılmasını nəzərə almaq lazımdır:

- 1-ci sinif - olduqca təhlükəli;
- 2- ci sinif - yüksək təhlükəli;
- 3-cü sinif - orta təhlükəli;
- 4-cü sinif - aşağı təhlükə.

7.4.Ayrıca götürülmüş regionun nümunəsində tullantıların idarə edilməsinin təşkili

Beləliklə, istənilən regionda tullantıların idarə olunması sistemi ümumiyyətlə aşağıdakı alt sistemlərdən ibarətdir: yığma, daşınma, emal, utilləşdirmə, saxlama və basdırılma .

Ayrıca götürülmüş regionun daxilində təkrar emal və tullantıların təmizlənməsi sahəsində ayrı-ayrı təş-

kilatların yaradılmasına başlanılmışdır. Lakin, tullantıların əlaqəli idarə edilməsi strukturu hələ mövcud deyildir.

Bu problemin həlli baxımından regionda (rayonda və s.) müəssisələrin ətraf mühit üzrə auditi aparılmalı və onda yaranmış sənaye və məişət tullantılarının birbaşa regionda emal imkanları müəyyənləşdirilməlidir. İşin gedişində, "İstehsal və istehlak sərfinin məhdudlaşdırılması layihələri" təhlil edilə bilər. Onlar müəssisələrin fəaliyyəti, məhsulların növləri, istehsalda istifadə olunan texnologiya, yaranan tullantıların tərkibi və miqdarı, standart miqdarların hesablanması və tullantıların məhdudlaşdırılmasına dair təkliflər barədə məlumatlar, həmçinin texnoloji proseslərdə istifadə olunan müəssisələrdə və avadanlıqlarda tullantıların təmizlənməsi metodikası barədə məlumatları əks etdirir. Sonra bir neçə bölmə üçün məlumatlar bazası tərtib edilir. Xüsusilə, seçimlər sənaye sahələri üzrə müəssisələrdəki tullantıların və avadanlıqların növü həyata keçirilə bilər.

Regionun bütün sənayesini şərti olaraq bir neçə əsas sahə üzrə bölə bilərik. Təhlilin əlverişliliyi məqsədlə aşağıda göstərilən sənaye sahələri ayrılı bilər: yeyinti, metal emalı, yol təmir –tikinti idarəsi və daşımalarla əlaqədar olan müəssisələr, mənzil və kommunal xidmətlər, şüşə, yüngül, kimya, heyvandarlıq və baytarlıq, neft məhsullarının nəqli və saxlanması, tikinti materialları istehsalı və şərti olaraq kompleks sənaye adı almışdır .

VIII FƏSİL

TORPAQDAN İSTİFADƏNİN İDARƏ OLUNMASI

8.1. Ekoloji funksiyalar və torpaqların münbitliyi

İnsanların torpağa olan münasibəti hər zaman ikili xarakter daşıyırdı. Bir tərəfdən, kəndlinin torpaqla əlaqədar “dolandırıcı”, ehtiyatlı davranış tələb edən bir dəyər kimi tarixən formalaşmış münasibəti, digər tərəfdən isə kənd təsərrüfatı məhsulunun əldə olunması zərurəti bir çox hallarda torpaq sahələrini və təsərrüfatları ifrat dərəcədə, hətta torpağın münbitliyinin qismən yaxud tam itirilməsinə qədər istismar etməyə məcbur edirdi.

Bəşəriyyət tarixində əkin sahələrinin düzgün olmayan istifadəsi – suvarma, kimyalaşma, eləcə də aqrotexniki vasitələrin istifadəsi zamanı yol verilmiş nöqsanlar və pozuntular nəticəsində torpağın üst qatının deqradasiyası baş vermiş, bununla bağlı ekoloji fəlakətlərin dəfələrlə yaşanması müşahidə olunub ki, bu da son nəticədə məhz torpağın funksional spesifikasiyası ilə əlaqəli olan bilgilərin çatışmazlığı və natamamlığı üzündən baş verirdi. Bundan əlavə, torpaq münasibətləri – mülkiyyət, alqı-satqı, icarə və bu kimi digər məsələlər həmişə bütün ölkələrdə dövlət və sosial siyasət daxilində mühüm və əhəmiyyətli məsələlər sırasında yer alırdı.

Hazırkı mərhələdə cəmiyyət global xarakterli mürəkkəb bir problemlə – torpaqların təbii məhsuldarlığının kəskin azalması, degradasiyası və səhralaşması ilə qarşı-qarşıya qalmışdır. Bu baxımdan torpaqlardan istifadənin idarə olunması istiqamətində tətbiq edilən və elmi cəhətdən əsaslandırılmış sistemlərin işlənilib hazırlanması – olduqca aktual bir məsələlər sırasındadır. Qeyd etdiyimiz bu problemlərin həlli aqrar elmlərin və fundamental torpaqşünazlığın nailiyyətləri üzərində qurulmalıdır.

Torpaq “müstəqil təbii-tarixi üzvi-mineral təbiət cisimidir, Yer kürəsinin üzərində biotik, abiotik və antropogen amillərin uzunmüddətli təsiri nəticəsində əmələ gəlmişdir, suyun və havanın bərk mineral və üzvi zərrəciklərdən ibarətdir və bitkilərin böyüməsi və inkişafı üçün müvafiq şərait yaradan spesifik xüsusiyyətli genetik-morfoloji əlamətlərə, xüsusiyyətlərə və xassələrə malikdir” (ГОСТ 27593-88).

Hər şeydən əvvəl, torpağın ümumiyyətlə biosferada oynadığı rolu, torpaq qatının əmələ gəlmə prosesinə səbəb olan amillərlə onun keyfiyyət bağlılığını anlamaq və dərk etmək olduqca vacibdir. Heç kimə sirr deyil ki, torpaqların başlıca ekoloji funksiyası müxtəlif canlı orqanizmlərin: bitkilərin, mikroorqanizmlərin, heyvanların nəhəng çoxluğunun yaşayış məskəninə, mühitinin olmasından ibarətdir. Məhz torpaqda bioloji və geoloji dövr etmələrin qarşılıqlı təsiri baş verir; burada heyvanların və bitkilərin parçalanma məhsullarının başqa şəkllə düşməsi reallaşır, yəni bitkilərin qidalanması və böyümə-

si üçün zəruri olan minerallaşma prosesi baş verir. Torpaq su rejiminin tənzimləyicisi qismində çıxış edir. Təbii torpaqların ekoloji funksiyaları onların xassələrinin üç qrupu ilə müəyyən edilir:

- fiziki xassələri ilə (sıxlıq, şəffaflyq, xüsusi səth, su-keçirmə);
- kimyəvi xassələri ilə (torpaqların, lilin kimyəvi tərkibi, fiziki-kimyəvi xassələri, pH, mübadilə kationların cəmi və tərkibi, bitkilər üçün əlçatan olan qidalandırıcı maddələrin miqdarı);
- bioloji xassələri ilə (ümumi miqdarı və kompleks şəkildə fəaliyyət göstərməsi ilə).

Torpaq olduqca mühüm bir xüsusiyyətə - *münbitliyə* malikdir ki, bu da biosferanın, o cümlədən də insanın bütün həyatının təməlini təşkil edir. Çağdaş dünyamızın müasir təsəvvürlərində məhsuldarlıq torpaqda baş verən proseslərin və xassələrin ekosistemin bütün parametrləri ilə qarşılıqlı bağlılığının inteqrasiyaedici sistemli göstəricisi kimi izah edilir ki, həmin prosesin nəticəsində bitkilərin istifadə olunduğu maddələr, enerji və informasiya resursları toplanmış olur. Bu xüsusiyyət quruda yaşayan bütün canlı orqanizmlərin, o cümlədən həmçinin insanın həyatı üçün də fəvqəladə əhəmiyyət kəsb edir, məhz bu səbəbdən münbitlik torpaqların qlobal ekoloji funksiyası hesab olunur.

Münbitlik torpağın əmələ gəlməsi proseslərinin baş verməsi nəticəsində formalaşır, məhz bu səbəbdən malik olduğu dinamikliyi (mövsümi, illik və sair dinamikliyi)

ilə seçilir ki, bu da sadə, geniş və natamam təkrar istehsal şəklində özünü büruzə verə bilər.

Münbitliyin təkrar istehsalı təbii torpaq proseslərin məcmusu yaxud məqsədyönlü antropogen təsiri ilə təmin olunur.

Məhsuldarlığın geniş təkrar istehsalı potensial səviyyəni üstələyən bir səviyyədə effektiv məhsuldarlığın qorunub saxlanması məqsədilə intensiv antropogen təsirləri ilə təmin olunur.

Məhsuldarlığın natamam təkrar istehsalı prosesi torpağın münbitliyini ilkin səviyyədən daha aşağı bir səviyyəyə endirən qeyri-səmərəli antropogen təsiri nəticəsində baş verir. Təsvir etdiyimiz belə bir şəraitdə torpaqların deqradasiyası başlayır.

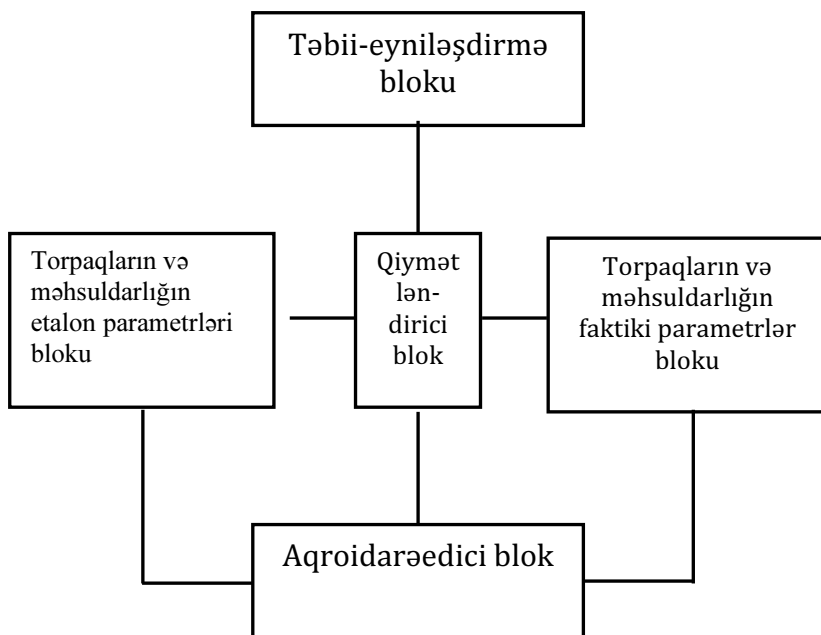
Torpaq münbitliyinin optimallaşdırılması kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsinin optimal şəraitini təmin edən, defisitsiz (kəsisiz) enerji balansı şəraitində torpaq rejimləri və xassələri vasitəsilə ifadə olunan tədbirlər kompleksinə əsaslanır .

Təbii şəraitdə torpaq örtüyünün təkamülünün dərk edilməsi məqsədilə etalon qismində qəbul edilən təbii senozlar şəraitində torpaq profilində baş verən proseslərə səmtləşmək lazımdır. Əsas diqqət məhsuldarlığa və münbitliyə yetirilən aqrosenozların idarə olunması zamanı müvafiq olaraq torpaqların münbitliyi etalonları təyin edilir.

Torpaqların münbitliyinin etalonu – torpaq məhsuldarlığının lokal (regional) modelidir, məhsuldarlığın və aqro-

iqlimin, eləcə də aqromeliorativ kompleksin idarəedici üsulları blokunun tərkibinin, xassələrinin və qiymətləndirilməsi rejiminin torpaq parametrlərinin çeşidini özündə ehtiva edir (Şəkil 8.1).

Şəkil 8.1. Torpaq münbitliyin vəziyyətlərinin aqroekoloji etalonunun blokları [Bulqakov D.S., Aparin B.F., 1999]

Təbii-eyniləşdirmə bloku faktiki və perspektiv münbitliyin səviyyəsini müəyyənləşdirir; qiymətləndirici blok torpaqların münbitliyi və bitkilərin məhsuldarlığının səviyyəsi haqqında informasiyanı ehtiva edir; aqroi-darəedic təsirlər bloku torpaq xassələrinin dəyişdirilməsi üsullarına dair tövsiyələrin verilməsinə isiqamətləndirilib.

Belə sistemin fəaliyyətinin başlıca məqsədi – konkret ərazinin torpaq qatının malik olduğu məhsuldarlıq vəziyyətinin təyin edilməsi, eləcə də torpaq xassələrinin dəyişməsi istiqamətinin üzə çıxarılması əsasında torpaq istifadəçisinə kənd təsərrüfatı bitkilərinin yerləşdirilməsi zamanı ekoloji və iqtisadi faydalılığın nail olunmasına yardım edən müəyyən texnoloji üsulların tətbiqinin zəruriliyini göstərmək.

Son iki-üç onilliklər ərzində mütəxəssislər deqradasiya və səhralaşma proseslərinin inkişafı üzərində get-gedə daha çox diqqət cəlb etməyə başlamışlar. 1996-cı ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş Konvensiyada bu proses qismində müxtəlif amillərin, o cümlədən iqlimin dəyişməsi və insan fəaliyyəti kimi faktorların təsiri nəticəsində arid, semiarid və quraqlıq sub-humid regionlarda torpaqların deqradasiyası nəzərdə tutulur. Deqradasiya məfhumu bir proses yaxud proseslər kompleksinin torpağa təsir göstərməsi nəticəsində resurs potensialının azaldılması anlamında istifadə olunur. Burada əsas antropogen amillər qismində aşağıdakılar çıxış edir: torpaqlardan otlaq sahələri şəklində səmərəsiz isti-

fadə, ağac-kol bitkilərin miqdarının azaldılması və ya ümumiyyətlə yox edilməsi, yol-kommunikasiya təyinatlı inşaat işlərinin aparılması, faydalı qazıntıların hasil edilməsi, irriqasiya işlərin həyata keçirilməsi, qeyri-mütəşəkkil (zəif təşkil olunmuş, kor-koranə aparılan) rekreasiya fəaliyyəti və s. Sadaladığımız bütün bu amillər torpaq qatında külək, su eroziyaların əmələ gəlməsinə, şoranlaşma, bataqlaşma və çirkləndirmə proseslərinin fəallaşmasına və geniş miqyas almasına, biomüxtəlifliyin əhəmiyyətli dərəcədə zəifləməsinə gətirib çıxarır .

Reqlament edilməmiş (müəyyən nizamə (qaydaya) tabe etdirilməmiş) antropogen təsirin, təbiət sistemlərinin təbii qeyri-dayanıqlığının, əlverişsiz iqlim şəraitinin birləşdirilməsi torpaqlarda baş verən deqradasiya və səhrələşmə proseslərinin daha da şiddətlənməsinə və aktivləşməsinə səbəb olur.

Səhrələşməyə qarşı mübarizə. Azərbaycan Respublikası BMT-nin Səhrələşməyə qarşı mübarizə Konvensiyasını 1998-ci ildə **ratifikasiya** etmişdir. Səhrələşmə ilə mübarizəyə dair milli fəaliyyət planının hazırlanması layihəsi üzərində işlər başlanmışdır. Layihənin yekunu kimi səhrələşməyə qarşı milli fəaliyyət planı hazırlanacaqdır ki, bu da özündə konkret tədbirlər sistemini birləşdirəcəkdir. Bu konvensiyanın tələblərinin həyata keçirilməsinin respublikamız üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, qlobal iqlim dəyişmələri nəticəsində baş vermiş istiləşmə, meşələrin qanunsuz qırılması, torpaqların deqradasiyası, su mənbələrinin azalması quraqlığa gətirib çı-

xarır ki, bu da səhralaşma prosesinin sürətlənməsinə səbəb olur. Bütün bu səbəblərə görə səhralaşmaya qarşı mübarizə üzrə milli səviyyədə aşağıdakı strateji vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədə **müvafiqdir**:

- Səhralaşma prosesinin təsirinə məruz qalmış torpaqların inventarlaşdırılması;

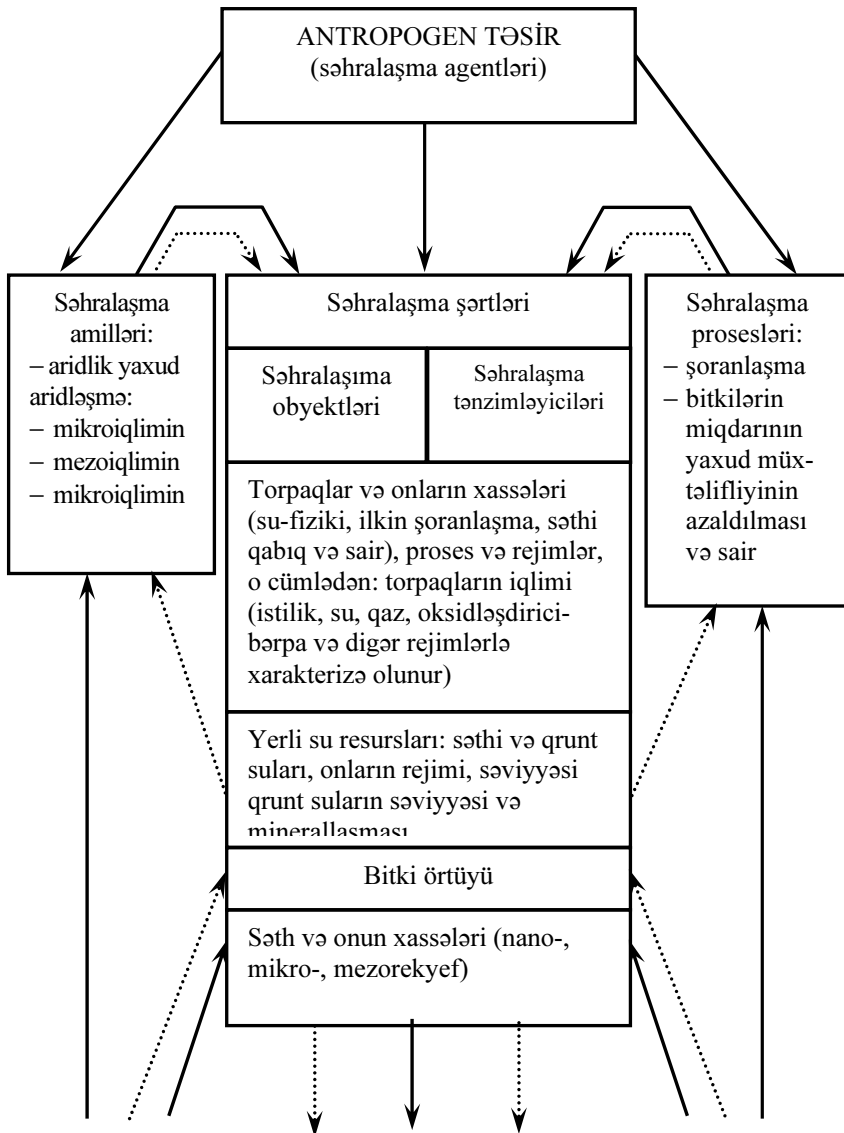
- Səhralaşmaya qarşı mübarizə üzrə milli fəaliyyət planının hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- Səhralaşmaya qarşı mübarizə işlərinin effektivliyinin yüksəldilməsi məqsədilə proqnozlaşdırma və əhəlinin məlumatlandırılması sisteminin yaradılması;

- Qlobal ekoloji problemlərin qarşılıqlı mənfi təsirinin qiymətləndirilməsi və müvafiq əks tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- Meşəsiz ərazilərdə meşə zolaqları və yaşıllıqların yaradılması. Yuxarıda göstərilən strateji tədbirlərin həyata keçirilməsi mövcud ekoloji problemlərin həll edilməsi və respublikamızın davamlı inkişaf yoluna keçməsinə mühüm mərhələ olacaqdır.

Aydındır ki, torpaq təbii mühitin vəziyyətinin universal tənzimləyicisi, təbii müxtəlifliyin obyektidir. Torpaq qatında deqradasiya proseslərinin baş verməsi, bir qayda olaraq, bütöv ekosistemlərin fəaliyyətinin pozulmasına gətirib çıxarır. Odur ki, torpaq örtüyünün vəziyyətinin qiymətləndirilməsini və onun istifadəsinin idarə edilməsi prinsiplərini milli təbii siyasətin tərkibinə daxil etmək lazımdır.

SƏHRALAŞMA NƏTİCƏLƏRİ			
Torpaq xassələrinin və proseslərin dəyişməsi	Yerli su resurslarının dəyişməsi	Bitki örtüyünün vəziyyətinin dəyişməsi	Səthin dəyişməsi
-şoranlaşma -qabıq əmələ gəlmə -strukturun deqradasiyası -humusun itirilməsi və s.; eləcə də torpaq rejimlərinin (torpaqların iqliminin): -istilik -su-qaz və digər	-göllərin quruması -qrunt sularının səviyyəsinin aşağı düşməsi -qrunt sularının mineralaşma səviyyəsinin yüksəlməsi -qrunt suların şoranlaşması sularda -toksik komponentlərin tərkibinin artması və s.	-kəmiyyətin və müxtəlifliyin azalması -kserofitizasiya -halofitizasiya və s.	-qum təpələrinin yaranması -takırların yaranması və s.

 Birbaşa təsirlər

 Dolaylı təsirlər

Agentlər + proseslər = səhrələşmə səbəbləri

Obyekt + tənzimləyicilər = səhrələşmə şərtləri.

Şəkil. 8.2. Səhrələşmə amillərinin, agentlərin, şəraitin və nəticələrin qarşılıqlı təsirinin sxemi, Kust, 1999.

8.2. *Torpaqların bonitirovkası və reyting qiymətləndirilməsi*

Torpağın biokos bir cisim kimi cəmiyyətin təbii-tarixi və sosial-iqtisadi inkişafı prosesində əldə etdiyi keyfiyyətləri və xassələri qiymətləndirmək məqsədilə torpaqdan istifadə auditinə aid torpaqların bonitirovkasını və kadastrını yerinə yetirirlər.

Torpaqların bonitirovkası (latın dilində “bonitas” sözündən – davamalılıq, möhkəmlik) –torpaq qatının məhsuldarlığı əsasında onun keyfiyyət qiymətləndirilməsidir, həmin qiymətləndirmə kənd təsərrüfatı bitkilərinin böyüməsi və inkişafı üçün daha önəmli xarakter daşıyan obyektiv əlamətlərin və xassələrin nəzərə alınmasına, yəni nisbi vahidlərdə - ballarda ifadə olunan məhsuldarlıq üzrə torpaqların keyfiyyətinin nəzərə alınmasına əsaslanır. Bonitetə uyğun olaraq, müxtəlif torpaq qatlarına xas olan keyfiyyət göstəricilərini aqrotexnikanın oxşar səviyyəsi şəraitində onların məhsuldarlığı əsasında müqayisə etmək mümkündür.

100 ballıq şkala daha geniş yayılmışdır, burada torpaqlar 90-100 balla (bonitetin X sinfi) qiymətləndirilir, digər torpaqların isə məhz onlarla müqayisəsi aparılır və bonitetin daha aşağı sinfini alır. Bonitirovkanın əsasını bitkilərin orta çoxillik məhsuldarlığı ilə əlaqələndirilə biləcək torpaqların diaqnostik əlamətlərin yaxud qiymətləndirici göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Bu kimi keyfiyyətlər və xassələr qismində aşağıdakılar

qəbul olunur: humus üfüqünün gücü, humusun və əsas qidalandırıcı elementlərin miqdarı, pH, mexaniki tərkib. Bütün bunlar vahid bonitirovka şkalasında öz əksini tapır.

Hal-hazırda torpaqların bonitirovkası prinsiplərinin, meyarlarının və tərkibinin seçilməsinə dair bir neçə yanaşma mövcuddur.

“Azərbaycanlılayihə” institutu sistemi üçün əsas metodikalardan biri kənd təsərrüfatı əkin və torpaq sahələrinin qiymətləndirilməsini torpaq qatının məhsuldarlığını təyin edən torpaq parametrləri, eləcə də kənd təsərrüfatı bitkilərinin, əsas etibarilə də, dənli bitkilərin məhsuldarlığını kompleks şəkildə təyin edən iqtisadi göstəricilərin uçotu vasitəsilə həyata keçirir. Zəruri informasiya hər bir təsərrüfat üzrə toplanır və son 5-10 il ərzində torpaqların xassələrini, yem əkin sahələrinin məhsuldarlığını, iqlim xüsusiyyətlərini (havanın temperaturu, il əzində, habelə havanın temperaturu 10°C-dən çox olan dövr ərzində yağıntılar, torpaqda məhsuldar nəmliyin miqdarı və s.) əks etdirən müvafiq göstəriciləri özündə əks etdirir.

Torpaq qatlarının müxtəlifliyi bir sıra göstəricilər üzrə qiymətləndirmə qruplarına birləşdirilir:

- bir torpaq-iqlim əyalətinə mənsubiyyət;
- torpaqların genetik yaxınlığı, mexaniki, fiziki-kimyəvi, aqrokimyəvi xassələrin oxşarlığı;
- relyefin oxşarlığı;
- şoranlaşmanın, eroziyaya uğramasının, daşlılığın və s. mövcudluğu şəraitində meliorativ tədbirlərə olan tələbat;

- suvarılma yaxud qurudulma ilə bağlı spesifik şərait.

Torpaqların hər bir qrupu üçün ümumi bonitir ballar nəzərdə tutulur, eyni zamanda kənd təsərrüfatı bitliklərin məhsuldarlığı, üzvi və mineral gübrələrin daxil edilmə dozası, əmək məsrəfləri və bu kimi digər istehsalat-iqtisadi yönümlü göstəricilər müəyyən olunur. Daha sonra informasiya göstəricilərinin çoxlu korelyasiya-reqressiv təhlilinin məlumatları əsasında məhsulun formalaşmasının daha mühüm amilləri təyin edilir. Torpağın bonitirasiya qiymətləndirilməsini və normativ məhsuldarlığın miqdarını kənd təsərrüfatı əkin sahələrinin iqtisadi qiymətləndirilməsi məqsədilə istifadə edirlər. Qiymətləndirici göstəricilər aşağıdakılardır:

- bitkiçiliyin məhsuldarlığı və ümumi məhsulun dəyəri;
- xərclərin ödənilməsi;
- differensial yanaşma;
- gətirilmiş xərclərə qənaət olunması.

Qiymətləndirmənin nəticələri kənd təsərrüfatı bitkilərində nəzərdə tutulan məhsuldarlığının əsaslandırılması zamanı, kənd təsərrüfatı məhsulunun plan üzrə tədarük həcminin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə, eləcə də kənd təsərrüfatı təşkilatlarının və müəssisələrin istehsalat fəaliyyətinin xarakteristikası zamanı tətbiq edilə bilər. Haqqında danışdığımız metodika torpaqdan istifadənin regional xüsusiyyətlərini nəzərə alır.

Vahid əsasda torpaq-ekoloji qiymətləndirmə və torpaqların bonitirovkası. Həmin metodika V.V.Dokuçayev adına Torpaqsünaqlıq institutunda işlənib hazırlanmışdır və

İstənilən miqyas səviyyəsində müxtəlif kənd təsərrüfatı əkin sahələrinin torpaq qatlarının bonitet ballarını və torpaq-ekoloji göstəricilərini təyin etməyə imkan yaradır, yəni tədqiq edilən bütün ərazidə vahid əsasda müqayisə edilə biləcək nəticələri əldə etməyə imkan yaranır.

Qiymətləndirmə üç mərhələ üzrə həyata keçirilir:

- təsərrüfatlar üzrə torpaq-aqrokimya və aqroiqlim məlumatlarının toplanılması və emal edilməsi;
- torpaq-ekoloji indeksin hesablanması əks etdirən torpaq-ekoloji qiymətləndirmə;
- torpaqlarda təyinatlı əkin sahələrin yerləşdirilməsinin nəzərə alınması ilə həmin torpaqların bonitirovkası.

Qeyd etdiyimiz metodika əsasında kənd təsərrüfatı istehsalının potensialını müəyyənləşdirmək, eləcə də torpaqların maliyyə məsələlərini həll etmək mümkündür.

FAO-nun reyting qiymətləndirilməsi üsulu vasitəsilə torpaqların yararlığının müəyyən edilməsi. Dünya təcrübəsində təbii mühitin göstəricilərinin, müəyyən kənd təsərrüfatı bitkiləri üçün torpaqların yararlığının qiymətləndirilməsi zamanı yaxud torpaq-meliorativ işlərin həyata keçirilməsi məqsədilə FAO (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd təsərrüfatı təşkilatı) tərəfindən reyting qiymətləndirilməsi metodundan istifadə olunur.

Haqqında danışdığımız bu metodikaya uyğun olaraq, istifadənin müəyyən növü üçün torpaq sahələrinin yararlılıq qiymətləndirilməsi meyarları qismində aşağıdakı parametrlər qəbul edilir :

- ballar (reytinglər) vasitəsilə torpağın yararlığının məhdudluq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi – eksperimental surətdə yaxud ekspertlər tərəfindən torpaq sahəsinin antropogen təyinatlı istifadəsini məhdudlaşdıran yaxud buna səbəb olan göstəricilər siyahısının müqayisəli təhlili əsasında müəyyən olunur;

- konkret əkin sahələri (biçənək, otlaq, əkin yerləri və sair) üçün torpağın yararlılığının qiymətləndirilməsinin aparılması məqsədilə daha böyük əhəmiyyət kəsb edən göstəricilərin təhlili. Belə göstəricilər sırasına torpaqların relyefi, su rejimi, eroziyaya uğraması, qranulometrik tərkibi, şoranlaşması və s. haqqında informasiya aiddir;

- qiymətləndirmə balları (reytinglər) şəklində təqdim olunan göstəricilərin keyfiyyət və kəmiyyət xarakteristikası. Belə ki, məsələn, relyefin xüsusiyyəti yamacın dikliyi, sahənin relyefin formasına uyğun gəlməsi vasitəsilə üzə çıxarılır; su rejimi nəmliyin xarakteri və dövriliyi vasitəsilə təyin olunur; torpağın eroziyaya uğraması isə görünüşü və ifadəliliyin dərəcəsinə görə xarakterizə olunur və s.

Beləliklə, göstəricilərdən hər biri müəyyən bal (reyting) alır ki, bu da sonradan torpağın qiymətləndirilməsi indeksini balların ümumi miqdarından orta həndəsi kəmiyyət kimi hesablamağa imkan verir (LUI – Land Unit Index).

LUI dörd kateqoriya üzrə torpaq sahələrin istifadəsinin yararlığının qiymətləndirilməsi əsasında dayanır (Cədvəl 8.1):

Bu metodikanın kompyuter proqramı (konkret kontur üçün) “LAND” adlanır; çoxlu sayda konturları ehtiva edən ərazi üçün – “LESSA” və “ADAPTER”.

Cədvəl 8.1

Torpağın qiymətləndirilməsi indeksi əsasında ərazinin yararlığının qiymətləndirilməsi

Kateqoriya	LUI-yararlılı qiymətləndirilməsi, ballar	Məhdudiyətlər	Tövsiyə olunan istifadə
I	Olduqca yararlı LUI ≥ 75	Ərazinin $\frac{1}{4}$ -i qədər xırda məhdudiyətlər	Əkinçilik
II	Mülayim yararlı 74-50	Ərazinin $\frac{2}{3}$ -i qədər orta məhdudiyətlər	Biçənəklər
III	Zəif yararlı 50-26	Ərazinin $\frac{2}{3}$ -i qədər orta məhdudiyətlər və ağır məhdudiyətlərlə bir göstə	Otlaqlar

		ricidən artıq olma- maq şərtilə	
IV	Yararsız ≤ 25	İstifadə im- kanı əlavə iqtisadi əsaslandır- malar tələb edir	–
IV-a	Praktiki cəhət- dən c yararsız	Ərazinin 2/3-də ağır məhdudiy- yətlər möv- cuddur	Məhdudiy- yətlərin aradan qal- dırılması üçün əhəmiyyətli maddi xərclər tə- ləb olunur
IV-6	Yararsız	Ağır məh- dudiyyətlər	Məhdudiy- yətlər ara- dan qaldı- rıla bilməz

8.3. Torpaq kadastrı

Torpaq kadastrının xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirməzdən əvvəl ilk öncə “torpaq” anlayışı üzərində dayanmaq lazımdır. “Torpaq” termini mənasında “...kənd və meşə təsərrüfatında başlıca istehsal vasitəsi olan, eləcə də xalq təsərrüfatının bütün sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin və təşkilatların yerləşdirilməsi üçün fəza (məkan) bazisi qismində çıxış edən relyef, iqlim, torpaq örtüyü, məkanı, bitkiləri, yeraltı sərvətləri, suları ilə xarakterizə olunan ətraf təbii mühitin mühüm hissəsi” başa düşülür. Təbii-tarixi biokos cisim kimi dəyərləndirilən torpaq qatından fərqli olaraq, torpaq sahəsi (Yer kürəsinin quru sahəsinin müəyyən bir hissəsi) – bu, müəyyən məqsədlər üçün istifadə olunan ərazidir, yəni daha geniş məfhumdur. Torpaq sahəsi, bir tərəfdən, kənd- və meşə təsərrüfatı istehsalının bir vasitəsi kimi onun keyfiyyətinin iqtisadi qiymətləndirilməsi nöqtəyi-nəzərdən, digər tərəfdən isə məhsuldarlıq amillərinin qiymətləndirilməsi əsasında onun məhsuldarlığı nöqtəyi-nəzərdən dəyərləndirilir.

Kadastr – (latın dilində “capitastrum” – bu, təqdim edilən sənədlərin siyahıya alınması, reyestrdir; daha sonra Fransada bu söz «cadastre» – reyestr sözünə transformasiya edilmişdir) – alqı-satqı zamanı konkret torpaq sahəsinin keyfiyyətinin (bonitetinin) müasir vəziyyətinin və dəyərinin nəzərə alınması ilə onun funksional və məq-

sədlı təyinatını müəyyənləşdirən torpaqdan istifadə obyekti haqqında sistemləşdirilmiş məlumatlar külliyatıdır.

Dövlət torpaq kadastrı – torpaq sahələrinin hüquqi, təsərrüfat-iqtisadi, ekoloji və təbiət nöqtəyi-nəzərdən vəziyyəti haqqında məlumatları özündə əks etdirən və torpaq münasibətlərinin tənizmlənməsinə və təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş dövlət tərəfindən təyin edilmiş torpaqlağın uçotu, qiymətləndirilməsi və torpaq sahələrinə olan hüquqların qeydə alınması sistemidir.

Dövlət torpaq kadastrının işlənilib hazırlanması üçün torpaq sahələrinin kadastr uçotu aparılır, yəni Vahid dövlət torpaq reyestrində torpaq sahələrinin təsviri və fərdiləşdirilməsi həyata keçirilir ki, bunun nəticəsində torpaq sahələrindən hər biri keyfiyyət və iqtisadi qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi üçün xüsusi xarakteristikalar alır.

Torpaq sahələrinin dövlət kadastr qiymətləndirilməsi müxtəlif məqsədli təyinatla malik sahələrin kadastr qiymətinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə yerinə yetirilir. Torpaqların dövlət kadastr qiymətləndirilməsi prosesində ərazinin qiymətləndirmə zonalaşdırılması aparılır. Qiymətləndirici zona – bu, torpaq sahələrinin məqsədli təyinatı, funksional istifadənin növü baxımından bir-birinə oxşayan, eləcə də kadastr dəyərinin qiyməti üzrə kifayət qədər yaxın olan torpaqların bir hissəsidir. Qiymətləndirici zonalaşmanın nəticələrinə görə qiymətləndirici zonaların xəritəsi (sxemi) tərtib edilir və həmin zonalar

hüdudlarında sahənin bir vahidinin kadastr dəyəri təyin olunur.

Torpaqların dövlət kadastr qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan metodik və normativ-texniki sənədlər Azərbaycan Respublikasında qiymətləndirmə fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi üzrə nəzarət funksiyasını yerinə yetirən səlahiyyətli orqanla razılaşdırılmış bir qaydada torpaq resurslarının dövlət idarəçiliyi üzrə icra hakimiyyəti orqanı, eləcə də icra hakimiyyətinin maraqlı orqanları tərəfindən işlənilib hazırlanır və təsdiq olunur.

Torpaqların kadastr qiymətləndirilməsi vergi qoyuluşunun əsasını təşkil edir, çünki bu, kartoqrafik (xəritəli) və semantik təsvirdə məlumatlar bankıdır və ərazi, maddi elementlər, əhali, infrastruktur və s. haqqında informasiya sistemi kimi formalaşdırılıb.

Torpaq kadastrının əsasını aşağıdakı informasiya məlumatları təşkil edir::

- topoqrafik-geodeziya məlumatları (sahələrin və torpaqdan istifadə obyektlərinin dəqiq yerləşməsi ilə);
- ekoloji-coğrafi məlumatları, bura ətraf mühitin xarakterik komponentlərinin unifikasiya edilmiş sistem daxildir;
- iqtisadi məlumatları, onlar torpaqdan istifadənin planlaşdırılması, uçotu, rentabelliği, dəyəri haqqında informasiya verir;
- hüquqi məlumatları – Torpaq Məcəlləsi əsasında torpaqdan istifadənin hüquqi aspektlərini müəyyən qaydaya (nizama) tabe etdirir.

Torpaq kadastrının obyektı *torpaqdır*, o, hər şeydən əvvəl, təbii resurs qismində, eləcə də istehsal vasitəsi və bazar münasibətlərinin elementi kimi çıxış edir. *Əmək vasitəsi* olaraq torpaq sahələri torpaq qatının keyfiyyəti, onun məhsuldarlığı və bitkilərin səmərəliliyi ilə xarakterizə olunur; *əmək predmeti* kimi isə – mexanikləşdirilmiş işlərin həyata keçirilməsi texnologiyasını, habelə məhsulun istehsal edilməsinə sərf olunan xərcləri müəyyənləşdirən keyfiyyətlərlə səciyyələndirilir.

Torpaq sahəsi həmçinin daşınmaz mülkiyyət formasında *bazar münasibətlərinin elementi* qismində də çıxış edir və xüsusi ödənişlər sistemi – torpaq vergisi, icarə haqqı, normativ, bazar və girov qiyməti vasitəsilə qiymətləndirilir. Torpaq özəl, bələdiyyə və dövlət mülkiyyətində ola bilər (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 13-cü maddəsi).

Digər istehsal vasitələri ilə müqayisədə torpaq aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- öz yerini dəyişməməsi ilə;
- təkrar istehsal olunmaması ilə;
- heç nə ilə əvəz edilməməsi ilə;
- fəza (məkan) məhdudluğu ilə;
- səmərəli şəkildə istifadə olunduğu təqdirdə dayanıqlı məhsuldarlığı qorunub saxlanması ilə.

Torpaq kadastrı, heç şübhəsiz, bütün digər təbiət komponentlərin – suların, meşələrin, heyvan və bitki aləminin, faydalı qazıntılar yataqlarının və s. kadastrlarının əsasıdır ki, həmin mövzuya biz bu fəslin əvvəlində to-

xunmuşuq. Odur ki, torpaq kadastrları sistemi Azərbaycan Respublikası sərhədləri hüduhdlarında bütün torpaq sahələrinin mənsubiyyətindən, mülkiyyət formasından yaxud istifadəsindən asılı olmayaraq əhatə edir və aşağıdakı kimi başlıca məsələlərin həllinə yönəlib:

- torpaq münasibətlərin və torpaqdan istifadənin tənzimlənməsi;
- dövlət tərəfindən investisiya və vergi siyasətinin həyata keçirilməsi;
- torpaqdan istifadə edənlərin təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi;
- torpaqların istifadəsi və qorunması istiqamətində görüləcək tədbirlərin işlənilib hazırlanması;
- torpaq müqabilində ödənişlərin miqdarının müəyyənləşdirilməsi;
- yer quruluşunun həyata keçirilməsi;
- torpaq mübahisələrinin həll edilməsi;
- maraqlı hüquqi, fiziki şəxslərə və s. torpaq-kadastr informasiyasının təqdim edilməsi.

Dövlət torpaq kadastrı torpaq sahələri və onların üzərində yerləşən daşınmaz mülkiyyət barədə informasiyanın toplanılmasına, sistemləşdirilməsinə, saxlanılmasına, ümumiləşdirilməsinə, yenilənməsinə və istifadəçilərə təqdim edilməsinə yönəlib.

Kadastrda təsbit olunmuş məlumatlar həm ayrı-ayrı fiziki şəxslər, həm də, o cümlədən maliyyə və vergi orqanları da dail olmaqla bütün təşkilatlar üçün hüquqi cəhətdən əhəmiyyətli hesab olunur. Torpaqla bağlı bütün

mübahisələrin həlli zamanı bu məlumatların istifadəsi mütləqdir. İstehsal qüvvələrinin inkişafının və yerləşdirilməsinin baş planlarının, ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş tədbirlərin işlənilib hazırlanması, torpaqdan istifadənin həyata keçirilməsi, torpağa görə ödənişlərin müəyyənləşdirilməsi, torpaqların dövlət nəzarətinin və monitorinqinin həyata keçirilməsi və digər tədbirlərin görülməsi zamanı torpaq-kadastr məlumatlarının istifadəsi məcburidir.

Azərbaycan Respublikasında torpaq kadastrı vahid metodika üzrə aparılır və ölkənin bütün regionlarında torpaq sahələrinin vəziyyəti və istifadəsi haqqında məlumatların müqayisə edilə bilməsinin təmin olunması məqsədi daşıyır.

Bütün torpaq resursları aşağıdakı əlamətlər əsasında təsnif edilir:

- inzibati-ərazi əlamətinə görə;
- torpaqların kateqoriyaları üzrə;
- torpaq münasibətlərinin subyektləri və hüquqi rejim üzrə;
- keyfiyyət və ekoloji vəziyyət üzrə;
- əkin sahələrinin növləri üzrə.

Aşağıdakı **torpaq kateqoriyaları** ayırd edilir (mülkiyyət, sahib olma və istifadə növünün nəzərə alınması ilə):

- kənd təsərrüfatı müəssisələrinə, təşkilatlarına, və-təndaşlara məxsus torpaq sahələri;
- şəhər, qəsəbə, kənd administrasiyalarının idarəçiliyində olan torpaqlar;

- sənaye, nəqliyyat, rabitə, radioyayım, müdafiə təyinatlı müəssisələrə məxsus torpaq sahələri;
- xüsusi mühafizə olunan ərazilərə, qoruqlara məxsus torpaq sahələri;
- dövlət torpaq fonduna daxil olan sahələr;
- su fonduna daxil olan sahələr;
- ehtiyat torpaqları.

Torpaq yerləri – bu, əhəmiyyətli keyfiyyət fərqlərinə malik, bəziləri isə müəyyən istehsal məqsədləri üçün planlı və sistemik surətdə istifadə olunan torpaq sahələridir. Kənd təsərrüfatı məhsulunun əldə olunması üçün nəzərdə tutulmuş torpaq sahələri (əkin sahələri, çoxillik əkilmələr, mədən yataqları, biçənəklər və otlaqlar) ayırd edilir. Kənd təsərrüfatında istifadə olunmayan torpaqlara meşə sahələri, ağac-kol əkilmələri, bataqlıqlar, su, yollar, surmələr, tikililər, küçlər altındakı torpaqlar və s. torpaq sahələri aid olunur.

Torpaqların yararlılıq kateqoriyalarını onların əsas təyinatına uyğun bir şəkildə müəyyən edirlər (əkinçiliyə, biçənəklərə yararlı, kənd təsərrüfatı sahəsi üçün yaramayan, pozulmuş və s.).

Torpaq-uçot informasiyası Azərbaycanın Torpaq Komitəsi tərəfindən işlənib hazırlanır və təsdiq edilir, habelə mətn və plan-kartoqrafik informasiyaya bölünür. Kadastrın başlıca uçot sənədləri – “Dövlət torpaq-kadastr kitabıdır”, bura torpaqların bonitirovkası və iqtisadi qiymətləndirməsinə malik torpaqların bütün istifadəsinin qeydiyyatına aid məlumatlar, eləcə də məkan yerləşməsi

barədə informasiyanı özündə əks etdirən “Torpaq mülkiyyətinin və torpaqdan istifadənin rayon xəritəsi” daxilidir. Hesabat sənədi qismində rayonun torpaq balansı çıxış edir.

Torpaqların uçotu ilkin (əsas) və cari (sonrakı) uçota bölünür. İlkin məlumatlar Azərbaycanın torpaq komitəsi sisteminin torpaq quruluşu müəssisəsi tərəfindən, eləcə də memarlıq və şəhərsalma orqanları, habelə müvafiq səviyyənin mənzil-kommunal təsərrüfatı orqanları tərəfindən toplanılır. Belə informasiya tam, həqiqəti əks etdirən və obyektiv olmalıdır. Cari torpaq uçotu ilkin məlumatlarda yer ala bilərəck yanlışlıqların korrektə (təshih) olunması və aradan qaldırılmasına xidmət edir və əsas uçot işləri tamamlanandan dərhal sonra təşkil olunmalıdır.

Torpaq istifadəsinin strukturu və torpaq təşkilatçılığına dair landşaft yanaşma.

Torpaq istifadəsinin strukturu –müəyyən ərazidə müxtəlif təsərrüfat təyinatlı torpaq sahələrinin yerləşdirilməsi və nisbətidir. Adətən sahələrin istifadə effektivliyinin uçotu və təhlili inzibati hüdudlar çərçivəsində (rayonun sərhədləri daxilində) aparılır, lakin həyata keçirilən qiymətləndirmələr ekosistemlərin təhlili nöqtəyindən zərərən kifayət qədər birmənalı olmur. Məsələ burasındadır ki, adətən ekoloji problemlər təbiətdən istifadənin effektivliyinin və təbii resursların idarəçiliyinin elmi prinsiplərinin işlənilməsi hazırlanması işinin zəif təşkil edilməsi ilə bağlı olur. Belə ki, aşağıdakı mülahizə və fikir möv-

cuddur: ən yaxşı ekoloji-sosial-iqtisadi effekt insan tərəfindən köklü surətdə dəyişdirilmiş və təbii ekosistemlərin sahələrinin müəyyən uzlaşdırılması şəraitində əldə oluna bilər. Ərazi və ekoloji tarazlığın qaydası (Oduma görə) bundan ibarətdir ki, 40% dəyişdirilmiş və 60 % təbii ekosistemlərin nisbəti daha əlverişli və münasib hesab olunur.

Lakin tamamilə aydındır ki, kənd təsərrüfatı istifadəsi şəraitində ekosistemlərin fəaliyyətinin optimallaşdırılması yollarının işlənilib hazırlanması məqsədilə tək-cə sahə göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi kifayət deyil; həmçinin biomüxtəliflik və məhsuldarlıq üzrə məlumatları da tətbiq etmək lazımdır.

Bitki örtüyünün fitokütləsinin məhsuldarlığı – həm lokal ekosistemlərin, həm də ümumilikdə biosferanın vəziyyətinin son dərəcə mühüm xarakteristikalarından biridir; məhsulun hazırlanması proseslərinin fəallığı energetik axınların strukturunu və biosferada mövcud olan əsas dövr etmələrin intensivliyini müəyyənləşdirir, landşaftların fitokütləsinin məhsuldarlıq dinamikasının uzunmüddətli monitorinqi isə karbon balansının qiymətləndirilməsi üçün lazımdır. Bundan əlavə, ekosistemlərin və biokütlənin müxtəlif tiplərinin məhsuldarlıq göstəriciləri energetik kəmiyyətlərdə ifadə etmək mümkündür. Məlumatların təqdim edilməsinin bu üsulu daha universal və informativdir (məlumatlıdır), çünki ekosistemlərdə müşahidə olunan bütün proseslər enerjinin çevrilməsi ilə bağlıdır və enerji ehtiyatları ilə limitlənir. Energetik xa-

rakteristikalar təbii landşaftların müxtəlif tiplərini bir-biri ilə müqayisə etməyə imkan verir və ekosistemlərin tərzliyi ilə bağlı hesablamalarda tətbiq edilə bilər.

Elmi cəhətdən əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanması zamanı torpaqdan istifadə strukturunun qiymətləndirilməsini təkcə inzibati rayonların əraziləri üzrə deyil, həmçinin təbiət landşaftları və çay sutoplama hövzələri kimi təbiət-ərazi komplekslərin digər tipləri hüdudlarında həyata keçirmək lazımdır. Torpaqdan istifadə strukturunun vahid sutoplama hüdudları çərçivəsində təhlili göstərdi ki, hövzə sutökülən landşaftların elementlərinə və ərazinin istifadəsinin müxtəlif tiplərinə malik mürəkkəb geosistemdən ibarətdir. Lakin onlar vahid sistemə birləşdirilir ki, burada axar inteqrasiya edici rol oynayır. Hövzələri əsas biosfer struktur kimi dəyərləndirmək olar ki, onun hüdudlarında təbiət-antropogen ekosistemlərin vəziyyətini, eləcə də torpaqdan istifadənin xüsusiyyətlərini təhlil etmək məqsəduyğundur.

Torpaq quruluşunun və landşaftşünaslığın qarşılıqlı bağlılığı haqqında anlayış ilk dəfə 1989-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsində öz əksini tapmışdır, həmin qanunvericilik aktına uyğun olaraq, torpaq quruluşu təbii landşaftlarının yaxşılaşdırılmasını yaxud dayanıqlı landşaftların qorunub saxlanılmasını təmin etməlidir.

Hal-hazırda torpaq quruluşu sahəsində landşaft yavaşma obyektlərin – təbiət ərazi komplekslərinin taksonomik vahidlərinin və torpaq quruluşu növlərinin müəy-

yənləşdirilməsi istiqamətində işlənib hazırlanır. Bu konsepsiyaya uyğun olaraq, idarəçiliyin yüksək səviyyələrində xüsusilə qorunan ərazilərin, daha yüksək mühit sabitləşdirici funksiyalarına malik torpaq sahələri təşkil olunur. İnzibati rayon səviyyəsində ərazilərin torpaq quruluşu planlaşdırılır, kənd dairələrin səviyyəsində isə ətraf mühitdən fərqlənən sahələrin, yerlərin (məsələn, çöllükdə meşə, bataqlıq və s.). Təsərrüfatdaxili torpaq quruluşu layihələri və s. kimi landşaftların taksikonomik vahidləri əhatə edir.

İstənilən torpaq quruluşundan əvvəl landşaft planlaşdırılması həyata keçirilməlidir ki, bura insan və onun təsərrüfat fəaliyyəti üçün həm qiymətli, həm də təhlükəli ekoloji cəhətdən mühüm amillərin qeyd edilməsi ilə ərazinin təbii-landşaft zonalaşdırılması daxildir. Təcrübə göstərir ki, belə planlar ərazinin və torpaq quruluşunun balanslaşdırılmış təşkilediciliyi üçün zəruridir, onlar həyata keçirilən inzibati təbii-resurs və ekoloji siyasətin mahiyyətini açır.

Peyzaj dəyəri, landşaft komfortluğu rekreasiya cəlbədiciyin dərəcəsini müəyyən edir, bələdiyyə torpaq münasibətlərində nəzərə alınır və s. Ərazinin ekoloji-təsərrüfat təşkilediciliyi ekoloji problemlərin yaranmasının istisna edilməsinə və ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilməlidir.

8.4. Torpaqların mühafizəsi və monitorinqi. Ekoloji normalaşdırma

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, torpaq sahələrinin keyfiyyəti, torpaqların məhsuldarlığı həm təbiət baxımından şərtləndirilmiş səbəblər, həm də səmərəsiz antropogen təsir nəticəsində baş vermiş fəsadlar nəticəsində azala bilər.

Torpaqların mühafizəsi – torpaq qatının səmərəli istifadəsinə, məhsuldarlığın və ekoloji funksiyaların qorunub saxlanılmasına, əkin sahələrinin keyfiyyət deqradasiyasına gətirib çıxara biləcək zərərli təsirlərdən mühafizəsinə, eləcə də pozulmuş torpaqların bərpasına yönəlmiş hüquqi, iqtisadi, təşkilati-texniki və digər tədbirlərin məcmusudur.

Torpaqların mühafizəsi məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- məhsuldar torpaqların keyfiyyət vəziyyətinin pozulması səbəbindən onların dövriyyədən çıxarılmasının qarşısı alınması. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar daha böyük əhəmiyyətə və dəyərə malikdir, məhz bu səbəbdən onların deqradasiyasına yol verməmək üçün bu torpaqların istifadəsinin və mühafizəsinin xüsusi hüquqi rejimi təyin edilmişdir;

- torpağın keyfiyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxaran səbəblərin üzə çıxarılması və aradan qaldırılması;

- elmi cəhətdən əsaslandırılmış üsul və texnologiyaların tətbiq edilməsi yolu ilə torpaqların səmərəli istifadəsi;

- torpaqların eroziyadan, kiçik subasmalardan, şoranlaşmadan, bərkidilməsindən, müxtəlif tullantılarla çirkləndirilməsindən qorunması və s.;

- pozulmuş torpaqların rekultivasiyası və təsərrüfat dövriyyəsinə onların cəlb edilməsi.

Burada “Yerin təki haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununu yada salmaq məqsəduyğun olardı. Aşağıdakı səbəblər üzündən pozulmuş torpaqlar rekultivasiya edilməlidir:

- faydalı qazıntılar yataqlarının işlənilməsi nəticəsində;

- boru kəmərlərin çəkilməsi, tikinti, meliorativ, meşə-tədarük, layihə-axtarış, geoloji-kəşfiyyat və torpaq qatının pozulması ilə bağlı olan digər işlərin həyata keçirilməsi nəticəsində;

- sənaye, hərbi, mülki və digər obyekt və qurğuların ləğv edilməsi nəticəsində;

- sənaye, məişət və digər tullantıların anbarlara vurulması və basdırılması nəticəsində;

- yeraltı obyektlərin və kommunikasiyaların tikintisi, istismarı və konservasiyası nəticəsində;

- torpaqların çirkləndirilməsi fəsadlarının aradan qaldırılması nəticəsində, əgər onların bərpa edilməsi şərtlərinə görə torpaq qatının üst layının götürülməsi tələb olunursa;

- xüsusi poliqonların kənarında hərbi təlimlərin keçirilməsi nəticəsində.

Hazırki anda rekultivasiya işlərinin aparılmasının mümkün olmadığı təqdirdə qanunvericilik tərəfindən *torpaqların konservasiyasına* – onların istehsal xassələrinin bərpa edilməsi məqsədilə həmin torpaqların təsərrüfat təyinatlı istifadəsinin dayandırılması ilə xüsusi hüquqi rejimə keçirilməsinə yol verilir.

Torpaqların monitorinqi – torpaqların münbitlik xassələrini səciyyələndirən ayrı-ayrı göstəricələrdə baş verən dəyişikliklərin vaxtında aşkara çıxarılması, qiymətləndirilməsi, mənfi proseslərin qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması üçün torpaq fondunun vəziyyətinə müntəzəm müşahidə sistemidir.

Torpaqların monitorinqinin aparılması qaydası Azərbaycan Respublikası Nazirlər kabinetinin 1999 –cu il 7 iyun tarixli 94 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Torpaqların monitorinqinin aparılması qaydaları haqqında” Əsasnamə ilə müəyyən edilir.

Monitorinqə müşahidələrin, axtarışların, çəkilişlərin bütöv bir kompleksi daxildir ki, bunun nəticəsində aşağıdakı kimi proseslər üzə çıxarılır:

- yayılmış təsərrüfat yerlərinin sərhədlərinin dəyişməsi;
- su yaxud külək eroziyanın mövcudluğu;
- səhrələşmə prosesinin inkişaf etməsi;
- otlaqların deqredasiyası;
- hidromorfizm və şoranlaşma proseslərinin inkişafı;
- humus (çürüntü) ehtiyatlarının ölçülməsi və s.

*Monitorinqin obyekt*i qismində hüquqi rejimindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün torpaq sahələri, bütün təsərrüfat yerləri çıxış edir.

Torpaqların monitorinqi ətraf mühitin vəziyyəti haqqında vahid dövlət informasiya sisteminə daxildir və global planetar monitorinqin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Ekoloji normalaşdırma. Ətraf təbii mühitin vəziyyəti insan da daxil olmaqla bütün ekosistemlərin mövcudluğunun normal şəraitinə (fizioloji cəhətdən komfort şəraitə) uyğun olmalıdır. Fiziki-corğafi təməlin, eləcə də təbii-antropogen komplekslərin optimal fəaliyyət rejiminin qorunub saxlanması məqsədilə təbiətdən istifadə təcrübəsinə ekoloji normalaşdırma sistemini daxil etmək lazımdır.

Ekoloji normallaşdırma ətraf mühitin ekoloji cəhətdən normal vəziyyətinə uyğunluq meyarına görə təyin edilmiş təbii mühitin yaxud texnoloji prosesin göstəricisinin son hədd yaxud qradasiyalı qiymətlərinin işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Ekoloji normallaşdırma sistemi aşağıdakılara istiqamətlənib:

- təbiətdən istifadə və təbiətin mühafizəsi sahəsində münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinə;
- ayrı-ayrı təbiət mühitlərinin və ümumilikdə ətraf təbiət mühitinin vəziyyətinin normativlərinin yaradılmasına;
- təbiətin mühafizəsi tələbləri üzrə texnoloji proseslərin təşkilediciliyi normativlərinin yaradılmasına, misal üçün, tullantıların yerləşdirilməsi limitləri və sair.

Baxmayaraq ki, dünya təcrübəsi artıq bir neçə onilliklədir ki mövcuddur, ölkəmizdə ekoloji normalaşdırma sistemi hələ də işlənib hazırlanma mərhələsindədir. Almaniyada ekoloji normalaşdırma dərin inkişaf etmişdir, burada ətraf mühitin bir sıra parametrləri - torpaq, su və atmosfer havası üzrə onun (ətraf mühitin) vəziyyətinin müntəzəm surətdə qiymətləndirilməsinə yönəlmiş standartlar sistemi qanunvericiliklə qəbul edilmişdir.

Belə qiymətləndirmə Rusiyada bir sıra normativ sənədlərlə reqlamentləşir və aşağıdakı bölümlər üzrə həyata keçirilir:

– biotik komponentlərin (torpaq qatının, bitki örtüyünün və heyvan aləminin) regionun təbii şəraitinə, habelə ənənəvi, tarixi baxımından sabitləşmiş təbiətdən istifadə vəziyyətinə uyğunluq meyarı üzrə onların (biotik komponentlərin) vəziyyəti;

– əhali sağlamlığının vəziyyətinin ətraf təbiət mühitinin vəziyyətindən asılılığı.

Ekoloji normanın müəyyənləşdirilməsinin əsasına təbiətdən istifadənin cari vəziyyətində təbiət mühitinin tam bərpa olunması qabiliyyətinin qorunub saxlanılmasına qədər həmin təbiət mühitinin pozulmasının yol verilən son həddi daxil edilmişdir.

Son illər ərzində ekoloji normallaşdırma prinsiplərinin işlənib hazırlanması üzrə dərin tədqiqatların aparılmasına başlanılmışdır. Belə ki, elmi işdə ətraf mühitin vəziyyətinin ekoloji cəhətdən qiymətləndirilməsinin sxemi təqdim olunur, həmin sxem ekosistemlərin pozulma-

sının müxtəlif səviyyələrinə uyğun olan beş qradasiya (dərəcə) üzrə bölünür ki, bu da təbiətin qorunması istiqamətində müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur (Cədvəl 8.2).

Cədvəl 8.2

Ətraf təbiət mühitinin vəziyyətinin ekoloji qiymətləndirilməsinin meyar cədvəli

Qiymətləndirici ball, %	Təbii mühitinin vəziyyətinin keyfiyyət əlamətləri	Keyfiyyətin itirilmə səviyyələri
0-1,0 0-5,0	Əlamətlərin olmaması: – təbii və antropogen biosenozların istismar edilməsinin; – ətraf təbiət mühitinin təsirinə görə sağlamlıq vəziyyətinin pozulmasının; – təbiət sferalarının və onların funksional tarazlığının pozulmalarının	Şərti sifıra bərabər
1,1-2,0 6-20	Təbii biosenozların nəzərə çarpan istismarı, məhdudiyətlər olmadan qida məhsulunun istehsalı üçün torpaqların istifadəsi; Təbiət mühiti ümumilikdə insanın mövcudluğu üçün əlverişlidir;	Aşağı

	Dönən xarakterli ayrı-ayrı təbiət sferalarının pozulmaların əlamətləri	
2,1-3,0 21-40	Təbii biosenizlar çox istismar olunub, torpaq qatının keyfiyyətinin aşağı olması və aşağı məhsuldarlıq səbəbindən qida məhsulunun istehsalı effektivsizdir; Ətraf təbiət mühitinin əlverişsiz şəraitinə görə əhəlinin sağlamlığı xeyli pisləşib; Ətraf təbiət mühiti antropogen yüklənmələrə tab gətirmir	Orta
3,1-4,0 41-70	Süni yaşıllıqların və bitkilərin uzun müddətli mövcudluğu qeyri-mümkün olması, ərzaq məhsulunun istehsalı üçün torpaqların istifadəsinin əks göstərişi; Sağlamlıq vəziyyətinə görə əhəlinin əhəmiyyətli deqradasiyası; Ümumilikdə təbiət mühitinin özünü bərpa prosesini istisna edən təbii sferaların dönməz pozulmaları.	Yüksək

4,1-5,0 71-100	Torpaqların bioməhsuldarlığı sifira bərabərdir; İnsanın birbaşa təbiət mühiti ilə kontaktı onun sağlamlığı və mövcudluğu üçün təhlükəlidir; Təbii sferalar dönməz sürətdə pozulub və ətraf çühdə öz funksiyalarını yerinə yetirmək qabiliyyətində deyil.	Katastrofik
-------------------	--	-------------

Xüsusi diqqət torpaq qatının ekoloji vəziyyətinin müəyyən edilməsinə ayrılır ki, bu zaman aşağıdakı metodoloji prinsiplər nəzərə alınır:

1. Torpaqların vəziyyətini əks etdirən göstəricilərin qradasiyası və əlamətin təzahürü dərəcəsinə görə onların sıralanması qəbul edilmiş normativlərə uyğun bir şəkildə, belə normativlər olmadığı halda isə - ətraf təbiət mühitinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsini əks etdirən meyar cədvəli üzrə həyata keçirilir (Cədvəl 8.2).

2. Torpaq qatının ekoloji vəziyyətinin (fon, çirkləndirici maddələrin yol verilən miqdarının, fiziki və texnoloji deqradasiyası parametrlərinin və s.) normativlərinin işlənilib hazırlanması zamanı ərazinin regional, bioiqlim, litoloji xüsusiyyətlərini, torpaq istifadəsinin xarakterini nəzərə almaq lazımdır.

Tibbi-ekoloji rayonlaşdırma. Regionda ətraf mühitin qiymətləndirilməsi istiqamətində həyata keçiri-

lən tədqiqat işlərinin müəyyən yekunlaşdırıcı mərhələsi qismində tibbi-ekoloji rayonlaşdırma prosesi çıxış edir. Bizim ölkədə bu məsələlərin nisbətən yaxın zamanlarda – son 15-20 il ərzində qaldırılmasına başlandı, bundan əlavə, həmin dövrdə aydın olmuşdur ki, biosferanın texnogen dəyişikliklərin inkişafı surəti insan orqanizminin uyğunlaşma imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlamağa başladı. Antropogen təsiri nəticəsində ətraf mühit get-gedə daha çox aqressivlik cəhətlərini qəbul edir və mütəxəssislərin rəyinə görə ən yaxın 25 il ərzində sosial şəraitlə yanaşı əhalinin sağlamlığının vəziyyəti əsas etibarilə ətraf mühitin keyfiyyəti ilə müəyyənləşəcək.

İnsanın yaşayış mühitini formalaşdıran amillərin dəyişikliyi sağlamlığın pozulmasına və həyat müddətinin – istənilən cəmiyyətin ən mühüm keyfiyyət xarakteristikalarından birinin azalmasına gətirib çıxarır. gətirib çıxarır. Həyat müddətinin ən yüksək mümkün və faktiki kəmiyyət arasında fərq “həyat müddətini tam yaşamaması” göstəricisini təşkil edir ki, onu həyat səviyyəsinin yüksək olmaması, sosial və iqtisadi şəraitin keyfiyyəti, eləcə də ətraf mühitin vəziyyəti ilə izah etmək mümkündür.

Bütün təbiət sferalarında – havada, suda, torpaqda nəhəng sayda yeni toksik pollütantların meydana gəlməsi qida şəbəkələri vasitəsilə onların böyük əksəriyyətinin məhz insan orqanizminə daxil olmasına, nəticədə isə qeyri-yoluxucu etiologiyaya malik bir sıra xəstəliklərin yaranmasına gətirib çıxarır ki, həmin xəstəliklərin diaq-

nostikasını və müalicəsini aparmaq bir çox hallarda olduqca çətinidir.

Bu və ya digər ərazinin tibbi-ekoloji nöqteyi-nəzərdən öyrənilməsinin əsas vahidi qismində inzibati rayondan istifadə etmək olar, məsələn burasındadır ki, layihə işlərini yerinə yetirənlər, eləcə də plan, inzibati (o cümlədən də tibbi), təsərrüfat təşkilatları üçün bu, planlaşdırma və idarəetmə fəaliyyətinin əsas özəyidir.

Hal-hazırda tibbi-ekoloji tədqiqatların metodologiyası və metodikası işlənilib hazırlanma mərhələsindədir, lakin qeyd etmək lazımdır ki, ümumi tendensiyalar artıq müşahidə olunmaqdadır. Ümumi şəkildə bu kimi işlərin həyata keçirilməsi sistemi aşağıdakı mərhələlərdən ibarət ola bilər:

- regionda demoqrafik vəziyyətin xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması (şəhər və kənd əhalisinin, onun sıxlığının, doğum sayının, ölüm hallarının və bu kimi digər göstəricilərin nəzərə alınması ilə);
- əhalinin sağlamlıq vəziyyəti (xəstələnmə strukturunun, yaşla bağlı xüsusiyyətlərin nəzərə alınması ilə);
- iqlim komfortluğunu əks etdirən göstəricilərə əsasən hər hansı ərazinin rayonlaşdırılması;
- epidemik xəstəliklərin əmələ gəlməsi üçün təbii ilkin şərtlərin sırasına daxil edilə biləcək amillərin üzə çıxarılması (işməli suyun, torpaq qatının, qruntların və s. hidrokimyəvi xüsusiyyətləri);

- ətraf təbiət mühitinə daxil olan komponentlərin texnogen çirkləndirilməsinin keyfiyyət və kəmiyyət xarakteristikalarının müəyyənləşdirilməsi;
- texnogen amillərin təsiri altında ekoloji sistemlərin dayanıqlığının öyrənilməsi;
- ətraf mühitin keyfiyyəti və yaşayan əhəlinin sağlamlığının vəziyyəti arasında korrelyasiya asılılığın üzə çıxarılması;
- ərazinin tibbi-ekoloji rayonlaşdırılması və ekoloji vəziyyətin kompleks qiymətləndirilməsi.

IX FƏSİL

EKOLOJİ MENECMENTİN İQTİSADI VASİTƏLƏRİ

9.1. Əsas anlayışlar

Ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi mexanizmi dedikdə iqtisadi zərər anlayışı başa düşülür.

Ümumiyyətlə, ziyan dedikdə anropogen təsir nəticəsində hər hansı bir haldan və ya hadisədən yaranan faktiki və potensial itkilər kimi başa düşülür. Xarakterinə görə iqtisadi, sosial-iqtisadi, sosial və ekoloji ziyanlar ayrılır. Ziyanların kəmiyyətə qiymətləndirilməsi dəyərlə, təbii və bal göstəriciləri ilə müəyyən edilir.

Ətraf mühitin çirklənməsindən iqtisadi zərərlər dedikdə çirklənmənin təsirindən yaranan faktiki və potensial itkilərin pulla ifadə olunması başa düşülür .

İqtisadi zərərin qiymətləndirilməsi bir neçə üsulla həyata keçirilir: birbaşa hesablama (zərərli maddələrin təsirinə məruz qalan bütün obyektlər üçün itkilərin məbləğinin cəmi), “mono-çirkləndirici”, iriləşdirilmiş və ya empirik hesablama üsulu, ümumiləşdirilmiş dolaylı qiymətləndirmə ilə hesablama üsulu.

Ekoloji xərclər yaşayış mühitinin keyfiyyətini saxlamaq üçün zəruri xərclərdir. Təbiəti mühafizə xərclərinin tərkibində üç əsas istiqamət vardır: istehsalın

ekoloji xərcləri (ətraf mühitə tullantıların (atılmaların) azaldılması tədbirlərinə xərclər, neytrallaşdırmaya sərf olunan xərclər; təbii ehtiyat potensialının saxlanmasını təmin etmək üçün xərclər(mühafizə olunan ərazilərin yaradılması,təbii resursların təkrar istehsalı, bərpası və s.) və sosial inkişaf xərcləri. Bundan əlavə, əvvəlki xərclər və sonrakı xərcləri ayırırlar.

9.2. İqtisadi idarəetmə mexanizmi

İstənilən ekoloji problemlərin həlli praktiki olaraq iqtisadi problemlərdən ayrılmazdır. Beləki, təbiətdən səmərəsiz istifadə iqtisadi itkilərə gətirib çıxarır və vəsaitin azlığı ekoloji problemlərin həllinə mane olur.

Müasir iqtisadi şəraitdə ətraf mühitin mühafizəsinə xeyli miqdarda vəsait ayrılır. Bu isə təbiətin qorunması fəaliyyətinin təməlini qoyur, eyni zamanda istehsalın rentabelliğini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bu isə öz növbəsində ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərindən imtinaya gətirib çıxarır. Bu cür ekoloji və iqtisadi ziddiyyətlər təbiətin idarə olunması və ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi vasitələrinin tətbiqinin əsaslandırılmış həllin tələb edir. Ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi mexanizminin əsası istifadə olunan müxtəlif növ iqtisadi vasitələrin məcmuudur.

- Bu iqtisadi mexanizm özündə hüquqi tənzimləməni birləşdirir və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində sti-

mullaşdırıcı amil kimi istifadə olunur. Onun tərkib elementləri aşağıdakılardır:

- - ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin planlaşdırılması və maliyyələşdirilməsi;
- - təbiətdən istifadə , tullantılara, atılmalara və tullantıların yerləşdirilməsinə limitlərin müəyyən edilməsi;
- - zərərli təsirlərə görə ödəniş standartlarının müəyyən edilməsi;
- - az tullantılı və resursa qənaət edən texnologiyaların tətbiqi, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması üçün hər hansı digər tədbirlərin həyata keçirilməsində vergi və digər güzəştlərin tətbiqi və s.

Ətraf mühitin tənzimlənməsi mexanizmi ətraf mühitin idarə olunması üçün qarşılıqlı razılaşdırılmış metod və vasitələrdən ibarət olmalıdır. XX əsrin 60-70-ci illərində ətraf mühitin mühafizəsi inzibati-amirilik mexanizmlərinə əsaslanırdı: qadağanlar, məhdudiyətlər, inzibati və cinayət məsuliyyətinin üsulları tətbiq olunurdu.

80-90-cı illərdə bazar tənzimlənməsi prinsiplərinə əsaslanan iqtisadi idarəetmə mexanizmləri tətbiq olunmağa başlandı. Təcrübə göstərir ki, bu tədbirlər ayrı-ayrılıqda deyil, kompleks şəkildə tətbiq olunmalı və bir-birini tamamlamalıdır.

İnzibati -nəzarət vasitələrinə sərt tədbirlər (ekoloji qanunvericilik, ekoloji standartlar və qaydalar cəmi, təsərrüfat fəaliyyətinin lisenziyalaşdırma sistemi və s.) və yumşaq tədbirlər (ekoloji monitorinq,ətraf mühitə tə-

sirin qiymətləndirilməsi, ekoloji ekspertiza, ekoloji audit, ekoloji sertifikatlaşdırma).

İqtisadi vasitələrə təbii sərvətlərin istifadəsi, ətraf mühitin çirklənməsi və tullantıların yerləşdirilməsi, vergi güzəştləri, kompensasiya siyasəti, ekoloji fondlar və ekoloji sığorta və s. daxildir.

9.3. Təbiətdən istifadəyə ödənişlər sistemi

1992-ci ildə "təbii resurslardan istifadənin ödənişlilik" prinsipi "Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında" qanunda əsas yer tutmuşdur (maddə 16). Orada qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasında bütün hüquqi və fiziki şəxslərin torpaqdan, sudan, yerin təkindən, bitkilər və heyvanat aləmindən, istirahət (rekreasiya) və digər təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsinə görə haqq, habelə çirkləndirici maddələrin ətraf mühitə təyin edilmiş normativlər həddində və normativlərdən artıq atılmasına (axıdılmasına, tullantıların yerləşdirilməsinə) görə haqq müəyyən olunur.

Təbii ehtiyatlar üçün ödəmə sistemi. Təbii ehtiyatlar üçün aşağıdakı növ ödənişlər vardır:

- - müəyyən edilmiş limitlər çərçivəsində təbii ehtiyatlardan istifadə etmək hüququ;
- - təbii ehtiyatların həddindən artıq və qeyri- səmərəli istifadəsi üçün;
- - təbii ehtiyatların bərpası və qorunması üçün.

Ödəyicilər, mülkiyyətdən asılı olmayaraq təbii ehtiyatlardan istifadə edən və ya ətraf mühitə təsir göstərən müəssisələr, birliklər, təşkilatlardır.

1. *Təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə ödəniş* - təbii ehtiyatlardan istifadə etdikdə istifadə olunan ehtiyatların və ya xidmətlərin qiymətidir.

Qanunla təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə ödənişlər vergi sisteminin tərkibinə daxil edilir, yəni bu ödəniş vergi hesab olunur.

2. *Təbii ehtiyatların səmərəsiz istifadəsinə görə ödəniş* - müəssisələr tərəfindən təbiəti mühafizə norma və qaydalarına riayət edilməməsi və onlardan səmərəsiz istifadə nəticəsində dəymiş zərərin iqtisadi cavabdehlik formasıdır.

3. *Təbii ehtiyatların bərpası və mühafizəsi üçün ödəniş*- təbii ehtiyatların müəyyən növlərinin bərpasını və qorunmasını həyata keçirən təşkilat və idarələrin xərclərini ödəməkdir. Bu növ ödəniş məhsulun maya dəyərinə daxil edilir.

Təbii resursların əsas növlərinə görə ödənişləri daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Torpaqdan istifadə haqqı. Bu aşağıdakı məqsədlər üçün tutulur:

- torpaqdan səmərəli istifadəni stimullaşdırmaq;
- yeni torpaqların mənimsənilməsi və mühafizəsi ;
- torpağın məhsuldarlığını yaxşılaşdırmaq;
- müxtəlif keyfiyyətli torpaqlarda təsərrüfat fəaliyyətində sosial-iqtisadi şəraitinin bərabərləşdirilməsi ;

- yaşayış məntəqələrində infrastrukturun inkişafı;
- bu tədbirləri maliyyələşdirmək üçün xüsusi fondların yaradılması.

Torpağa görə haqqlar torpaq fondunun bütün kateqoriyalarına aiddir. Torpağa görə haqqların mənbəyi torpaq istifadəçilərinin gəliridir. Torpaq haqqlarının formaları aşağıdakılardır:

- torpaq vergisi;
- icarə ödənişləri;
- torpağın normativ qiyməti.

Torpaq vergisi - torpaqdan istifadə hüququna görə ödənişdir. Torpaq mülkiyyətçiləri, torpaq sahibləri və torpaq istifadəçiləri torpaq vergisi verirlər. Ödənişlərin həcmi torpağın keyfiyyətindən və onun növündən asılı olaraq, istifadə məqsədi nəzərə alınaraq il ərzində torpağın sahəsinə görə müəyyən olunur.

Torpaq vergisinin miqdarı hər il torpaq sahəsi üzrə sabit ödənişlər şəklində müəyyən olunur. Bu, iqtisadi fəaliyyətin nəticələrindən asılı deyildir, lakin torpağın keyfiyyət xüsusiyyətlərini nəzərə alır və torpağın növündən asılıdır. Bundan əlavə, vergi dərəcəsinin tarifi torpağın keyfiyyətindən, ərazinin şəhər planlaşdırma dəyərindən, şəhərin statusu və əhalisinin sayından asılıdır.

Torpaq vergisinin toplanması üçün müəyyən kateqoriyalı vergi ödəyicilərinin vergilərinin azaldılması, vergilərdən qismən və ya tam azad edilmə forması nəzərdə tutulur.

Torpaq vergisinə əlavə güzəştlər qanunvericilik orqanları, habelə yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən müvafiq məbləğlər daxilində təyin edilə bilər.

Torpaq vergisi və icarə ödənişlərindən daxil vəsaitlərin istifadəsi yalnız təyinatı üzrə istifadəni nəzərdə tutur:

- torpaq quruluşu fəaliyyətini maliyyələşdirmək;
- torpaq kadastrının aparılması;
- torpaq ehtiyatlarının monitorinqi;
- yeni torpaqların mənimsənilməsində ;
- torpaqların mühafizəsi və onların məhsuldarlığının artırılması;
- - ərazinin mühəndislik və sosial təşkili.

İcarə haqqı - icarəyə (istifadəyə) verilmiş torpaq üçün haqqdır . İcarə məbləği icarəyə verilmiş sahənin iqtisadi qiymətləndirilməsinə, bərpa dəyərində əsaslanaraq müəyyən edilir və müqavilə üzrə icarəyə verənlə icarəyə götürən arasında qarşılıqlı razılığa əsasən müəyyən edilir.

Torpağın normativ qiyməti - müəyyən keyfiyyətə malik sahənin dəyərini və yerləşməsini xarakterizə edən göstəricidir, nəzərdə tutulmuş müddət ərzində potensial gəlir əsasında müəyyənləşdirilir . Bu göstərici torpaq üçün büdcəyə ödəniş kimi tətbiq edilmir. Normativ qiymətin hesablanmasında güzəşt nəzərə alınmır.

Torpağın səmərəsiz və ya normadan artıq istifadəsi üçün ətraf mühit qanunvericiliyinin pozulması zamanı iqtisadi sanksiyalar, cərimələr və xərclər təyin edilir. Bu ödənişlər torpaq mülkiyyətində mənfi proseslərin aradan qaldırılması

ilə bağlı çoxsaylı artan xərclərin dərəcəsi ilə hesablanır. Ödəmə mənbəyi torpaq istifadəçilərinin gəliridir.

Yerin təkindən istifadə üçün ödəmə sistemi aşağıdakı ödəniş növlərini əhatə edir:

- yerin təkindən istifadəyə görə ödənişlər;
- mineral resurs bazasının bərpası üzrə haqq (ayır-malar);
- aksiz vergisi;
- müsabiqədə (hərracda) iştirak və lisenziyaların verilməsi üçün rüsum ;
- dövlət vəsaitləri hesabına yerin təkli haqqında əldə edilən geoloji informasiyaya görə haqq.

Yerin təkindən istifadəyə görə ödəmələrə aşağıdakılar daxildir: kəşfiyyat, faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı; faydalı qazıntıların çıxarılması üçün ödənişlər; yer təkli ehtiyatlarının digər məqsədlər üçün istifadəsi .

Yerin təkindən istifadə üçün ödəmələrə yertəkli ehtiyatların tükənməsi üçün güzəşt tətbiq oluna bilər. Bu güzəşt və onun miqdarı haqqında qərar lisenziyalaşdırma orqanları tərəfindən qəbul edilir.

Sudan istifadə haqqı. Bu, müəyyən edilmiş tariflər əsasında sənaye müəssisələri tərəfindən suyun götürülməsi üçün ödənişdir. Tariflərin qiymətinin əsasına suyun hazırlanması və istifadəçiyə çatdırılması daxildir. Bu zaman müəyyən ərazidə suyun çatışmazlığı faktoru nəzərə alınmır. Təkrar istifadə olunan su müəssisəyə təzə sudan daha baha başa gəlir. Bu vəziyyət müəssisə üçün

qapalı (dövrü) su təchizatı sistemlərinin yaradılmasını faydasız edir.

Sənaye müəssisələrinə suyun istifadəsi limitləri və normadan artıq suyun götürülməsi üçün cərimələr tətbiq olundu (cəzalar əsas tariflərdən 5 dəfə yüksəkdir).

Sənaye müəssisələri tərəfindən götürülmüş suyun səmərəli istifadəsi məqsədi ilə aylıq istifadə limitləri müəyyən edilir. Bunlar layihə materialları və istehsalat planlarını nəzərə alaraq, su idarəetmə orqanları tərəfindən təyin edilmiş illik limit daxilində hesablanır.

Su idarəetmə sistemindən təşkilatların götürdüüyü sulara və tullantı suların axıdılmasına görə ödəniş "Su təchizatı və tullantı suları haqqında" Azərbaycan Respublikasının (28 oktyabr 1999, №723-İQ) Qanunu ilə tənzimlənir.

Yuxarıda baxılan edilən ödəniş növünə - əlavə olaraq su təsərrüfatı sistemlərindən sənaye müəssisələri tərəfindən suyun götürülməsi hazırda su ehtiyatlarının istifadəsi ilə bağlı aşağıdakı ödəniş növlərinə görə ödənilir:

- yeraltı sulardan istifadəyə görə ödənişlər;
- yeraltı suyun mineral resurs bazasının bərpası üçün ayırmalar;
- çirkabların axıdılması, su obyektlərində tullantıların yerləşdirilməsi üçün ödəniş.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Su Məcəlləsi(26 dekabr 1995, № 418 İQ) aşağıdakı ödənişlərin tətbiq edilməsini nəzərdə tutur:

- su obyektlərinin istifadəsi üçün;

- su obyektlərinin bərpası və mühafizəsi haqqı;
- sudan istifadə məqsədilə lisenziyaların verilməsi üçün haqq.

Meşə ehtiyatlarından istifadə haqqı. Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsinə (30 dekabr 1997, № 424 İQ) uyğun olaraq, meşə fondundan istifadəyə görə aşağıdakı ödəniş növləri müəyyən edilir:

- meşə vergiləri;
- icarə.

Meşə fondu istifadəsi üçün ödənişlərin məbləğinin müəyyənləşdirilməsinin əsaslarını dövlət meşə kadastri məlumatları təşkil edir.

Meşə vergiləri- meşə sahələrinin qısa müddətli istifadəsi məqsədilə bütün növ meşə sahələri ödənişdir. Onlar bütün müddət ərzində meşə fondu sahəsinin istifadəsi başlanğıcından birdəfəlik və ya müntəzəm ödənişlər şəklində ödənilir. Ödəyicilər, icarəçilər istisna olmaqla, bütün meşə istifadəçiləridir.

İcarə haqqı - meşə sahələrini icarəyə verərkən götürülür. Ödənişlərin miqdarı meşə vergisi dərəcələrinə əsasən müəyyən edilir.

Meşə vergiləri və icarə haqqının 40%-respublika və 60% -i yerli büdcələrə köçürülür.

Heyvanlar aləmi üçün ödənişlər. Heyvanlar aləminin istifadəsi üçün “Heyvanlar aləmi haqqında” Qanuna (04 iyun 1999-cu il №675-İQ) uyğun olaraq ödəniş sistemi daxildir:

- heyvanlardan istifadəyə görə haqqı;

- heyvan aləminin limitdən artıq və səmərəsiz istifadəsi üçün cərimələr.

Heyvanlar aləmindən istifadə haqqı - vəhşi heyvanları vurmaq üçün lisenziya haqqı daxildir. Haqqın miqdarı ovun nəticələrindən asılı deyildir. Bu növ ödəniş reproduktiv funksiyaya malikdir. Ödənişin miqdarı yerli orqanlar tərəfindən müəyyən edilir. Ödənişin 40%-respublika və 60% -i yerli büdcələrə köçürülür.

Heyvanlar aləmindən limitdən artıq və səmərəsiz istifadəyə görə cərimələr –bütövlüklə yerli büdcələrə köçürülür.

9.4. Ətraf mühiti çirkləndirməyə görə ödənişlər

Ətraf mühitin çirklənməsinə görə ödənişlər təbiətdən istifadənin pullu olması prinsipini,eyni zamanda təbiəti mühafizə qanunvericiliyinin pozulmasına görə iqtisadi məsuliyyət prinsipini həyata keçirir və təbiətdən istifadənin idarə edilməsi sahəsində iqtisadi metodlar rolunu oynayır.

Müasir ödəniş sisteminin əsasları ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi, iqtisadi zərərin qiymətləndirilməsi və qanunvericiliyin pozulması nəticəsində dövlətə vurulmuş zərərin hesablanması üsuludur. Bu sənədlərə görə ödənişlərin hesablanmasına iki metodoloji yanaşma nəzərdən keçirilir:

1. Bu ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində yaranmış ümumi iqtisadi zərərin (ya da müəyyən olunmuş normadan artıq dəymiş zərəərə görə) hesablanmasına əsaslanır;

2. Haqq ətraf mühit tədbirlərinin xərclərini əhatə edir.

İqtisadi zərərin müəyyənləşdirilməsi bir sıra metodoloji çətinliklərə malik olduğundan, ikinci yanaşmaya üstünlük verilmişdir. 1992-ci ildə çirkləndirici emissiyaların ödənilməsi standartları təsdiq edilmişdir. Zəmanət standartlarının müəyyənləşdirilməsi metodikasında aşağıdakı prinsiplər qoyulmuşdur:

- haqq vahid sahələrarası xarakter daşımalıdır (müəssisənin sənaye sektorundan asılı olmayaraq);

- haqq tullantıların kütləsi və tərkibindən asılıdır;

- tullantıda olan hər bir inqretiyentə görə ödənilir;

- haqq regional ekoloji xüsusiyyətləri nəzərə alır (ətraf mühitin assimilyasiya potensialının dəyəri);

- ödəniş stimullaşdırıcı funksiyasını yerinə yetirməlidir (ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün müəssisələrə stimullaşdırmaq).

Nəticədə, iki ödəniş standartı tətbiq edildi: maksimum icazə verilən emissiya (YVH) və ondan çox olan ödənişlər müəssisənin mənfəətinin hesabına həyata keçirilir.

Ekoloji vəziyyətin əmsalları və Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarının ərazilərinin atmosfer havası və torpaqlarının ekoloji əhəmiyyəti sayəsində regionların ekoloji spesifikliyi nəzərə alınmışdır.

Çirklənmənin ümumi məbləği aşağıdakı amillərlə müəyyənləşdirilmişdir:

1. Ümumi emissiya kütləsi (atqı, tullantı);
2. Təbii mühitlə bağlı maddələrin emissiyalarının strukturu və aqressivliyi ;
3. YVH(YVT) müəyyən edilmiş standartlara əməl olunması ;
4. Əhaliyə təsir aktivliyinə görə çirkləndiricilərin strukturu;
5. Resursa qənaət edən texnologiyaların istifadəsi səviyyəsi;
6. Verilmiş miqdarda və təyin olunmuş vaxtda ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin aparılması;
7. Mövcud ətraf mühit qanunvericiliyinin istifadəsinin effektivliyi.

1992-ci ildən bu sistem qanunda təsbit edilmişdir. Ölkəmizdə istehsal və biznes fəaliyyətini həyata keçirmək hüququ verilmiş xarici vətəndaşların iştirakı ilə birgə müəssisələr də daxil olmaqla onların təşkilati-hüquqi formalarına və onların mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisələr, təşkilatlar, digər hüquqi şəxslər üçün çirkləndirici haqlar götürülür. İqtisadi fəaliyyət dövründə ətraf mühitə təsirlərin aşağıdakı növlərini həyata keçirən təbiət istifadəçilərindən ödənişlər tutulur:

- stasionar və səyyar mənbələrdən atmosferə çirkləndiricilərin emissiyası;
- çirkləndiricilərin yerüstü və yeraltı su obyektlərinə (kanalizasiya sistemləri daxil olmaqla) axıdılması, habelə çirkləndiricilərin yeraltı paylanması;
- tullantıların yerləşdirilməsi .

İqtisadi xarakter baxımından, standart çirkləndirici zəmanət çirklənmədən illik zərərin bir hissəsinə bərabərdir və bu, çirkləndirici emissiyaların alıcılara təsirinin qarşısının alınması və məqbul səviyyədə çirklənmə səviyyəsinə çatdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur .

Xüsusi çirkləndiricilərin emissiyalarının və xərclərinin ödənilməsi üçün əsas standartlar, təbii mühit və əhalinin sağlamlığı üçün müəyyən bir çirkləndiricinin nisbi təhlükə göstəriciləri ilə icazə verilə bilən emissiya standartları çərçivəsində xüsusi iqtisadi zərərin məhsulu kimi müəyyən edilir. Tullantıların yerləşdirilməsi üçün əsas standartlar tullantıların təhlükəlilik sinflərini nəzərə alan göstəricilərlə 4-cü təhlükəlilik sinfinin vahid (kütlevi) tullantılarının yerləşdirilməsi üçün vahid xərclərin məhsuludur.

Baza ödəniş standartları inflyasiya nəzərə alınmaqla hər il indeksasiya əmsalları ilə artırılır və ətraf mühit faktorları ilə tənzimlənilir, bu da emissiyaların, tullantıların və çirkləndiricilərin müəyyən ərazidə yerləşdirilməsini nəzərə alır. Bu əmsalların əsasları iqtisadi bölgənin ərazisində təbii mühitin çirklənməsinin və deqradasiyasının dərəcəsinin göstəricisidir .

Ətraf mühitin çirklənməsi üçün ödəniş mənbələri:

- məhsulun maya dəyəri - qəbul edilən standartlar çərçivəsində çirklənmə halında;
- əgər çirklənmənin emissiya üçün icazə verilən standartlardan, çirkləndiricilərin axıdılmasından, tullantıların yerləşdirilməsindən artıq olarsa, müəssisənin mənfəəti.

Bununla yanaşı, sənədləşdirmə tələblərinə (emissiya, boşaltma üçün icazələr) əməl olunmaması halında, çirkləndiricilərin bütün həcmi limitin aşılması hesab edilir və müəssisə həm ödəniş, həm də cəza ödəməlidir. Bu isə həmin mənfəətin qalan hissəsindən ödənilməlidir.

Çirklənmə üçün ödənişlər tutulan zaman müəssisə üçün stimullaşdırıcı rol oynayan güzəştlər nəzərdə tutulur. Bu güzəştlət müstəqil dəyəərə malik deyildir, lakin müəssisələrin mənfəət və əmlakına vergi qoyuluşunda imtiyazlar şəklində əks olunur.

Azərbaycan Respublikasının "Vergi məəcəlləsində " aşağıdakı mənfəət növləri vardır: vergi bazasından müəyyən obyektlərin çıxarılması, vergi ödəyicilərinin müəyyən kateqoriyalarının vergidən azad olunması, vergi dərəcələrinin azaldılması, vergi krediti.

Müəssisənin əmlakına vergi qoyarkən, vergi məqsədləri üçün hesablanmış məbləğ ətraf mühitin mühafizəsi maddələrinin balans dəyəri (normativ) ilə azalır. Ətraf mühitin mühafizəsi avadanlığı və elmi-tədqiqat işləri aparmaq üçün kiçik müəssisələr üçün Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan və istifadəyə verilmiş avadanlıqların dəyərinin 10% -i məbləğində investisiya vergi krediti tətbiq edilir.

Ödənişlərin miqdarı müəssisə ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinə ayrılan vəsaitlərin mənimsənilməsi nəzərə alınmaqla, ətraf mühit orqanları tərəfindən korrektə olunur. Bunun üçün əsas müəssisə tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət planıdır. Bu halda ödənişlərin yalnız

90% -i korrektə olunur. Bütün hesablamalar müəssisənin ekoloji və iqtisadi pasportunu əhatə edən müəssisənin layihə - smeta sənədlərinə əsaslanır.

Müəssisə tərəfindən büdcəyə ödənişlərin azaldılması halında, azaldılmış və ya gizli ödənişlərin hamısı, həmçinin cərimə ondan alınan gəlirdən tutulur. Pul vəsaitlərinin gecikdirilməsinə görə hər bir gecikmə günü üçün ödəniş məbləğinin 0,3% -i həcmində cərimə edilir.

Ətraf mühitin çirklənməsi üçün təyin edilmiş maksimum standartlardan artıq olan ödənişlər müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət məbləğinə bərabər olduqda və ya artıq olduqda, tənzimləyici orqanlar bu müəssisənin fəaliyyətinin dayandırılması məsələsini qaldırırlar.

Beləliklə, çirklənməyə görə məsuliyyətin əhəmiyyəti müəssisələrin ətraf mühitin mühafizəsi üzrə tədbirləri müstəqil şəkildə həyata keçirməsinə, habelə ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri üçün ekoloji fondlar sisteminə pul yığımaqdır.

İqtisadi baxımdan, ətraf mühitin çirklənməsi üçün ödəniş və digər təsirlər ətraf mühitin assimilasiya potensialından istifadə etmək üçün ödənişdir. Bu mənada, bütün təbii ehtiyatların istifadəsi üçün ödəniş kimi, sosial istehsal xərclərinin real dəyərlərini əks etdirməlidir.

Təbiətdən istifadənin səmərəliliyində kəskin artım yalnız ərazidə təbiətdən istifadənin gücləndirilməsi ilə mümkündür. Eyni zamanda, yalnız müəssisə özləri üçün ətraf mühitin mühafizəsi üzrə mümkün tədbirləri

tam olaraq müəyyən edir, onların həyata keçirilməsini həyata keçirir və avadanlıqların effektiv işləməsini və tətbiq olunan texnologiyanı təmin edə bilər. Buna görə, ərazi ekoloji idarəetmə orqanlarının rolunun gücləndirilməsi, ilk növbədə, regionda yerləşən müəssisələrlə münasibətlərin probleminin həllini tələb edir .

9.5. Ətraf mühitin mühafizəsinin maliyyələşdirilməsi

İqtisadi idarəetmənin ən vacib metodlarından biri maliyyələşdirmədir. Yəni verilmiş halda ətraf mühitin mühafizəsi üçün dəqiq müəyyən edilmiş tədbirlər üçün vəsaitlərin təqdim edilməsidir.

Ətraf mühitin maliyyələşdirilməsinin müasir sisteminin təməlinə iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma sistemində əsaslanan planlaşdırılan ətraf mühitin mühafizəsi vəzifəsi durur. Təcrübədə bu, sosial-iqtisadi inkişaf planlarında, istehsalat fəaliyyətinin göstəriciləri ilə yanaşı ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi məsələsində öz əksini tapır. Belə vəzifələr bütövlükdə dövlət səviyyəsində, sahələrdə, ayrı-ayrı regionlarda və konkret müəssisələr səviyyəsində formalaşdırılmışdır. Planlaşdırma tapşırıqları əsasında maliyyə və maddi-texniki resurslara olan tələblər müəyyən edilmişdir. Yəni, mərkəzləşdirilmiş maliyyələşdirmə sistemi maddi və texniki resursların mərkəzləşdirilmiş bölüşdürülməsi sistemi ilə tamamlanır.

Ətraf mühitin fəaliyyətinin əsas mənbəyi dövlət büdcəsidir, baxmayaraq ki, rəsmi olaraq digər maliyyə mənbələri haqqında da söhbət gedir: Məsələn, regional büdcələr, nazirliklərin və idarələrin vəsaitləri, müəssisənin öz vəsaiti. Lakin əslində onlara dövlət büdcəsindən asılı olmayan maliyyə mənbələri kimi baxmaq olmazdı.

Bu sistem səmərəli deyildi, çünki onlar prioritet sayılmağından ekoloji məsələlərin həllinə dövlət büdcəsindən kifayət qədər vəsait arılmırdı. Lakin onların üstün cəhəti onların daimi olması idi.

1989-1990-cı illərdə ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadənin iqtisadi tənzimləmə metodları tətbiq olunmağa başladı. Təbii resurslardan istifadəyə və ətraf mühiti çirkləndirməyə görə ödənişlər təbiəti mühafizə fəaliyyətində maliyyələşdirmə sisteminin yeni bazasının formalaşmasına imkan verdi.

Azərbaycan Respublikasının “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında”(1999) qanuna uyğun olaraq ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ekoloji proqramların və tədbirlərin maliyyələşdirilməsi aşağıdakı mənbələr hesabına həyata keçirilir:

- dövlət büdcəsi və yerli büdcələr;
- ətraf mühitin mühafizəsi fondlarının vəsaitləri;
- ekoloji sığortanın vəsaitləri hesabına;
- təbiətdən istifadəyə görə ödəmələr;
- hüquqi və fiziki şəxslərin könüllü ianələri;
- qrantlar və beynəlxalq qurumların digər ayırmaları hesabına

Dövlət büdcəsi və yerli büdcələrin gəlirləri müvafiq vergilər, ödənişlər və təbii ehtiyatların istifadəsi və ətraf mühitin çirklənməsi üçün çıxımlara əsaslanır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi dotasiyaların, subsidiyaların və subvensiyaların daha yüksək səviyyəli büdcədən aşağı səviyyəli büdcəyə verilməsini müəyyənləşdirir və ətraf mühitin mühafizəsinə xüsusi məqsədli investisiyalar nəzərdə tutur.

Ətraf mühitin mühafizəsi fondlarının vəsaitləri təbiətdən istifadəyə görə ödəmələr, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə alınan cərimələr, qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada müsadirə edilən ovçuluq və balıqçılıq alətlərinin və qeyri – qanuni əldə edilən məhsulların satışından daxil olan vəsaitlər, qrantlar, gönüllü ianələr, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan başqa daxilolmalar hesabına təşkil edilir.

Ətraf mühit fondu formalaşması üçün əsas mənbə ətraf mühitin çirklənməsi üçün ödənişlər oldu. Ölkəmizdə büdcədən kənar ekoloji fondlar yaradılmışdır. Ekoloji fondlar ancaq çirklənmə üçün ödənişləri toplamır, eyni zamanda təbiəti mühafizə fəaliyyətində və bu fəaliyyətin aparılmasında təbiət istifadəçilərini stimullaşdırır, həm də digər maliyyə mənbələrini də cəmləşdirir.

Azərbaycan Respublikasının "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" qanununa (1999) uyğun olaraq, büdcədən kənar dövlət ekoloji fonlarının vahid sistemi yaradılmışdır.

Büdcədən kənar eko-fondların yaradılmasının əsas məqsədi: müstəqil, dövlət büdcəsindən asılı olmayan, ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətinin mərkəzləşdirilmiş maliyyələşdirilməsi strukturunun yaradılmasıdır. Eyni zamanda, ekofondların vəsaitləri büdcə vəsaitləri və təbiətdən istifadə edən müəssisələrin vəsaitləri də buraya əlavə olundu (şəxsi və borc alanlar).

Ətraf mühit fonlarının xərcləri yalnız ətraf mühitlə bağlı məqsədlər üçün nəzərdə tutulmalıdır.

Müəssisənin ekoloji fondu (MEF) müəssisəyə xidmət edən yerli bankda xüsusi hesab şəklində yaradılır. Hər şeydən əvvəl, o, ekoloji təhlükəli müəssisələrdə formalaşır. MEF-nun formalaşması mənbələri aşağıdakılardır:

- ətraf mühitin mühafizəsi obyektləri və strukturları üzrə amortizasiya xərcləri;

- normalar çərçivəsində ətraf mühitin çirklənməsi üçün ödənişlər;

- normadan artıq çirklənmə üçün cərimələr;

- müəssisənin öz vəsaitləri və ya bank kreditləri (o cümlədən geoloji- kəşfiyyat xərclərinin ödənilməsi də daxil olmaqla) ilə bu resursları bərpa etdikdə istehlak olunan təbii ehtiyatların bərpası məqsədilə ödənişlər;

- müəssisələrin ətraf mühitə zərərli təsirlərini azaltmaq məqsədilə büdcədən, büdcədən kənar ekoloji fondlardan müsabiqə əsasında alınmış ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin məqsədyönlü subsidiyaları (subvensiyalar, dotasiyalar) və kreditlər;

- dövlət və kommərsiya banklarından alınan kreditlər;

- bankda saxlanılan əmanətlərindən gəlir (depozit faizləri);

- ekoloji ehtiyacları maliyyələşdirmək üçün istifadə olunduqda gəlir vergisinin ödənilməsi üzrə qənaət də daxil olmaqla müəssisənin mənfəəti.

Müəssisənin ekoloji fondunun vəsaitin xərclənməsinin əsas istiqamətləri:

1. Müxtəlif təbiəti mühafizə ehtiyacları (toz və qaz təmizləyici qurğuların tikilməsi və ya yenidən qurulması və s.);

2. Digər müəssisələrlə, habelə hüquqi şəxslər və vətəndaşlarla kompensasiya hesablaşmalarının həyata keçirilməsi;

3. Müəssisənin əsas istehsal proseslərinin texnoloji yenidən qurulmasının maliyyələşdirilməsi (bu təkmilləşmə ətraf mühitə "ekoloji yükün" azalmasına səbəb olur).

Ətraf mühitin mühafizəsinin ictimai fondları əhəlinin vəsaitləri, könüllü ödənişlər və ictimai birliklərin və digər mənbələrin ianələri hesabına yaranır.

Təbiəti mühafizə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə yığılmış vəsaitin istifadəsi məqsədyönlü şəkildə təbiəti mühafizə tədbirlərinin aparılmasına yönəlməsi ilə səciyyələnir. Beləki, təbiəti mühafizə tədbirlərinin və ekoloji proqramların maliyyələşdirilməsi bütün səviyyəli büdcələr ayrıca sətirlər verilir və maddi –texniki resurslarla təmin edilir.

Təbiəti mühafizə əhəmiyyətli vəsait qoyuluşunun həcmi regionlar və mühafizə obyektləri üzrə differensiallaşdırılır.

Dövlət büdcəsinin çətin vəziyyəti nəzərə alındıqda, eko-fond və ərazi eko-fondları ölkədə ekoloji fəaliyyətin maliyyələşdirilməsinin vacib mənbələrindən biri hesab oluna bilər.

9.6. İqtisadi stimullaşdırma tədbirləri

Müasir mərhələdə ekoloji münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyəti ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində inzibati -hüquqi vasitələrlərin təsiri və iqtisadi stimullaşdırmanın uyğunluğu ilə ifadə olunur.

Son illərdə bu mexanizmin ən mühüm elementi təbii ehtiyatların istifadəsi, çirkləndiricilərin emissiyası və axıdılması, tullantıların yerləşdirilməsi və ətraf mühinə digər zərərli təsirlər üçün ödəmə sistemi kimi olaraq qalır.

Ətraf mühitin idarəedilməsinin iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsinin effektiv forması Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və digər təsis qurumları tərəfindən təcrübələr şəklində tənzimləyici və metodik təkliflərin və tədqiqatların praktiki sınaqdan keçirilməsidir. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii sərvətlər nazirliyinin dəstəyi və təbiəti mühafizə orqanlarının və müxtəlif səviyyələrdə icra orqanlarının əlaqəli qarşılıqlı

təsirləri ilə bölgələrdə ödəniş sisteminə mənfi ekoloji təsirlərin yeni formaları və növləri daxil edilir.

Ətraf mühitin idarə edilməsinin iqtisadi mexanizminin əsas komponenti təbii ehtiyatların istifadəsi üçün ödənişdir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi əlaqələrə keçməsinə və xarici investorların müxtəlif layihələrin maliyyələşdirilməsinə marağı olan proseslər dünya təcrübəsində və xüsusilə də ekoloji auditdə ümumi qəbul edilmiş ekoloji prosedurların tətbiq edilməsini tələb edir.

Müasir şəraitdə dövlət əhəmiyyətli olan vəzifə ekoloji təhlükəsizliyin texniki və texnoloji infrastrukturunun inkişafı və təbii sərvətlərin səmərəli istifadəsi, onların fəaliyyətinin stimullaşdırılması, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində sahibkarlığa büdcə investisiyalarının axını üçün şərait yaradılması məqsədilə ekoloji yönümlü yeni müəssisələrin və qurumların sıx şəkildə formalaşmasıdır.

Bazar münasibətləri dövründə ətraf mühitin qorunması fəaliyyətlərində dövlət sərmayə qoyuluşunun artması müşahidə olunur.

Ümumiyyətlə, son illərdə istehsalın artmasına baxmayaraq ölkəmizdə ekoloji vəziyyət yaxşılaşır.

Problemlər bütün səviyyələrdə ətraf mühitin mühafizəsi üzrə tədbirlərin və xidmətlərin tam hüquqlu maliyyələşdirilməsinin köməyi ilə həll edilə bilər ki, bu da sonuncunun daha effektiv işləməsinə deyil, eyni zamanda dövlətə real gəlirin gətirilməsinə imkan verəcəkdir. Bu, təbiət istifadəçiləri tərəfindən resursların istifadəsinə

ümumi nəzarət, əhalinin sağlamlığı ilə bağlı itgilərin azaldılması, ətraf mühitin çirkləndirilməsi hallarının mühafizəsisini və qarşısının alınması və tam çirklənmə xərclərinin toplanması və buna görə əsasən ekoloji büdcədənkənar ekoloji fondlardan ətraf mühitin qorunması tədbirlərinin maliyyələşdirilməsinin artırılması ilə bağlı gəlirdir və bu ödənişlərdən yararlanır; monitoring müşahidələrinin sıxlığının artması və nəticə etibarilə nəzarətin daha çox səmərəliliyi ilə ətraf mühit qanunvericiliyinin pozulması üçün alınan cərimələrin ümumi məbləği artır.

Ətraf mühitin mühafizəsi sektorunda əsaslı tikintinin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələri bütün mülkiyyət formalarının müəssisə və təşkilatlarının vəsaitləri olmuşdur.

Ətraf mühit sahəsində investisiya fəaliyyətinin azalması bütövlükdə milli iqtisadiyyata nisbətən daha yavaş idi. Bu, ətraf mühitin çirklənməsi üçün ödənişlərin stimullaşdırıcı təsiri, ətraf mühitin mühafizəsi orqanları tərəfindən ətraf mühitin qurulmasında müəssisələr tərəfindən çirklənmənin məbləğində sərmayə qoyduğu kreditlərin aktiv istifadəsi və ətraf mühitin vəziyyəti üçün yerli hakimiyyət orqanlarının məsuliyyətinin artırılması ilə izah edilə bilər.

Təbiətdən istifadənin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi yolu ilə iqtisadiyyatın ekolojişdirilməsinin bütün problemləri həll edilə bilməz. Ekoloji şüurun formalaşması, idarəetmədə demokratik prinsiplərin dərinləşməsi, ekoloji texnika və texnologiyasının əsaslı yeni

növlərinin hazırlanması və tətbiqi , maliyyə s. daxil olmaqla, geniş tədbirlər tələb olunur.

Təbiətdən istifadənin effektivliyinin kəskin artması yalnız ərazilərdə təbiətdən istifadənin xeyli dərəcədə gücləndirilməsi ilə mümkündür. Eyni zamanda yalnız müəssisələr özləri mümkün təbiəti mühafizə tədbirlərini tam olaraq müəyyənləşdirə bələr, onları həyata keçirər və tətbiq olunan avadanlıqların və texnologiyanın effektiv istismarını təmin edə bilərlər. Buna görə də təbiətdən istifadənin idarə edilməsinin ərazi orqanlarının rolu gücləndirilməlidir. Bu işə ilk növbədə regionda yerləşən müəssisələrlə qarşılıqlı əlaqələrdə yaranan problemlərin həllini tələb edir.

X FƏSİL

EKOLOJİ MARKETİNQ

Marketinqin yaranması. İngilis dilindən tərcümədə “marketing” sözü bazar, bazar sferasında fəaliyyət anlamına gəlir. XX yüzilliyin ilk onillikləri ərzində marketinq məhz bu mənada inkişaf edirdi. Sonradan marketinq dedikdə ticarət-kommersiya (satış) fəaliyyətinin məcmusunu, o cümlədən, bazarın öyrənilməsi və araşdırılmasını, qiymət siyasətini, reklam və satışların stimullaşdırılmasını, əmtəə çeşidinin planlaşdırılmasını, əmtəənin bazarlarda irəli çəkilməsinin təşkilini, satışdan öncə və satışdan sonrakı xidməti başa düşürdülər. İstehsalçını və istehlakçını əlaqələndirmək, onlara bir-birini tapmağa kömək etmək – istənilən marketinq fəaliyyətinin başlıca məqsədidir.

Marketinqin xeyli sayda elmi tərifləri və bir o qədər də böyük sayda marketinqə dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur .

1. Marketinq – işgüzar əməliyyatların idarəetmə konsepsiyası (“təfəkkür tərzii”), sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusiyyət təşkil edən, başqalarına bənzəməyən “fəlsəfəsi”-dir. Bu yanaşma aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: bazarın və onun elementlərinin dərk edilməsində sistemləşdirmənin mövcudluğu; alıcının maraqlarının prioritet təşkil

etməsi; bazarın tələbatlarına çevik qaydada uyğunlaşma və həmin bazara fəal təsirin göstərilməsi və s.

2. Marketing – fəaliyyət, hərəkətlər tərzini kimi, yəni bazarda uğurun əldə olunmasına yönəlmiş praktiki üsul və tədbirlər sistemidir.

Bundan əlavə, marketing insan biliklərinin sahəsi, tədqiqat və araşdırmaların spesifik xüsusiyyətli predmetə malik bir elm, müəssisənin spesifik funksiyası və sair kimi dəyərləndirilə bilər.

Marketingin dərk edilməsi marketing fəaliyyətinin inkişafı prosesində kifayət qədər əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Adətən o, bazarın araşdırılması və alıcıların davranışının öyrənilməsi, yeni əmtəə nümunələrinin işlənilib hazırlanması və firmanın çeşid siyasətinin formalaşdırılması, yeni qiymət siyasətinin işlənilib hazırlanması, əmtəələrin satışı və bölüşdürülməsi sisteminin təşkil edilməsi, makretinq kommunikasiyalar sisteminin (hər şeydən əvvəl, reklamın) formalaşdırılması, marketingin idarə edilməsi və s. kimi funksiyalar vasitəsilə həyata keçirilir.

Marketing nəzəriyyəsi XIX əsrin ikinci yarısında Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaranmışdır, o zaman tüğyan edən iqtisadi böhranlar “təkrar istehsalın xroniki problemi” haqqında, eləcə də həmin dövrdə mövcud olmuş əmtəə və xidmətlərin tədavülü sisteminin məhsulun satışının təşkil edilməsi ilə bağlı artan tələbatlara uyğun gəlməməsi barədə hamını danışmağa vadar etmişdir.

Avropaya marketinq XX əsrin 50-ci illərində gəlib çıxmışdır, o zaman İkinci Dünya müharibəsinin fəsadlarından yenicə özünə gəlməyə başlayan Qərbi Avropa sahibkarları satış bazarlarının yenidən bölüşdürülməsi uğrunda amansız mübarizənin yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdular. Həmin dövrdə marketinq əsas etibarilə yalnız tədavül sferasına yayılmışdır. O, hər şeydən əvvəl, satış problemlərinin öz həllini tapmasına, yəni bölüşdürmə kanallarının seçilməsinə, bazar satışının stimullaşdırılmasına hədəflənmişdir. Belə bir vəziyyət ötən əsrin təxminən 60-cı illərinə qədər səciyyəvi xarakter daşıyırdı.

İstehsalçının marketinqi. Haqqında danışdığımız dövrdə marketinq fəaliyyətinin başlıca məqsədi firmanın istehsal etmək iqtidarında olan istənilən hər hansı məhsulunun satışını təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Firmalarda çalışan menecerlər əsas etibarilə bazarda mövcud olan tələbatlara deyil, malik olduqları istehsal imkanlarına yön alırdı. O illərdə marketinqin əsas vasitələri qismində əmtəənin təşviq edilməsi, istehlakçıların və ictimaiyyətin gözündə firmanın yüksək nüfuzunun yaradılması və qorunub saxlanması kimi məsələlər qeyd edilə bilər. Odur ki, XX əsrin əllinci-altmışıncı illərini daha çox reklam və müxtəlif irili xırdalı ticarət adamlarının stimullaşdırılması ilə əlaqələndirirlər.

Satış probleminin kəskin xarakter alması bazarda inhisarların sürətlə inkişaf etməsi ilə bağlı olan köklü dəyişikliklərin baş verməsi fonunda müşahidə olunurdu. Belə bir şəraitdə tədavül sferasında çox şeylər dəyişmişdi; is-

tehsalda nail olunmuş geniş miqyas inhisarçılara bazar tutumluluğunun nəzərə alınması istiqamətində müxtəlif metodları tətbiq etməyə şərait yaradır, müəyyən çərçivədə onun birbaşa və dolaylı tənzimlənməsini həyata keçirməyə imkan verirdi.

Nəzəri konsepsiya kimi, marketinqin başlıca vəzifəsi bütün bu radikal dəyişiklikləri dərk etməkdən ibarət idi. Bununla yanaşı, kifayət qədər konkret bir vəzifə meydana gəlmişdir: belə tənzimlənmənin instrumentlərini (alətlərini, alətlər dəstini) işləyib hazırlamaq. Artıq marketinqin ilk tədris kurslarının əmələ gəlməsi müşahidə olunmağa başlayır, gələcək biznesmenlərin hazırlanması istiqamətində tətbiq ediləcək proqramlar tərtibatı prosesinə start verilir, marketinqin problemlərinin araşdırılması ilə bağlı kommersiya yönümlü tədqiqat firmaları, iri şirkətlərin idarəetmə aparatında ixtisaslaşmış şöbələr açılır.

İstehlakçının marketinqi. Bir çox mütəxəssislərin ortaq rəyi bundan ibarətdir ki, marketinq fəaliyyətinin inkişafında yeni tərəqqi mərhələsi ötən əsrin 60-80-ci illəri dövrünə təsadüf edir. Bu, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin sənaye dövründən postsənaye dövrünə keçidin reallaşdırılması ilə bağlıdır. Sonuncunu səciyyələndirən cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, istehsal artıq kütləvi, iri seriyalı deyil, get-gedə daha çox istehlakçıların fərdiləşdirilmiş ehtiyaclarına, istəklərinə, tələbatlarına yönəlməyə başlayır. Kiçik müəssisələrin sayında əhəmiyyətli artımlar müşahidə olunur, elmi-texniki informasiyanın

rolu və əhəmiyyəti xeyli dərəcədə yüksəlməsi diqqət mərkəzinə düşür. Belə bir şəraitdə aydın olur ki, müəssisənin mənfəəti təkə və bir o qədər öz istehsalının məsrəflərinin aşağı salınmasından deyil, daha çox bazarın və rəqiblərin araşdırılmasına, əmtənin keyfiyyətinə və bazarda onun uğurla irəli çəkilməsinin təşkilinə nə dərəcədə yüksək diqqətin yetirilməsindən asılı olmağa başlayır.

Bu dövrdə marketinqin əsasına bazarın və istehlakçının tələbatlarına prioritet təşkil edən yönləndirmənin prinsipi daxil edilməşdir. Burada söhbət elə əmtəələrin istehsalının təşkilindən gedir ki, onların satışını istehlakçıya təsir göstərməklə, bu məmullara onun marağını oyatmaqla və alışı-veriş etmək istəyini stimullaşdırmaqla həyata keçirmək mümkündür. Məhz bu yenilənmiş konsepsiya müasir marketinqin mahiyyətini təşkil edir.

Marketinqin konsepsiyası müəssisənin (korporasiya, firma, assosiasiya) öz maliyyə vəsaitlərdən və işçi qüvvəsindən, satış əməliyyatlarından, alıcılara (istehlakçılara) servis və texniki ximətlərin göstərilməsindən istifadə etməklə istehsalat, elmi-texniki tədqiqatlar və dizayn, kapital qoyuluşları kimi proqramların həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Burada isə bazar və istehlak tələbatı haqqında dəqiq və yoxlanılmış məlumatın, ən yaxın və daha uzaq perspektivdə onların baş verə biləcək dəyişikliyinə qiymətləndirilməsi və nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, müasir marketinq fəaliyyətinin ən mühüm məqsədlərindən biri təmin olunmuş tələbin üzə çıxarılması aiddir ki, istehsal fəaliyyətini

həmin tələbatların ödənilməsinə yönəltmək, alıcı tərəfindən real tələbin gerçəkdən irəli sürülməsi mümkün olan məmulatların işlənilib hazırlanmasını, buraxılışını və satışını təmin etmək mümkün olsun.

Marketing nöqtəyi-nəzərdən Qərbdə bazar münasibətlərin formalaşması prosesini iki fazaya bölmək olar. **Birinci faza** üçün azad rəqabət kimi tanıdığımız bir cəhət səciyyəvidir, bu zaman əmtəə istehsalçıları, praktiki olaraq, bir-birləri haqqında hər hansı informasiyaya malik olmadıqları şəraitdə, belə demək mümkündürsə, onlara “tanış olmayan” bir bazar üçün işləyirdi. Bu zaman onlar öz söylərini istehsal məhsuldarlığının yüksəldilməsi, şirkətin ümumiyyətlə istehsal etmək qabiliyyətində olduğu istənilən məhsulun buraxılış həcmının artırılması kimi məsələlərin həyata keçirilməsi istiqamətində cəmləşdirirdi. **İkinci fazada** isə mövcud vəziyyət kəskin surətdə dəyişmişdi: sahibkarlar öz istehsal fəaliyyətlərini məhz onlara kifayət qədər yaxşı “tanış” olan bazar istiqamətində yönləndirməyə çalışır, həmçinin bazar tələbatına və konkret istehlakçıların tələblərinə mümkün qədər maksimum dərəcədə cavab verən əmtəə buraxmaq və xidmətlər göstərməyə can atırlar.

Marketing – müəssisənin istehsal-satış fəaliyyətinin idarəetmə sistemidir. Lakin marketingin konsepsiyası dəyişməz olaraq qalmır: o, daim təkmilləşir, bazarın sürətlə dəyişən şəraitinə maksimum dərəcədə uyğunlaşmağa səy göstərir.

Marketing aktiv bazar fəaliyyəti yolu ilə bu və ya digər firmanın (müəssisənin) inkişafını nümayiş etdirir. Marketingə sahibkarlıq fəaliyyətinin mühüm bir halqası kimi baxışın sərgilənməsi, bir tərəfdən, bazar tərəfindən irəli sürülən tələblərə çevik reaksiyanı nümayiş etdirməyə, digər tərəfdən isə, bazarda aktiv fəaliyyəti, onun mənimlənməsi və burada təşəbbüsün əldə olunması istiqamətində tədbirlərin geniş kompleksinin həyata keçirməsini, məhsula (xalq istehlakı əmtəələrinə, istehsalat-texniki təyinatlı məmulatlara, xidmətlərə) dayanıqlı tələbin yaradılmasını təmin etməyə imkan verir.

Çeşid siyasətinin layihələndirilməsi və planlaşdırılması, bazarın iqtisadi təhlili və bununla bərabər, xidmətlərin bölüşdürülməsi, satışı və göstərilməsi kimi məsələlər marketinglə sıx bağlıdır.

Marketing – rəqabət şəraitində firmanın strategiyası və taktikasını bütöv bir şəkildə müəyyənləşdirən müasir biznesin fəlsəfəsidir. Marketing firma yaxud şirkətə istehsal olunan məhsulun satışından maksimum dərəcədə əldə edilə biləcək mənfəəti təmin edən və istehlakçıya istiqamətləndirilmiş məqsədyönlü istehsal-satış fəaliyyətindən ibarətdir.

Güclü, yüksək səviyyədə təşkil olunmuş istehsal növlərinə malik müasir inkişaf etmiş ölkələr öz iqtisadiyyatlarının idarə edilməsi prosesini elə bir tərzdə qururlar ki, dövlətin tənzimləyici rolu üstünlük təşkil etsin.

Bir çox ölkələrin müasir bazarları bu və ya digər əmtəələrin son dərəcədə yüksək dolğunluq dərəcəsi, habelə

məhsul çeşidinin sürətlə baş verən yenilənməsi və bir-birini əvəzləmək imkanı ilə xarakterizə olunur. Tələb və təklif balansı açıq-aşkar pozulub: bir çox əmtəələrin təklifi həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət nöqtəyi-nəzərdən əhalinin geniş kütlələrinin alıcılıq qabiliyyətini kifayət qədər ciddi surətdə üstələmiş olur. Məhz bu səbəbdən əmtəə istehsalçıları mövcud bazarlarda müxtəlif çeşidli məhsulların sərt rəqabətin aparıldığı bir şəraitdə öz məhsulları üçün bu və ya digər boşluqların axtarışı ilə məşğul olmaq məcburiyyətindədir. Rəqiblərlə şiddətli mübarizədə firmanın idarəetmə sisteminin fəaliyyəti nöqtəyi-nəzərdən qarşıda dayanan əsas və başlıca vəzifə onun iş fəaliyyətinin bazarda və istehlak sferasında sürətlə dəyişən situasiyaya çevik və maksimum dərəcədə düzgün uyğunlaşdırılmasından ibarətdir.

Eyni zamanda firmanın idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi yollarının fəal surətdə axtarışının baş verməsi də müşahidə olunur. Firma yaxud şirkətin istehsal-satış fəaliyyətinin təşkilediciliyi ilə iqtisadi sistemin müstəqil surətdə fəaliyyət göstərən digər mexanizmləri arasında tarazlığın təmin edilməsi istiqamətində zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı meydana gələn labüdlük buna gətirib çıxarmışdır ki, marketinq sistemi çərçivəsində nəzarət altında olan kimi dəyərləndirilən, yəni firmanın təsiri altına düşə biləcək amillərə, eləcə də nəzarət olunmayan kimi tanınan, yəni firmanın səylərindən asılı olmayan amillərə təsir metodları xüsusiyyət təşkil etməklə ayrılmışdır.

Müvəffəqiyyət qazanan istənilən firma artıq öz faliyyətinin elementlərinin müfəssəl, elmi əsasda təşkil edilmiş proqramlaşması aparılmadan keçinə bilməz. Bu, hər şeyfən əvvəl, Amerika Birləşmiş Ştatları və Yaponiyanın avtomobil nəhəngləri arasında yaxud Cənub-Şərqi Asiya və Cənubi Koreyanın elektronikanın istehsalı və satışı üzrə ixtisaslaşan korporasiyaları arasında bölünmüş bazarlara aiddir.

Normal fəaliyyət göstərən bazarın formalaşdırılması – kifayət qədər mürəkkəb və uzunmüddətli bir prosesdir, çünki istehlakçı istehsalçını, əmtəəni, qiyməti öyrənməli, eləcə də alış-veriş yerini və şərtləri arasında seçim etməlidir.

Bazarın açar obyektı kimi, marketinqə aşağıdakı işgüzar əməliyyatlar daxildir :

- istehlakçıya lazım olan, müvafiq qablaşdırmaya malik konkret əmtəənin (məhsulun) işlənilib hazırlanması və istehsalı prosesləri;
- alıcıya tələb olunan xidmətin yüksək səviyyəsini təmin edən müəyyən satış kanallarının (topdansatış, pərakəndə satış və s.) istifadəsi yolu ilə həmin əmtəənin çatdırılması;
- alıcılar üçün münasib və tədarükçüyə kifayət qədər mənfəət təmin edən qiymətlərin müəyyən edilməsi;
- əmtəənin (məhsulun) irəli çəkilməsi, o cümlədən reklam, yəni ticarətin genişlənməsinə yardım olan, əmtəə və firmanın özü haqqında əlverişli və müsbət rəy yaranan tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- əmtənin bilavasitə istehlakçıya satışının təşkil edilməsi.

Yuxarıda qeyd edilmiş əməliyyatlar marketing kompleksi adlanan sistemdə bir araya gətirilir ki, onun özündə dörd istehsal komponentlərdən ibarət olur: əmtənin yaradılması, onun satışının yeri, qiyməti və bazarda irəli çəkilməsi.

Beləliklə, marketing fəaliyyəti həm xüsusiyyət təşkil edən və digərlərinə bənzəməyən bir fəaliyyət, həmçinin istehsalçının bazarda iş fəaliyyətinin sanki tərzini kimi də dəyərləndirilə bilər.

Konsepsiya olaraq, marketing rəqabət iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin idarə olunması haqqında elmi nöqtəyi-nəzərdən əsaslandırılmış təsəvvürlərin məcmusu qismində çıxış edir. Buna müvafiq olaraq, istehsal-satış fəaliyyətinin təşkilədiciyi əsasında bazar tələbatlarını əks etdirən dəqiq məlumatlar, onların öncədən müəyyənləşdirilməsi və nəzərə alınması metodları dayanmalıdır. Marketing müəssisənin (firmanın) idarə edilməsi sahəsində təfəkkürün yeni tərzinin meydana gəlməsinə səbəb olur. O, təfəkkür sistemi kimi formalaşır, yəni konkret hədəflərin əldə olunması imkanlarına dair həmin məqsədlərin uyğunlaşdırılmasına, meydana çıxan problemlərin sistemli həllinin fəal surətdə axtarılıb tapılmasına yönəlmiş istiqamətlər kompleksi kimi təşəkkül tapır. Təfəkkür tərzində baş verən dəyişikliklər marketingin inkişafının müxtəlif mərhələlərində onun təkamülünü əyani surətdə nümayiş etdirir.

İstehsalçının iş fəaliyyəti (hərəkət) tərzini kimi, marketing müəssisənin bütövlükdə fəaliyyətinin və istehsal olunan yaxud buraxılışı nəzərdə tutulan məhsulun bazar və istehlakçı tərəfindən irəli sürülən tələblərə maksimum dərəcədə uyğunlaşdırılması yolu ilə həmin müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər sistemindən ibarətdir. O, tətbiq edilməsi üçün başlıca sferaya – maddi istehsalata, ümumiyyətlə, əmtəələrin buraxılışı ilə bilavasitə əlaqəli olan istənilən fəaliyyətə malikdir. Yəni, həm xalq istehlakı malları, həm də istehsalat-texniki təyinatlı məmulatlar, məişət, bank-maliyyə, teatr-mədəniyyət və digər növ xidmətlər göstərən məhsullar nəzərdə tutulur. Müəssisənin (firmanın) prinsiplərini, metodlarını, vasitələrini, funksiyalarını və təşkilədiciyyətinin mahiyyətini üzə çıxaran onun bazar iş fəaliyyətinin bütöv bir metodologiyası formalaşır. Əmtəələrin irəli çəkilməsinə xidmət edən sistemin əmələ gəlməsi və inkişafı baş verir, burada müxtəlif üsulların zəngin çeşidindən istifadə olunur: əmtəənin malik olduğu funksiyaların təkmilləşməsi, istehlakçıya təsir edilməsi, çevik qiymət siyasəti, reklam, əmtəənin irəli çəkilməsi yönündə istifadə edilə biləcək kanalların effektivliyi.

Ətraf mühitin qorunmasının idarə edilməsinin marketing mexanizmi

Ekoloji yönümlü marketingin aspektləri dünya ictimaiyyətində ətraf mühitə göstərilən təsirlərin azaldılmasını təmin edən texnologiya və proseslərin sürətli tərəqqisi, eləcə də ekoloji xidmətlər bazarının sürətlə formalaşması

ilə bağlıdır ki, həmin bazar idarəetmənin marketinq vasitələrinin müvafiq inkişafını tələb edir. Bu sahədə *marketingin əsas istiqamətlərinə* aşağıdakıları aid etmək lazımdır:

- ekoloji sahədə həyata keçirilən fəaliyyətin dəstəklənməsinin maliyyə strukturlarının formalaşdırılmasını;
- ətraf mühitə edilən təsirlərin səviyyəsinin ekoloji qiymətləndirilməsinin (auditinin) aparılmasını;
- şirkətin iş fəaliyyətinin ekoloji sığortasını;
- istehsalçıların iş fəaliyyəti ilə bağlı hesabat formalarının dəyişməsinə;
- reklamın yeni formalarını;
- ticarətin yeni prinsiplərinin formalaşmasını (misal üçün, ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların satışı) .

Ətraf mühitin qorunmasının idarə olunması sahəsində tətbiq edilən marketinq mexanizmi bazar üsullarının tipologiyasına əsaslanır. Hal-hazırda idarəetmə üsullarının aşağıdakı əsas qrupları məlumdur:

- inzibati tənzimlənmə - istehsalçı firmalar tərəfindən riayət edilməli olan müvafiq standart və məhdudiyətlərin tətbiqi, eləcə də təbiətdən istifadə proseslərinin birbaşa nəzarətinin və lisenziyalaşdırılmasının həyata keçirilməsi;
- istehsalçı firmanı təbiətdən səmərəli surətdə istifadə etməkdə maraqlandırılmasına yönəlmiş iqtisadi stimullar;
- çirkləndirməyə görə ödənişlər və ekoloji vergilər sistemi;

- çirkləndirmə hüquqlarının bölüşdürülməsi və kompensasiya ödənişləri .

Qeyd etdiyimiz həmin metodları ilkin resursların tərkibini, istehsal prosesinin və ətraf mühitə tullantıları formalaşdıran tətbiq edilən təbiətporuyucu texnologiyaların spesifikasiyasını marketinq prosesinin müxtəlif mərhələlərində istifadə etmək lazımdır.

Burada ətraf mühitin çirkləndirilməsi müqabilində aparılan ödənişlərə və tətbiq edilən vergilərə xüsusi rol ayrılır. Onlar təsirin dolayı rıçaqlarından ibarətdir və tullantılara, ilkin resursların istifadəsinə, son məhsul yaxud texnologiyaya görə müvafiq ödənişin təyin edilməsində özünü büruzə verir. Ödəniş ətraf mühitin çirkləndirilməsi nəticəsində əmələ gələn sosial-iqtisadi zərərə uyğun gəlməli yaxud hər hansı digər göstərici əsasında təyin olunmalıdır (misal üçün, ətraf mühitin assimilyasiya potensialının iqtisadi qiymətləndirilməsi kimi bir göstərici əsasında). Ödəniş və vergilərin tətbiqi prosesi təmizlənmə dərəcəsinin və qalıq tullantılar müqabilində aparılan ödənişlərin birləşdirilməsi strategiyasının seçiminin reallaşdırılması istiqamətində istehsalçıya maksimum sərbəstlik təmin edir. Əgər təbiətin qorunmasına sərf olunan xərlər kifayət qədər yüksəkdirsə, onda firma verginin ödənilməsindən yayınmaq məqsədilə tullantıları ixtisar etmək məcburiyyətində qalacaq. Nəzərdə tutulur ki, əlavə təmizləmə tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar sərf olunan maliyyə vəsaitlərinin artan həcmi ödəniş dərəcəsinə bərabər olduğu təqdirdə, firmanın istehsal fə-

liyyəti nəticəsində əmələ gələn tullantılar optimal səviyyəyə qədər azaldıla bilər.

Bu və ya digər resursun istifadəçisi əldə etdiyi xammala, elektrik enerjisinə və s. görə ödədiyi qədər həmin resurs üçün də ödəmiş olur.

İnzibati xərclərin təmin edilməsi məqsədilə istifadəçilərin ödənişlərinə lisenziyanın alınması üçün ödəmələr, eləcə də tullantıların miqdarına uyğun və lisenziyanın verilməsinə sərf olunan xərcləri təmin edən digər nominal ödənişlər daxil ola bilər. Həmin ödənişlər ümumilikdə çirkləndirmə müqabilində aparılan ödənişlərdən daha aşağıdır və firmanın istehsal fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitə atılan tullantıların səviyyəsinə kifayət qədər məhdud təsir göstərir. Onları daha çox lisenziyaların verilməsi ilə müşayiət olunan lisenziya rüsumu (vergi) kimi dəyərləndirmək lazımdır.

Subsidiyalar tullantıların azadılması müqabilində ətraf mühiti çirkləndirən firmalara verilən xüsusi ödəmələrdən ibarətdir. Subsidiyalar arasında investisiya xarakterli vergi kreditlərinə, azaldılmış faiz dərəcəsilə verilən borclara, istiqrazların (borclanmaların) zəmanətlərinə, təbiətin qorunması sahəsində istifadə olunan avadanlığın sürətlənmiş amortizasiyasının təmin edilməsinə, ilkin resursların və son məhsulun qiymətlərinin tənzimlənməsinə yönələn vəsaitlərə daha tez-tez rast gəlinir.

Əgər hesab etsək ki, ətraf mühitə dair bütün hüquqlar ümumilikdə cəmiyyətə məxsusdur, o zaman çirkləndirici firmalar dəymiş zərərə görə məcburi (mütləq) məsuliyyət

daşılmalıdır. Əgər ətraf mühitin çirkləndirilməsinə tətbiq edilən vergi yaxud tullantılar müqabilində aparılan ödənişlər tullantı aktına qədər müəyyənləşdirilmiş son hədd zərəri özündə əks etdirirsə, o zaman dəymiş zərəərə görə məcburi (mütləq) məsuliyyət sistemində aparılmalı olan ödənişlər hər bir tullantı faktına əsasən hesablanır. Başqa sözlə desək, zərər vurmuş firma ya müəyyən dərəcədə həmin zərəri kompensasiya etməli, yaxud pozulmuş təbiət obyektinin təmizlənməsini həyata keçirməli, yaxud zərər çəkənlərə kompensasiya ödəməli, yaxud da bu istiqamətdə digər müvafiq tədbirlər görməlidir. Bu məqsədlə müvafiq girov müqabilində təbiətin qorunmasına yönəlməmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə dair öhdəlikləri özündə təsbit edən xüsusi sənədlər tərtib edilir. Yuxarıda təsvir etdiyimiz yanaşma o halda effektiv olacaq ki, əgər ətraf mühiti çirkləndirənlərin və bundan zərər çəkənlərin sayı məhdud, çirkləndirmə miqyası və onun tərkibi isə asanlıqla müəyyən ediləndir.

Qəza tullantıların aparılmasını və müəyyən fəaliyyətin həyata keçirilməsindən sonra ekosistemin bərpaasını (torpaqların rekultivasiyası) fərqləndirmək lazımdır. Birinci halda firma baş verə biləcək zərəri əvvəlcədən müəyyənləşdirə və onun qarşısını almaq məqsədilə bütün lazımi tədbirləri görə bilər. Ancaq əgər zərər yetirilsə, günahkar tərəf onu tam şəkildə kompensasiya edəcək. Burada zəmanət qismində firmanın aktivləri, o cümlədən sığorta polisi (sığorta vəsiqəsi) və s. çıxış edə bilər. İkinci halda, əgər, misal üçün, söhbət faydalı qazıntıların hasil

edilməsindən gedirsə, o zaman baş verə biləcək zərərin təqribi miqyası məlumdur. Burada zəmanət qismində firma tərəfindən ödənilən pul depoziti çıxış edir. Əgər firma torpaqların rekultivasiya işlərini müstəqil surətdə özü yerinə yetirəcəksə, onda öz depozitini geri ala biləcək, əks halda rekultivasiyanı həyata keçirmək üçün depozit məbləği kifayət etməlidir. Ətraf mühiti çirkləndirən tərəf dəymiş zərəərə görə məsuliyyəti vasitəçinin üzərinə keçirə bilər, bunun reallaşdırılması üçün assimilyasiya potensialının iqtisadi qiymətləndirilməsinə uyğun olan dərəcələr üzrə ətraf mühitin çirkləndirilməsi müqabilində ödəniş aparılmalıdır. Yuxarıda deyildiyi kimi, zərər yetirmiş tərəf o cümlədən də dəymiş ziyanı ödəyir, yəni ətraf mühitin çirkləndirilməsi nəticəsində zərər çəkmiş “qurbanla” hesablaşmışdır.

Tullantıların utilizasiyasına (zərərsizləşdirilməsinə) sərf olunan vəsaitlərin məqsədli ehtiyatda saxlanması sistemindən istehlakçılarda əlavə xərclərin sərf edilməsinə stimulların yaradılması məqsədilə istifadə olunur. Baş verə biləcək mümkün çirkləndirməni öncədən müəyyən edən əmtəə alışı zamanı yalnız tullantıların utilizasiyası (zərərsizləşdirilməsi) aparıldıqdan sonra fəzilət birlikdə qaytarılan əmanət qoyulur (misal üçün, batareyanın, tənkə bankalarında içkilərin alınması və s.). Belə hallar da məlumdur ki, nə zaman işlənmiş yağların bərpası və utilizasiyasının, ozon təbəqəsini zədələyən və dağıdan maddələrin resiklləşdirilməsinin stimullaşdırılması üçün həmin sistemdən istifadə olunub.

İnformasiyanın dolğunluğunun və onunla tanış olmasının təmin edilməsinə xidmət edən informasiya sistemləri iqtisadi stimullar qədər mühüm rola malikdir. Əgər firmalar bütün informasiyanı təqdim edirsə, onda istehlakçılar yaxud qonşuluqdakı ərazilərdə yaşayan əhali çirkləndirmənin miqdarı yaxud məhsulda yer alan zərərli maddələrin həcmi barədə xəbərdar olunur. Məlumatlandırma (antireklam) məhsula olan tələbin dəyişməsinə səbəb olur, çirkləndirmə dərəcəsini azaldır, mövcud ilkin resursların təkrar emalına yaxud istehsal prosesində tətbiq edilən texnologiyaların dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Ekologiya sahəsində əsas marketinq yanaşmaları

Ekoloji problemlərin həllinə yönəlmiş marketinq tədbirlərinin kompleks sisteminə aşağıdakılar daxildir:

- 1) kommersiya-təsərrüfat mexanizmi;
- 2) ictimai-hüquqi mexanizm;
- 3) marketinq-idarəetmə mexanizmi;
- 4) elmi-tədqiqat və sınaq-konstruktor işləri səviyyəsində əmtənin işlənilib hazırlanması zamanı normativ-texniki şərtlər;
- 5) informasiya təminatı;
- 6) istehsal prosesini, əmtəələrin hərəkəti və istehlakı özündə ehtiva edən marketinq zəncirinin strukturunun yenidən qurulması;
- 7) ekoloji ekspertiza (dövlət, elmi, ictimai, kommersiya).

Bu zaman ətraf mühitin ekoloji problemlərinin effektiv həllinə daha çox səbəb olan bazar üsullarının istifadəsinə geniş yer vermək olduqca vacibdir. Bu, təbii resurs-

lara (torpağa, yeraltı sərvətlərə, suya, meşələrə və digər bitkilərə, heyvanat aləminə) görə, ətraf mühitin çirkləndirilməsi (tullantılar və s.) müqabilində ödənişlərin həyata keçirilməsi, eləcə də ekoloji vergi qoyuluşu, təbii resurslar sahəsində kredit mexanizmi, büdcədən kənar ekoloji fondlar və banklar sistemi və ekoloji sığortadır.

Tələbin formalaşması və satışların stimullaşdırılması marketinq sistemi çərçivəsində ətraf mühitin qorunmasının iqtisadi stimullaşdırılması, eləcə də lisenziyalaşma və təbiətdən istifadə sahəsində müqavilələr sisteminin təşkili kimi üsulların tətbiqi ilə bağlı geniş imkanlar mövcuddur.

Təbiətin istismarı ilə bağlı və təbiəttəsərrüfatlı sahələr tərəfindən istehsal edilən məhsula, xüsusilə də ekoloji cəhətdən təmiz məhsul və texnologiyalara qiymətlərin təyin edilməsi prosesini ekoloji sahibkarlıq olduğu qədər dəqiq və dürüst şəkildə qabaqcadan nəzərə almaq lazımdır. Bu iqtisadi kateqoriya ilə ekoloji sertifikatlaşma sistemi kifayət qədər sıx şəkildə bağlıdır. Onun tətbiqi ekoloji işlər, əmtəə və idmətlər (marketinq, injiniring, lizinq, birjalar və s.) bazarının formalaşdırılması haqqında məsələ qaldımağa imkan verəcəkdir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının, Yaponiya və Almaniya Federativ Respublikası kimi ölkələrin topladıqları təcrübə təbiətin istifadəsinin təşkilediciliyi zamanı bazar mexanizmlərinin fəal surətdə tətbiqi zəruriliyini əyani şəkildə nümayiş etdirir. Adlarını sadaladığımız ölkələrdə bəbl-prinsip ("qovuc" prinsipi) kimi bir prinsipdən isti-

fadə olunur: ətraf mühiti çirkləndirən mənbə qismində ayrı-ayr elementlər, məsələn, tüstü bacaları deyil, bütövlükdə müəssisələr götürülür. Region hüdudlarında bu və ya digər çirkləndirici maddələrin tullantılarının yol verilən ümumi normaları təyin etmək olar. Beləliklə, ehtimal edilir ki, müəssisələr, sanki vahid bir məkana yerləşir. Konkret regionun ətraf mühitinin keyfiyyət standartının (tullantıların ümumi yol verilən həcmələri çərçivəsində) müəyyənləşdirilməsi zamanı müəssisələrin özləri konkret mənbələrdən ətraf mühitə buraxılan tullantıların miqdarını təyin edəcəklər.

Daha sonra təbiətin qorunması fəaliyyətinin idarə olunmasına dair tətbiq edilən marketing yanaşmalarını dəyərləndirək.

Birinci marketing regional yanaşma ətraf mühiti çirkləndirən vahid texniki tələblərdən imtina etməyə imkan verir, eləcə də çirkləndirici tullantıların ümumi normativlərinə nail olunmasının pərakəndə üsullarının məhz firmanın özü tərəfindən seçilməsi imkanını mümkün sayır. O, ətraf mühitin çirkləndirilməsi səviyyəsinin aşağı salınması zərurliyinin nəzərə alınması ilə əməyin istehsalat daxili və təsərrüfatlararası bölgüsünü stimullaşdırır ki, bunun sayəsində ətraf mühitin çirkləndirilməsi ilə aparılan mübarizəyə sərf olunan xərclərin aşağı salınması imkanı yaranır. Fərz edək ki, firma ətraf mühitə atılan çirkləndirici tullantıları ilə aparılan mübarizədə effektiv və bahalı olmayan üsullardan istifadə etmək qərarına gəlib və bunun sayəsində buraxılan zərərli maddələrin optimal

səviyyəsini ümumilikdə region üzrə təyin edilmiş standartdan da aşağı bir həddə qoruyub saxlamaq imkanına malikdir. Ətraf mühitə atılan çirkləndirici tullantılarla mübarizənin aparılması daha baha başa gələn digər firmalar isə ətraf mühiti çirkləndirməkdə davam edə bilər, lakin bu, ümumi regional limitlər hüdudları çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır. Həyata keçirilən marketing hesablamaları göstərir ki, bunun nəticəsində firmanın özü öz gücü hesabına regional standartlarına nail olsaydı bu, həmin standartların əldə olunması məqsədilə sərf edilən xərclərlə müqayisədə gələcəkdə daha sərfəli olacaq.

Regional miqyasda tənzimlənmə məsələsinə dair ikinci marketing yanaşması firmalar arasında birbaşa sövdələşmələrin bağlanılmasını nəzərdə tutur. Bu, həm yeni firmalar, həm də modernləşdirmə və yenilənmə işləri aparılan firmalar üçün daha rahat və əlverişlidir. Sənaye istehsalı mənimsənilmiş regionlarda onların rejimini tətbiq etməzdən əvvəl lazımdır ki, dəyən ekoloji zərərin kompensasiyası qismində sahibkarlar fəaliyyət göstərən müəssisələrdən birində çirkləndirmə səviyyəsini aşağı salsınlar və bu, istismara buraxılan yeni çirkləndirmə mənbəyinə ekvivalent bir həcmdə həyata keçirilməlidir. Haqqında danışdığımız bu həlletmə prinsipinin yeni ti-kintiyə tətbiq edilməsi o halda məqsədəuyğundur ki, nə zaman ətraf mühitin çirkləndirilməsinə dair hüquqlar tullantıların səviyyəsini dövlət tərəfindən də aşağı bir həddə qədər çatdırma bilmiş firmalardan əldə olunur.

Əgər firma çirkləndirmənin aşağı salınmasının bu artıqlarını hər hansı bir müəssisədən əldə edibsə, o, normaldan artıq tullantıların ətraf mühitə buraxılmasına dair hüquq əldə edir. Marketing yanaşması bazar münasibətləri təbiətin istifadəsi sferasına keçirmək imkanı verir ki, bu da həm ölkənin, həm də regionların ümumiqtisadi strategiyasına tam cavab verir.

Üçüncü marketing yanaşması nəzərdə tutur ki, öz şəxsi təmizləyici qurğuların və avadanlıqların tətbiqindən boyun qaçıran firmalar digər müəssisələrdə mövcud olan və həmin regionun ətraf mühitinin çirkləndirilməsi səviyyəsini ümumi qəbul edilmiş normativlər hüdudlarında təmin edən bu avadanlığın müəyyən bir hissəsinin dəyərini ödəməlidir. Hesablamalar göstərir ki, əsas etibarilə eyni birliklərə, şirkətlərə daxil olan müəssisələri əhatə edən belə sövdələşmələr ətraf mühitin çirkləndirilməsi ilə bağlı hüquqların firmadaxili ötürülməsini tətbiq etməyə imkan verir ki, bu da investisiya vəsaitlərinin istifadəsi nöqtəyi-nəzərdən iri firmaların çevikliyini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirəcək.

Bütün bunlar bəzi firmalara çirkləndirmələrin aşağı salınmasının "artıqlarını" toplamağa imkanı verir ki, bunun çərçivəsində müəyyən "çirkli" istehsal növlərini qoruyub saxlamaq və hətta genişləndirmək, eləcə də bununla yanaşı həmçinin regional ekoloji tələbləri pozmaq da mümkün olsun, çünki heç də bütün müəssisələr normativ göstəricilərə qədər çirkləndirmə səviyyəsini aşağı salınmasını təmin etmək iqtidarında deyil.

Ekoloji tənzimləməyə dair marketinq yanaşmalardan istifadə edilməsi nəticə etibarilə müəssisələrə (firmalara) təbiətin istifadəsi istiqamətində öz şəxsi imkanlarını modernləşdirmək imkanı verəcəkdir. Bu sferada yeni mütərəqqi texnologiyalar meydana gələcək ki, bunun da həyata keçirilməsi istehsal avadanlığının hər bir növünün dövlət və yerli normativlərə uyğun olub-olmadığının yoxlanılmasına əsaslanan amirlik-nəzarət üsulu şəraitində qeyri-mümkündür. Marketinq üsulları da həmçinin regional istehsalın ictimailəşdirilməsinin yeni ekoloji-iqtisadi yönləndirilməsinin inkişaf etməsinə səbəb olacaq, konkret regionun ətraf mühitinin çirkləndirilməsinin münasib səviyyəsinin əldə olunması məqsədilə ayrı-ayrı müəssisələr, firmalar daxilində və onların arasında əmək bölgüsünü və kooperasiyanı, eləcə də əsas məhsulun istehsalı zamanı və buraxılan zərərli tullantılara gəlincə əmək bölgüsünü və kooperasiyanı həyata keçirməyə imkan verəcək.

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ətraf mühitin çirkləndirilməsinin tənzimlənməsinə dair tətbiq edilən marketinq yanaşmaların effektivliyi o dərəcədə yüksək olur ki, onlar konkret regionda həyata keçirilən istehsal fəaliyyətinin ekoloji-iqtisadi ictimailəşdirilməsinin daha yüksək səviyyəsinə gətirib çıxarır. O cümlədən məlum olmuşdur ki, bəbl-prinsipinin ("qovuc" prinsipinin) tətbiqi zamanı atmosfer havanın çirkləndirilməsinin 65 faizlik azaldılması səviyyəsinə hər bir ayrı-ayrı çirkləndirmə mənbəyi üzərində nəzarət tədbirlərin həyata keçirilməsi

ilə müqayisədə iki dəfəyə qədər daha az vəsaitlər hesabına nail olunmuşdur. Marketing yanaşmanın tətbiqi, yəni müəssisələr arasında çirkləndirmələrə icazələrin ticarət edilməsi şəraitində, qənaətlilik bir neçə dəfə yüksələ bilər.

Tənzimlənmə prosesinə dair marketing yanaşmalarının istifadəsi müəssisələrə differensiasiyalı təsirlə qalılmaz surətdə bağlıdır.

Azərbaycan bazarının inkişafı ona gətirib çıxaracaq ki, bir çox müəssisələrin və firmaların fəaliyyətinə regionların ekoloji və təbii-resurs amilləri öz təsirini göstərəcəkdir. Burada söhbət tək təbii resursların istifadəsinə, ətraf mühitə buraxılan çirkləndirici və zərərli maddələrə və tullantıların yerləşdirilməsinə görə tətbiq edilən vergilər və ödənişlərdən, müxtəlif ekoloji yönümlü güzəşt və sanksiyalardan getmir, həm də planlaşdırma öncəsi sənədləşmənin, texniki-iqtisadi hesablamaların, normativlər üzrə təkliflərin, layihələrin, istehsal obyektlərin özlərinin, onların ətraf mühitə atropogen təsirinin, texnologiyaların, avadanlığın, məhsulun, tullantıların məruz qaldıqları müxtəlif dövlət və ictimai ekoloji ekspertizaların aparılmasından gedir.

Tullantısız və az tullantılı proseslərin işlənilib hazırlanması və tətbiqi, mövcud olan təmizləyici qurğuların təkmilləşdirilməsi və yenilərinin yaradılması, mövcud infrastrukturun və müəssisələr, firmalar arasında formalaşmış olduğu təsərrüfat əlaqələrinin bir hissəsinin profillərinin yenidən dəyişdirilməsi və əhəmiyyətli dərəcədə yenilənməsi – bütün bunlar, təbii ki, maya dəyəri kimi gös-

təriciyə əsaslı surətdə öz təsirini göstərir. O isə, öz növbəsində, təsərrüfat obyektlərinin bütün kompleksinə, eləcə də regionda mövcud olan iqtisadi və sosial şəraitə, mühitə kifayət qədər əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Belə təsirlərin nəticələri həm yerli idarəetmənin dövlət strukturları və orqanları tərəfindən, həm də sahibkarlar tərəfindən Azərbaycanın bu və ya digər regionunda istehsal güclərinin yerləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi zamanı mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Təşkiləddici-metodik əsasların və konkret hesablama mexanizminin elmi-iqtisadi işlənməsi aşağıdakıları ehtiva edir:

- ümumi strukturundan ayrı-ayrı elementlərin ayrılması;
- müxtəlif müəssisə və firmaların səhmlərinin məzənnələrində mürəkkəb tərəddüd proseslərində ekoloji və təbii-resurs tərkib hissələrinin spektrinin kəmiyyətlərinin və dəyişmə tendensiyalarının kəmiyyət qiymətləndirilməsinin və proqnozlaşdırılmasının həyata keçirilməsini.

Ekoloji risklərin təcrübədə gerçək bir surətdə tətbiq edilə biləcək ekoloji sığortalanması ilə bağlı işlər isə daha mürəkkəbdir. Bu zaman, informasiya bazasını, bu sahədə yenidən sığortalanma xidmətlərinin bazarını, zəruri qanunvericilik və normativ sənədləşməni tədricən təkmilləşdirmək lazımdır. Bununla da məcburi ekoloji sığortalanmanın bütün firmalara, şirkətlərə və korporasiyalara yayılmasının ilkin şərtləri hazırlanmış olacaq.

Beləliklə, təbiətin qorunmasına yönəlmiş fəaliyyətə dair marketing yanaşmaların tətbiqinin başlıca məqsədi ölkədə qüvvədə olan təbiətin qorunması sahəsindəki qanunvericiliyin nəzərə alınması ilə ətraf mühitin assimiilyasiya potensialının səmərəli surətdə istifadəsinə istiqamətləndirilir .

XI FƏSİL

EKOLOJİ SİĞORTA

11.1. Ekoloji sığorta anlayışı və onun əsasları

Ətraf təbii mühitin qorunması və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinin iqtisadi mexanizmlərindən biri müəssisələrin, idarələrin, həmçinin vətəndaşların, onların şəxsi əmlaklarının və gəlir mənbələrinin ekoloji və təbii fəlakətlər, qəza və fəciələrdən könüllü və icbari sığortalamasıdır.

Ekoloji sığorta dedikdə:

Ətraf təbii mühitin fəvqəladə (qəfil, qərəzsiz) çirklənməsi nəticəsində yaranan, bu zaman dəyən zərəri kompensasiya etmək imkanını təmin edən, ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması və təbiəti mühafizə tədbirləri üçün əlavə maliyyə mənbələri yaradan müəssisələrin yüksək ekoloji təhlükə törədən mənbələrin və sığortalıların əmlak mənafeələrinin məsuliyyət sığortası;

Sahibkarların məsuliyyət sığortası (mülkiyyətçilər, istifadəçilər) "əvvəllər çirklənmiş" təbii obyektlərin, vətəndaşların və hüquqi şəxslərin həyati vacib maraqlarına potensial ekoloji təhlükə yaradan - ekoloji risklərin retrospektiv sığortalanması.

Ekoloji sığortanın **iqtisadi mahiyyəti** pul vəsaitlərinin sığorta şirkətlərinin fondlarında və ya xüsusi sığorta fondları tərəfindən yaradılan fondlarda toplanması və sığorta hadisələrinin baş verməsi zamanı ziyana görə kom-

pensasiya ödənilməsi üçün onların üçüncü tərəflər arasında paylanılmasından ibarətdir.

Ekoloji sığortanın **funksiyaları** :

- Qabaqlayıcı (Fövqəladə hallar zamanı zərərin və qəzalılığın azaldılması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin maliyyələşdirilməsi);

- Nəzarətedici (Sığortaedən təşkilat tərəfindən sığortalının qabaqlayıcı tədbirlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət);

- Sosial (əhalinin müdafiəsi: sığortaedən təşkilat tərəfindən sığorta ehtiyatlarından və sosial təminat fondundan əhalinin və müəssisənin işçilərinin sosial müdafiəsini artırmaq üçün ayrılan vəsait);

- Kompensasiya (Sığorta hadisəsi baş verdiyi zaman, ziyan və zərərlərə, o cümlədən üçüncü şəxslər tərəfindən vurulan ziyana görə kompensasiya);

- İnvestisiya (Sığorta ehtiyatları və ya xüsusi sığorta fondları vasitəsilə investisiya fəaliyyətinin sığortalanması);

- Məlumat (sığorta müqaviləsinin şərtlərinə əsasən müəssisənin-sığortalı - ekoloji təhlükənin potensial mənbəyinin ekoloji auditi həyata keçirilir. Sığortalı və sığortaçı ekoloji auditin nəticələri barədə məlumat əldə edir. Auditdən başqa, müəssisənin-sığortalının vəziyyəti barədə məlumat təşkilat tərəfindən qabaqlayıcı tədbirlərin yerinə yetirilməsinin yoxlanması nəticələri əsasında əldə edilə bilər).

Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün şirkətlər müəyyən material bazasına, hər şeydən əvvəl sığorta fondlarında: ekoloji fəsadlara gətirib çıxaran fövqəladə hallardan sı-

ğorta fondu, ehtiyat sığorta fondu, xüsusi sığorta fondu və s. toplanmış pul vəsaitlərinə malik olmalıdır.

Bu fondlarda vəsaitlərin toplanması sığortalılar (tə-sərrüfat təşkilatları, fiziki şəxslər, kommersiya şirkətləri) tərəfindən pul töhfələri hesabına formalaşır.

Məsələn, Rusiyada üç növ sığortalı nəzərdə tutulur:

1. Hüquqi şəxs (ekoloji təhlükəli müəssisələr və isteh-salatlar, dövlət və ərazi idarəçiliyində olan qurumlar hansıların ki, göstərişində olan və ya ərazisində olan eko-loji təhlükəli və ya çirklənməyə məruz qalmış obyektlər yerləşir; bu halda hüquqi şəxslərin könüllü və icbari eko-loji sığortası, öz zərərinin ekoloji qəzalardan sığortalan-ması);

2. İş bacarığı olan fiziki şəxslər (Yalnız könüllü sığorta);

3. Qanunun tələbi ilə sığortalama (icbari sığorta).

Ekoloji risklərin könüllü və icbari sığortanın vəhdəti şə-k-lində mərhələli sığortalanması daha məqsədəuyğundur.

Sığorta şirkətləri (sığortaçılar) sığorta agentləri və sığorta brokerləri vasitəsilə öz fəaliyyətini həyata keçirə bilər.

Ekoloji sığortanın zəruri şərti – sığortaçı və sığortalı-nın ətraf mühitə zərərin qarşısının alınması və ekoloji qə-za riskinin azaldılmasında qarşılıqlı iqtisadi marağının olmasıdır. Ekoloji riskin azaldılması üçün sığortaçı bir sı-ra ehtiyat tədbirlər görür (müəssisənin ekoloji auditini həyata keçirir, ekoloji monitorinqi maliyyələşdirir və s.).

Ekoloji risk kimi qiymətləndirilən hal üçün, qanun tə-rəfindən onun baş verməsi ehtimalının mövcudluğu və tezliyi barədə tələb irəli sürülür.

Mülkiyyətin sığortalanması zamanı sığorta ödənişi təzminat şəklində ödənilir, sığortalının özünün və ya üçüncü şəxsin sığortalanması zamanı - sığorta təminatı ödənilir.

Sığorta ödənişini həm sığortalı, həm də üçüncü şəxs ala bilər, məsələn ekoloji qəza nəticəsində ziyan çəkmiş mülkiyyəti kirayə verən əmlak sahibi o şərtlə ki, ekoloji sığorta üçün ayrılmalara kirayə ödənişinə daxil edilsin.

Ümumiyyətlə, qanunvericilik aktları və ya müqavilə ilə başqa cür müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, sığorta məbləği qanun və ya sığorta müqaviləsi əsasında müəyyən edilir ki, bu da sığorta töhfəsi və ya ödənişin həcmi müəyyənləşdirir.

İcbari ekoloji sığorta zamanı sığortaçı və sığortalı arasında münasibətlər qanun əsasında qurulur, burada zərərli birləşmələrin və potensial qəzadan zərər çəkmiş ekoloji təhlükəli istehsalat və müəssisələr sadalanır. Sığortaçının məsuliyyətinin məhdudlaşdırıcı həddi (limiti) bir sıra faktorlardan: maliyyə imkanları, sığorta formaları, sığorta məsuliyyətinin həcmindən, sığortalılardan və s. asılıdır. Limitdən artıq itkilər müəssisələr – zərər verənlər tərəfindən qarşılır.

Töhfə ödəyən sığortaçı sığortalıya əks iddia qaldırmaq, o cümlədən itkiyə səbəb onun müəyyən hərəkətlərinin və ya hərəkətsizliyinin səbəb olduğu halda iddia qaldırmaq hüququna malikdir.

Əvvəlcədən müəyyən olunmuş ekoloji təhlükəli obyektlərin icbari sığortası daha effektivdir. Bu üçüncü tə-

rəfin – dəymiş ziyana görə kompensasiyanın əldə edilməsində obyektiv marağı olan zərər çəkmişin mövcudluğu ilə şərtlənir,

11.2. Sığortanın inkişaf tarixi

Ekoloji sığorta Avropa ölkələrində 20-ci əsrin 60-cı illərindən istifadə olunur. Əvvəllər sığortalı tərəfindən zərərin sığorta ödənişi yalnız şəxsi və ya əmlak zərəri ilə nəticələnən gözlənilməz və qərəzsiz olan qəza, gözlənilməz hadisələrə yönəlmişdi. Korporasiyaların çirklənmələrə səbəb olan böyük həcmdə vurulan ziyana görə məsuliyyət daşdığı bir neçə fakt olmuşdur.

Əvvəllər sığortaçılar ətraf mühitin "normal" fəaliyyət göstərən müəssisələr tərəfindən çirklənməsini şüurlu və bilərəkdən kimi nəzərdən keçirirdi, yəni ehtimal faktoru istisna edilirdi. Ekoloji sığortaya bir növ "çirklənmənin lisenziyalaşdırılması" kimi baxılırdı.

1973-ci ildə sığorta siyasəti dəyişdirilmiş, yalnız gözlənilməz və qəza hadisələri nəzərə alınmağa başlanmışdır. Bu zaman sığortaçılar tədricən baş verən çirklənməyə görə məsuliyyəti istisna edir, yalnız qəza zamanı baş verən çirklənmələri qarşılayırdılar. Bu kompromis bir sıra səbəblərdən böyük mənfi mənaya malik idi:

- tədricən baş verən çirklənməni və onun intensivliyini müəyyən etmək daha çətindir;
- sığortaçı çirklənmənin intensivliyinə görə sığorta fondunu artırma bilməz;
- daimi (sanki qəsdən) çirklənmənin gizlədilməsi sığortaçılar, yəni sənaye müəssisələri tərəfindən ətraf mü-

hitə qarşı laqeyd münasibətin yaranması və bunun davam etməsi ilə nəticələnə bilərdi.

Bu, ekoloji sığorta təcrübəsinə xeyli təsir etdi. Bəzi ölkələrdə ətraf mühitin tədricən çirklənməsi nəticəsində dəymiş ziyan bir şərtlə geri ödənilirdi ki, ziyanın özü və onun böyüklüyü gözlənilməz olsun.

Almaniyada ətraf mühitin çirklənməsinə görə sığorta hazırkı təbiəti mühafizə qanunvericiliyi çərçivəsində aparılır: qəza və ya tədricən çirklənmə hallarında zərər çəkmiş tərəf özü dəyən ziyanın həcmi müəyyən etmək və məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdir. Məhkəmə, edilmiş müraciət və ya məhkəmə ekspertizasının yenidən qiymətləndirilməsi əsasında qərar qəbul edir ki, bu da cavabdeh şəxsi ziyanı kompensasiya etmək və ya geri ödəməyə çağırır. Belə ki, 1992-ci ildə təbiəti mühafizə qanunvericiliyinin pozulması ilə bilavasitə bağlı 25 mindən çox məhkəmə prosesləri olmuşdur.

Ətraf mühitə qəza çirklənməsi vasitəsilə dəymiş ziyan görə məsuliyyətin könüllü sığortası müəssisələrin (Belçika və s.) mülki məsuliyyətinin ümumi sığortası çərçivəsində az yayılmışdır.

Bəzi dövlətlərin sığorta fondları müxtəlif sığorta şirkətlərinin fondları ilə birgə fəaliyyət göstərir. Buna baxmayaraq, bəzən ödəniş həcmi kifayət qədər ödəniş və ya kompensasiya təmin etmir, belə ki, qəza nəticəsində dəyən zərər sığortaçının maliyyə potensialını çox üstələyir. Buna görə də 70-cı illərin sonundan Hollandiya, Böyük

Britaniya, Yaponiya, İsveç və s. ölkələrdə sığorta hovuzları praktikası yarandı və sığorta bazarı genişləndi.

Qeyd etmək lazımdır ki, məsuliyyətə təkcə müəssisələr- indiki və əvvəlki zərərli tullantıların mənbələri deyil, həm də sonuncuların daşıyıcıları da cəlb olunur. Onlar bərpa işlərinin aparılması və çirklənmənin aradan qaldırılmasında xərclər daşıya bilər. Gələcəkdə ödəmə xərclərinin geri qaytarılması əlavə olaraq ətraf mühitə mənfi təsirinə nəticələrini aşkar nəzərə alınmaqla cavabdehlərdən tələb oluna bilər.

Xarici sığortaçılar tərəfindən örtülən ziyan, birbaşa (kənd təsərrüfatına, meşə və digər bioloji ehtiyatlara, daşınmaz əmlaka insan sağlamlığına dəyən ziyan), həmçinin dolayı (balıqların yaşayış ərazilərinin çirklənməsinə, istirahət üçün ərazilərə, torpağın münbitliyinin azalması və s. dəyən ziyan) zərər daxildir. Dolayı zərərə tullantıların təmizlənməsi və aradan qaldırılması, smoqa görə pis görmə ilə bağlı bədbəxt hadisələr və s. xərclər daxil ola bilər.

Lakin bir sıra ölkələr (ABŞ, İngiltərə) qəza tullantıları zamanı vurulan zərərə görə məsuliyyət sığortasının aparılmasının əleyhinədir ki, bu da zərərin qarşılınması üçün böyük ölçüdə ehtimal olunan sığorta ödənişləri tələbləri, həmçinin müqavilə bitəndən uzun müddət sonra zərərin qarşılınması üçün tələb və s. ilə izah etmək olar. Hazırda bu ölkələrdə sığorta müqavilələrinin böyük hissəsi ümumvətəndaş məsuliyyətinin ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlı riskləri istisna edir.

Ümumiyyətlə, təbiətin mühafizəsi və təbiətdən səmərəli istifadə üçün kommersiya, özəl və dövlət qurumlarından vəsaitin cəlb edilməsi mexanizmi təbiətdən istifadənin tənzimlənməsinin əhəmiyyətli mexanizmlərini tamamlayan ekoloji risklərin idarə edilməsində səmərəli iqtisadi idarəetmə mexanizminə çevrilib.

Ekoloji sığortaya qəza, fəvqəladə hallar və ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsi zamanı müəssisələrin (yüksək ekoloji təhlükə mənbələri) məsuliyyətinin və sığortalıların əmlak mənafeələrinin sığortalı olması kimi baxılır. Qeyd etmək lazımdır ki, hələlik çirklənməyə görə məsuliyyətin sığortalı olması təcrübəsi kifayət qədər deyil. Bununla belə, ekoloji sığorta bazarı inkişaf edir. Lakin ekoloji sığorta hələ geniş yayılmayıb.

Ümumiyyətlə, ölkələrdə Ekoloji sığortanın tətbiqi və inkişafı bir sıra problemlərlə bağlı olur:

- ətraf mühitin yüksək çirklənmə səviyyəsi (bu, həm qəza, həm də tədrici atılan tullantıların mənbələrinin məsuliyyət payını müəyyən etməyi demək olar ki, mümkün deyil);
- ekoloji və iqtisadi-hüquqi mexanizmlərinin qeyri-effektivliyi və bu səbəbdən sığorta müqaviləsinin şərtlərinə əməl olunmaya və nəzarətdən çıxma bilər; Bununla da sığortaçıların və potensial sığortalıların inamsızlığı izah oluna bilər. Bunlarda ekoloji sığortanın səmərəliliyinə şübhə yaranır.

- sığortalı və sığortaçının real qane edən real şəraitə uyğun olan vahid və universal metodoloji sistemin olmaması;
- ekoloji audit təcrübəsinin yetərincə olmaması;
- ekoloji risklərin qiymətləndirilməsi və identifikasiyasıda çətinliklər;
- sığorta hadisələrindən sonra sığortaçının məsuliyyətinin müddətinin qeyri-müəyyənliyi;
- ekoloji sığortanın məcburiliyini müəyyən edən normativ-hüquqi aktların olmaması və s.

Beləliklə, MDB ölkələrində xarici təcrübə əsasında ekoloji sığortanın prinsipləri formalaşmağa başlamış və inkişaf edir. Lakin rusiyalı mütəxəssislər zərərli maddələrin təsirinin qiymətləndirilməsi metodikasının işlənilməsində xarici həmkarlarını xeyli qabaqlayır. Ona görə də əsas məsələ ekoloji sığortanın obyektiv və subyektiv şəraitə uyğunlaşmasıdır.

11.3. Ekoloji sığortanın həyata keçirilməsi zamanı obyektlərin təsnifatı və tarif siyasətinin xüsusiyyətləri

Obyektlərin təsnifatı. Sığorta etmək üçün potensial obyektlərin seçilməsində əsas meyar onların ekoloji təhlükəlilidir. Ekoloji təhlükənin müəyyənləşdirilməsi üçün adətən üç qiymətləndirmə metodu tətbiq olunur:

- qəza halları haqqında statistik məlumatların emalı əsasında;
- ekspert qiymətləndirmələri əsasında;

- qəzanın həcmnin təhlili və regionda (ərazilər) yararlanmış çirkənləmə üzrə orta kəmiyyətlər əsasında.

Müəssisələrin sığortalanmasında sığorta müqavilələrinin hazırlanması zamanı sığorta haqlarının həcmnin müəyyən edilməsini nəzərə alaraq, müəssisələr, qurğular, aqreqların kateqoriyasını müəyyən edən bir göstərici kimi istismar səviyyəsi, qəza tullantıları və intensivliyi, onların tənzimlənməsi, nəzarətəddici cihazların (monitorinq) vəziyyəti və s. istifadə olunur.

Müəssisələrə, qurğulara, aqreqlara kateqoriyanın verilməsi üçün əlamətləri kimi müəssisənin sığortası zamanı sığorta müqavilələrinin hazırlanmasında sığorta haqlarının miqdarının müəyyənləşdirilməsi zamanı nəzərə alınması üçün istismar səviyyəsi, qəza zamanı atılan tullantılarının intensivliyi və ehtimalı, onların tənzimlənməsi imkanları, nəzarət edən cihazların (monitorinq) və s vəziyyəti istifadə olunur.

Bu zaman, həmçinin müəssisənin (qurğular və aqreqlar) elmi-texniki səviyyəsi qiymətləndirilir:

- 0 - yolverilməz aşağı səviyyə;
- 1 – sahədə orta səviyyədən aşağıda;
- 2 - sahədə yol verilən orta səviyyə;
- 3 – sahədə inkişafın qabaqcıl səviyyəsi;
- 4 –sahədə əldə olunmuş qabaqcıl səviyyədən daha yüksək;
- 5 - ölkədə əldə olunmuş qabaqcıl səviyyə;
- 6 - ölkədə əldə olunmuş qabaqcıl səviyyədən daha yüksək;

7 - dünyada qabaqcıl səviyyə;

8 - dünyada əldə olunmuş qabaqcıl səviyyədən daha yüksək.

Bəzi ölkələrdə (məsələn, Rusiyada) sənayenin təsnifləşdirilməsi xalq təsərrüfatı sənayelərinin ölkə üzrə ümumi təsnifatına uyğun olaraq müəyyən edilir. "0" və "1" kateqoriyalı obyektlər sığorta sahəsinə daxil deyil.

Obyektin istismar səviyyəsi də ("0" dan "4"-dək; 5 kateqoriya) hər bir zərərli maddəyə görə ayrıca qiymətləndirilir, çünki eyni bir obyekt bəzi zərərli maddələrin aradan qaldırılmasında yüksək effektiv və digər maddələrin həddindən artıq yaranmasına səbəb olan obyekt kimi xarakterizə oluna bilər. Bu təsnifata görə ən azı bir inqrediyent üzrə "0-cı" və "1-ci" kateqoriyalara daxil olan obyektlər daha ətraflı analizdən xaric olunurlar ("0" - nəzarət olmadığından qiymətləndirmək mümkün deyil; "1" - çox pis, istismar rejiminin kobud şəkildə pozulması qeyd olunub ki, əhaliyə və ətraf mühitə ciddi ziyan vurulub).

Həmçinin zərərli maddələrin qəza ayrılımları və tullantılarının intensivliyi və ehtimalı üzrə təsnifləşdirmə (kateqoriyalaşdırma) aparılır. Bu zaman, qəza zamanı ayrılma (axıdılması) nəzərə alınır ki, bu qəza və ya texnoloji prosesin pozulması nəticəsində ətraf mühitə çirkləndirici maddələrin daxil olmasıdır və nəticədə ətraf mühitin ekstremal yüksək çirklənməsi baş verir.

Təbii mühitin ekstremal yüksək çirklənmə səviyyəsinin meyarları aşağıdakılardır:

1. YVQH-dən artıq olması-hava üçün
  - 50 dəfə və daha çox;
  - Bu konsentrasiya səviyyəsinin 8 saat ərzində saxlanması zamanı 30 - 49 dəfə;
    - Bu konsentrasiya səviyyəsinin 2 gün ərzində saxlanması zamanı 20 - 29 dəfə.
      - Su üçün:
        - Bir və ya bir neçə normallaşdırıcı maddənin YVQH-ni 100 dəfə və daha çox artıq ötməsi. Bu zaman YVQH-i ən sərt göstəricilər üzrə təyin edilir. Əgər normativ sənədlərdə hər hansı çirkləndirici maddələrin su obyektlərində tamamilə olmaması nəzərdə tutulursa, YVQH kimi 0,001 mq/l tətbiq olunur, suda qoxunun 4 baldan yuxarı olması;
          - Su obyektinin 6 km²-ə kimi görünən hissəsində yüngül hissəsinin 1/3-dən çoxunun plyonka təbəqəsi ilə (neft, yağ və ya digər törəmə) örtülməsi;
          - Həll olmuş suda oksigenin 2 mq/l və daha az olması.

Torpaqda:

- Sanitar-toksikoloji meyarlar üzrə YVQH-ni 50 və daha çox dəfə və fito-toksik meyarlar üzrə 10 və daha çox dəfə üstələyən pestisidlərin olması;
- YVQH-ni 50 və daha çox dəfə üstələyən texnogen mənşəli çirkləndirici maddələrin olması;

- YVQH-si müəyyən edilməyən maddələr üçün meyar kimi orta regional fonun 100 və daha çox dəfə üstələməsi səviyyəsi tətbiq olunur.

4. Təbii mühitin ekstremal yüksək səviyyədə çirklənməsi və onun heyvanlar və bitkilər aləminə mənfi təsiri.

Bundan başqa, yerinə yetirilir:

- Atmosferdə zərərli maddələrin tənzimlənməsi imkanlarının qiymətləndirilməsi;

- Germetikləşdirilmiş avadanlıqların vəziyyətinin və mövcudluğunun qiymətləndirilməsi;

- Ekoloji sığortanın potensial obyektlərin siyahısının hazırlanması, bu zaman müəssisələr qəza çirklənməsi riskinin səviyyəsinə görə qruplaşdırırlar.

Qəza çirklənməsi riski zərərli maddələrin həcmnin onların yol verilən normaları ilə ətraf mühitə daxilolmaları faktiki həcmlərinin müqayisəsi əsasında qiymətləndirilir. Məsələn, müəssisə icbari sığorta edilməli olan qəzalı-ekoloji təhlükəli obyektlər qrupuna aid olmalıdır, əgər bir il ərzində ekoloji sığorta müqaviləsi bitməsində əvvəl zərərli maddələrin tullantılarının (axıdılmalar) kütləsi (M_i) onun YVQH_i (YVÇH_i) normasına bərabər və ya ondan artıqdırsa, yəni o şərtlər bərabərsizliyə uyğun olmalıdır:

$$M_{i(q)} > k_i * YVQH_i,$$

$M_{i(q)}$ – i zərərli maddəsinin il ərzində potensial ekoloji qəza nəticəsində ətraf mühitə atılan (eyni zamanda və ya ardıcıl) kütləsi, t/il;

YVQH_i - zərərli maddələrin atmosferə yol verilən tullantı (və ya YVÇH_i - suya axıdılması) t/il

k_i - zərərli maddələrin YVQH_i (YVÇH_i) aşması misli.

Faktiki olaraq $M_{i(q)}$ -nin müəyyən edilməsi zamanı sığorta müqaviləsindən əvvəlki istənilən son üç il nəzərə alınır.

Qəza çirklənməsinin təsiri zonasında ekoloji ziyan dəymiş hüquqi və fiziki şəxslər yer alır. Ətraf təbii mühitin çirkləndirilməsi nəticəsində yaranan xəstəliklərdən əziyyət çəkən əhali də, ziyana uğrayır. Bu halda insanların sağlamlığına təsir edən "çirkləndirici faktorun" aradan götürülməsi mümkün olmadığından, zərərli maddələrin tullantıları və xəstələnmə dərəcəsi arasında korrelyasiya əsəllılığının ekspert qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Ümumi halda 40% -60% xəstəliklər ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlıdır.

Tarif siyasəti uğurlu və ziyansız sığorta üçün sığortanın məqsədyönlü fəaliyyətidir.

Ətraf mühitin qəza çirklənməsinə görə tarif dərəcələri aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- sığorta məbləğindən (məsuliyyət limitinin) faizlə miqdarı;
- sığorta müqaviləsinin fəaliyyət dövrünə bərabər olan əvvəlki dövrdəki cərimə ödənişlərinin məbləğindən faizlə miqdarı;
- sığortalının illik istehsalının həcmnin faizlə miqdarı.

Hər bir sığortalının sığorta haqqı onun sığorta fondunun formalaşmasında iştirak payını bildirir, belə ki sığorta sığortalılar arasında bir növ zərərin qapalı nizamı kimidir.

Tarif dərəcəsinin dəqiq seçilməsi bir sıra amillərdən asılı olacaq: müəssisənin əvvəlki qəzalılıq vəziyyəti, təhlükəsizlik texnikası; müəssisədə ümumi texniki vəziyyəti; avadanlığın köhnəlməsi; təmizləyici qurğuların vəziyyəti.

Xüsusi şərait zamanı tarif dərəcələrinə imtiyazlar mövcuddur, məsələn, 60⁰-dən şimalda yerləşən rayonlara + 20%, kurort zonasına yaxın ərazilərə + 60% və s.

Könüllü ekoloji sığortası zamanı fon çirklənməsi və regionların xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq sığorta ödənişləri tariflərinin regional diferensiasiyası məqsəduyğundur.

Baza tarif dərəcəsinə 30%-dən 70%-dək imtiyazlar vasitəsilə əlavə sığorta müdafiəsi nəzərdə tutulub.

Tarif dərəcələri istehsal sənayesinə görə, eləcə də hər bir müəssisədə istehsalat prosesi və qabaqlayıcı tədbirlərin keçirilməsinin risk dərəcəsiindən asılı olaraq differensiallaşır (cədvəl 11.1).

Cədvəl 11.1

Tarif dərəcələrinin differensiallaşması

Sənaye sahəsi	Orta tarif dərəcəsi, % dövriyyə
Energetika kompleksi	2,0
Neft-kimya kompleksi	1,5
Tikinti materialları sənayesi	1,2
Kimya sənayesi	1,0

Kağız sənayesi	0,8
Digər sənaye sahələri	0,5

İllik sığorta haqlarının məbləği ilk üç ildə hesablanmış sığortanın bazis miqdarının 90% -ni təşkil edə bilər.

Əgər bu üç il ərzində buna gətirəcək hər hansı bir risk təşəbbüs olmasa və digər hallar ortaya çıxmasa, illik üzvlük haqlarının məbləği, gələcəkdə azalacaq:

- sığortanın 4-cü ili - bazis məbləğin 85% -i;
- sığortanın 5-ci ili - bazis məbləğin 80% -i;
- sığortanın 6 və 7-ci illəri - bazis məbləğin 75% -i;
- sığortanın sonrakı dövründə - bazis məbləğin 70% -i.

Sığorta hadisələrinin siyahısına təbii fəlakət və faciələr də daxil olarsa, sığorta ödənişinin ümumi dərəcəsi 12%-dən az olmamalıdır. Dərəcənin, ətraf mühitin çirklənməsindən əziyyət çəkən istənilən subyektə qarşısında məsuliyyət yükünü saxlaması üçün onu buraxılan məhsulun illik dəyərində aid etmək lazımdır. Bu zaman insan sağlamlığına vurulan zərərə görə məsuliyyətə çatmaq olar.

Bu cür hesablamaların düzgünlüyü, 8-12% (Almaniya, ABŞ, İsveçrə) dairəsində olan sığorta ödənişlərinin dərəcələri xarici səviyyə ilə təsdiqlənib.

Kənd təsərrüfatı sahələrinin çirklənməsinə, balıqların, vəhşi heyvanların ölümünə, binaların, minik avtomobillərinin korlanmasına gətirib çıxaran faciələr, təbii fəlakətlər könüllü sığorta məsuliyyəti altında olmalıdır.

Ümumilikdə, ekoloji sığorta üzrə tarif dərəcələri məsuliyyət sığortası üzrə tarif dərəcələrindən 1,5-2 dəfə yuxarıdır. Aydındır ki, belə ödənişlər sığortaçılar üçün qəbul edilməzdir. Ekoloji sığorta prinsiplərinin həyata keçirilməsi üçün ödənişlərin azaldılması üsullarını tapmaq lazımdır. Belə üsullardan biri ekoloji sığorta sistemində böyük miqdarda sığortaçıların - ekoloji cəhətdən əlverişsiz müəssisələrin cəlb edilməsidir. Digər bir üsul sığorta haqları üzrə əlavə ödənişlər üçün büdcə və büdcədən kənar ekoloji fondların vəsaitlərin istifadəsi, yəni onların təbiəti mühafizə tədbirlərinə yönəldilən vəsait kimi qeydiyyatı ola bilər.

11.4. Ekoloji sığorta probleminin həlli istiqamətləri

Ekoloji sığortanın yuxarıda qeyd edilən problemləri, ilk növbədə sığorta risklərinin müəyyən edilməməsi, sığortaçılar tərəfindən əhəmiyyətli sığorta ödənişləri və sığortalılar tərəfindən edilən əhəmiyyətli ödənişlər, dəyən zərərin qiymətləndirilməsi ilə bağlı metodiki problemlərlə bağlıdır, eləcə də bir sıra regionlarda ekoloji sığorta olunan təşkilatının mövcud eksperimental materialı ekoloji sığorta probleminin mümkün həlli istiqamətlərini ayırmağa imkan verir.

1. Ekoloji sığortanı dövlət və ya qarışıq mülkiyyəti olan müstəqil təsərrüfat subyekti kimi fəaliyyət göstərən ixtisaslaşmış və ya çoxfunksiyalı sığorta şirkəti ilə həyata keçirmək məqsədəuyğundur;

2. Ölkənin bazar münasibətləri şəraitində formalaşmış bir və ya bir neçə struktur tərkibinə daxil olan təşkilatın ekoloji sığortası;

3. Regional sığorta sistemi vasitəsilə xüsusi olaraq yaradılan ekoloji sığorta. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, bu istiqamət daha səmərəlidir.

Ekoloji sığorta sisteminin yaradılmasının əsasına təməl müddəə daxil olmalıdır: ekoloji sığorta sistemi – razılaşdırılmış məqsədləri və onlara nail olmaq üçün əlaqələndirilmiş vəzifə yerinə yetirən təsərrüfat subyektlərinin təşkilati-funksional birliyidir.

Sistemin əsas iştirakçısı - sığorta şirkəti, hansı ki tək-cə sığorta mexanizmini həyata keçirmir, həm də bazar münasibətləri şəraitində cəlb olunan təşkilati strukturların birgə fəaliyyətini təşkil edir.

Regional sığorta sisteminin yaradılmasının əsas prinsipləri:

1.İştirakçıların ərazi-idarə prinsipi seçim sistemi - potensial sığortaçı, üçüncü şəxslər (xeyir götürənlər).

2.Maliyyə-iqtisadi imkanlarının artırılması və iştirakçılarının tərkibinin genişləndirilməsi məqsədilə sistemin idarələrarası səviyyəyə çıxışı.

3.Müəssisənin-sığortalının həyat dövrünün bütün mərhələlərində texniki-iqtisadi əsaslandırılmalar və müəssisələrin fəaliyyət növləri üzrə lisenziyaların ekoloji əsaslandırılması, ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi və dövlət ekoloji ekspertizasından başlayaraq sığorta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi.

4. Ekoloji sığortanın (müxtəlif ekoloji risklərdən) müxtəlif növlərinin həyata keçirilməsi.

5. Sistem iştirakçılarının tərkibinə göstərilən obyektlərin sığorta müdafiəsinə maraqlı olan hüquqi şəxslərin daxil edilməsi.

6. Digər regional sığorta sistemləri, kommersiya strukturları və s. ilə qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili, eləcə də onun tərkibinə yeni strukturların və təşkilatların filiallarının və törəmə şirkətlərin daxil edilməsi yolu ilə regional sistemin maliyyə və sığorta imkanlarının artırılması.

7. Sığorta fondlarının yaradılması, təkrar sığortalama və qarşılıqlı sığortalamanın həyata keçirilməsi.

Bu zaman, həmçinin potensial sığorta sahəsinin, müəssisələr tərəfindən ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlı statistik məlumatların, müəssisələrin inkişaf perspektivləri, həmçinin sığorta bazarının ən müfəssəl qiymətləndirilməsi və təhlili aparılmalıdır.

Şübhəsiz, sığorta fəaliyyətinin təşkili qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq aparılmalıdır.

Ekoloji sığortanın uğurlu tətbiqi sığorta ödənişlərinin dərəcələrinin azaldılması və ekoloji sığortanın prosedurlarının sadələşdirilməsinə kömək edəcəkdir.

Dövlət icbari ekoloji sığortanın (kөнüllüddən fərqli olaraq) tətbiqi üçün dövlət ekoloji sığortanın bütün növlərinin həyata keçirilməsi üzrə ixtisaslaşan təşkilatı müəyyən edən xüsusi qanun tələb olunur. Həmin təşkilatlar dövlət ekoloji sığorta fondunun formalaşması və fəaliyyət qaydalarını müəyyən edə bilər.

Dövlət icbari ekoloji sığortası aşağıdakı müddəalar əsasında fəaliyyət göstərə bilər:

- icbari qaydada sığortalanması nəzərdə tutulan sənayələrin, alt sənayələrin və müəssisələrin müəyyən edilməsi;
- ekoloji sığorta üzrə sənaye metodikasının hazırlanması;
- ekoloji vəziyyətin pozulması, fəlakətlər, qəzalar və faciələr səbəbindən ətraf mühitə daha çox ziyan vuran sənayələrdə statistik məlumatlar bankının formalaşdırılması;
- sığorta ödəniş dərəcələrinin onların fəaliyyət sahələri və sığorta obyektlərinə üzrə, o cümlədən iri konsernlər və korporasiyalara ayırmaqla müəyyən edilməsi;
- sığorta hallarının siyahısını müəyyən edən normativ sənədlərin təsdiq edilməsi;
- mülkün məhv olması və zədələnməsi, ərazinin, meşənin və s. korlanması ilə nəticələnən çirklənmiş ərazinin təmizlənməsi üzrə xərclərin hüquqi və fiziki şəxslər üçün zərərin geri ödənilməsi dərəcəsinin qanunvericiliklə müəyyən edilməsi .

Birinci mərhələdə ekoloji sığortanın könüllü tətbiqi formasını müəyyən etmək daha yaxşıdır. Bütün firmalara, müəssisələrə, idarələrə, təşkilatlara, korporasiyalara təbiətdən istifadə istehsal fəaliyyətinə lisenziya almaq üçün sığorta münasibətlərinə daxil olmaq vəzifəsi təyin etmək məqsəduyğun deyil. Bu halda onlar üçüncü şəxs-

lərə dəyən mümkün ziyanın ödəniləcəyi ilə bağlı maliyyə zəmanəti təqdim etməli olardılar.

İkinci mərhələ maliyyə-kredit sisteminin, könüllü ekoloji sığorta mexanizminin qiymətləndirilməsinin möhkəmlənməsinə həsr olunmalıdır. Çünki könüllü sığortanın istənilən aktı normativ hüquqi bazanın və metodiki sənədlərin hazırlanması lazım olan mülki qanunvericiliyin norma və qaydaları, müvafiq müqavilələrlə müəyyənləşdirilir. Bundan sonra onun iqtisadiyyatın adi halına çevrilməsi üçün icbari ekoloji sığortanın metodiki əsasları hazırlanmalıdır.

XII FƏSİL

MÜƏSSİSƏNİN EKOLOJİ İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ MONİTORİNQİN ROLU

12.1. Müəssisələrdə monitorinq sistemlərinin təşkili

Sənaye müəssisələri təbii ehtiyatların və ətraf mühitin çirkləndiricilərinin əsas istehlakçısıdır. Müvafiq olaraq, həm regional, həm də bütövlükdə ölkə səviyyəsində ekoloji fəaliyyətin səmərəliliyi əsasən ayrı-ayrı müəssisələrin fəaliyyət səviyyəsindən asılıdır. Bu baxımdan ətraf mühitin idarə olunması, müəssisənin ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətləri, ümumilikdə ekoloji idarəetmə prosesinin əsas elementi kimi qəbul edilməlidir. Hər bir müəssisədə ətraf mühitin vəziyyətini izləmək üçün əsas sənaye sahələrinin düzgünlüyünə, atmosfərə, kanalizasiya şəbəkələrinə, yerüstü və ya yeraltı su obyektlərinə çirkli tullantıların miqdarına və keyfiyyətinə nəzarət xidmətləri qurulur. Nəzarət xidmətləri (ətraf mühitin qorunması bürosu, komitə və s.) Tullantıların və axıdılmaların keyfiyyətini təhlil edən, müəssisənin yerli təmizləyici qurğularının işini təhlil edən və s. xüsusi fabrik (istehsal) laboratoriyalarına tabedir.

Ərazinin, hər bir ölkənin, hər bir bölgənin ekoloji vəziyyəti bir çox cəhətdən müəssisənin təbii sərvətlərdən, minerallardan istifadə dərəcəsinə görə müəyyən

edilir. Beləliklə, elektrik stansiyalarında səmərəlilik əmsalı təxminən 0,4 - 0,5-dir və elektrik şəbəkələrindəki itkiləri nəzərə alaraq və cərəyan sistemlərini çevirərkən bu əmsal əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Məsələn, elektricləşdirilmiş dəmir yollarının səmərəliliyi cəmi 0.2 - 0.3-dir. Nəticədə, qaz yanacaqlarının istilik enerjisinin çox hissəsi itirilir, havaya buraxılır və atmosferin istilik çirkliliyini yaradır. Metal filiz hasilatından başlayaraq son hədd məhsulun, hazır məhsulun alınması ilə bitənədək səmərəsiz istifadə olunur. Mühəndislikdə, sərf olunan elektrolitlər (elektroplat), metal emalı tullantıları (tıraşlar, yonqar) şəklində tullantılar, emala daxil olan ehtiyatının 20-30 faizini təşkil edir.

Ümumiyyətlə, dünyada bütün növ xammal və materiallar (yanacaq, filizlər, tikinti materialları, qida) üçün hazır məhsulun məhsuldarlığı 10-20% -dən çox deyil, qalan hissəsi israfa gedir.

Bu baxımdan global bir problem ortaya çıxır - istehlak edilən bütün növ təbii resurslardan istifadənin səmərəliliyi məsələsi.

Filiz xammalının və digər materialların əhəmiyyətli qənaəti xammalın çıxarılması, daşınması, emalı və istifadəsi zamanı itkiləri azaltmaqla əldə edilə bilər. Xammal itkisini azaltmaq ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını alan əsas istiqamətlərdən biridir. Təbii ehtiyatların istifadəsinə nəzarət hazırda aktualdır.

Bu məsələnin həlli istiqamətlərindən biri də müəssisədə yaradılan tullantıların emalı və istifadəsi üçün az

tullantılı və tullantısız texnologiyaların inkişafıdır. Belə ki, şəhərdəki süd sənayesi müəssisələrində heyvandarlıq yemi üçün istifadə edilə bilən süd məhsullarının 10% -ə qədəri atılır.

Əhəmiyyətli dərəcədə artan artım tempi ilə müasir istehsalın miqyası məhdud resurslar məsələsini daha da aktuallaşdırır. Təbii ehtiyatlar məhduddur. Bu şəraitdə resursların iqtisadi, idarəedici, vahid istifadəsi və həddindən artıq böyük tullantıların azaldılması ehtiyacı aktuallaşır. Resurslardan tamamilə ictimai maraqlar üçün istifadə edilməlidir.

Bu şəraitdə müəssisənin ekoloji və iqtisadi fəaliyyətini idarəetmə vasitəsi kimi təbiətin idarə olunması vəziyyətinin və ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması üçün effektiv monitorinq sisteminin yaradılması problemi xüsusilə aktualdır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, ətraf mühitin monitorinqi ətraf mühitin vəziyyətindəki dəyişiklikləri müşahidə etmək, qiymətləndirmək və proqnozlaşdırmaq üçün vahid sistem kimi başa düşülməlidir. Monitorinq ətraf mühitin vəziyyətini izləmək vasitəsi olaraq ayrılmaz şəkildə bağlıdır, ətraf mühitin idarə olunması problemlərinin həllini nəzərdə tutur.

Azərbaycanda ətraf mühitin monitorinqi Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən aparılır, onun tərkibində monitorinq sistemini təşkil edən müvafiq departament fəaliyyət göstərir. Ətraf mühitin vəziyyətinin monitorinqinin əsas rolunu Ekologiya və Təbii Sərvətlər

Nazirliyi oynayır. Ətraf mühitin ekoloji monitorinqinin üç səviyyəsi var: qlobal, regional, yerli. Fərqli səviyyələrdə monitorinq tapşırıqları da fərqlidir. Yerli səviyyədə ətraf mühitin vəziyyətini izləmə sisteminin vəzifəsi hər bir obyektin (müəssisənin) emissiya sistemlərini müəyyənləşdirmək və idarə etməkdir. Yerli ekoloji monitorinq sistemindəki əsas əlaqə sənaye müəssisəsidir. Şirkət təbii ehtiyatların əsas istehlakçısıdır. Ətraf mühitin vəziyyətinin monitorinqi, ehtiyatların istehlakını və ekoloji cəhətdən təmiz, resurslara qənaət edən texnologiyaların yaradılmasını təmin edən texniki vasitələrin inkişafı qlobal ekoloji monitorinqin vacib elementidir.

Müəssisədəki monitorinq sisteminin əsas məqsədi aşağıdakılardır:

- təbii ehtiyatların istehlakının monitorinqi;
- tullantıların tənzimlənməsinə, tullantıların idarə olunmasına nəzarət;
- ətraf mühitə antropogen təsirin norması;
- müəssisədə ekoloji idarəetmə.

12.2. Müəssisədə ekoloji idarəetmənin strukturu

Təbiətin idarə olunması dedikdə bütün sahələrdə ətraf mühitin qorunmasının təşkili başa düşülür. Buraya ətraf mühitin vəziyyətinə nəzarət; ətraf mühitin planlaşdırılması; iqtisadi amillər; qanunvericilik bazası və s.daxildir.

Ətraf mühitin idarə olunmasının əsas vəzifəsi çirklənmə prosesində məruz qaldığı risk qiymətləndirməsinin vəziyyətini izləməkdir.

Ətraf mühitin ekoloji vəziyyətinin mexanizmi "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" qanunla müəyyən edilir. Onun əsas müddəaları aşağıdakı kimi tərtib edilmişdir:

- ətraf mühitin qorunması tədbirlərinin planlaşdırılması və maliyyələşdirilməsi;

- təbii ehtiyatların istifadəsi, ətraf mühitə çirkləndirici maddələrin atılması, tullantıların atılması üçün məhdudiyyətlərin qoyulması;

- təbii sərvətlərdən istifadə, çirkləndirici maddələrin atılması və tullantıların atılması və s. üçün ödənişlərin və ödənişlərin normativlərinin müəyyən edilməsi.

Qanunla müəyyən edilmiş ətraf mühitin mühafizəsi mexanizmi ətraf mühitin mühafizəsi menecmentini təmin edir, ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin maliyyələşdirilmə həcmi, təbiət istifadəçilərinin yoxlamasını, ekoloji sertifikatlaşdırma və sığortanı müəyyənləşdirir.

12.3. Ətraf mühitə nəzarət (monitorinq)

Ətraf mühitin monitorinqinin əsas elementi monitorinqdir - ərazinin ekoloji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün zəruri və kifayət qədər olan təhlillər, müşahidələr, qiymətləndirmələr, proqnozlar və idarəetmə qərarları toplusudur.

Sənaye müəssisəsi ilə əlaqədar monitoring sistemi aşağıdakı problemləri həll etməlidir:

- müşahidə məlumatlarının toplanması və işlənməsi üçün vahid sistemin təşkili;

- ətraf mühitin vəziyyəti və ətraf mühit problemləri barədə mürəkkəb məlumatların idarə edilməsi və idarə etmə orqanlarının informasiya dəstəyi;

- ətraf mühitin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması;

-ətraf mühitin çirklənməsi və standartların işlənməsi risklərinin qiymətləndirilməsi.

Ətraf mühitin monitoringinin əsas elementi ətraf mühitə dair qanunvericiliyin uçuotu qaydasını əks etdirən ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsidir, sənaye müəssisələrinin mənfi nəticələrinin qarşısının alınması üçün zəruri tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi və görülməsi üçün təşkil edilir və həyata keçirilir.

Ətraf mühitin qorunması sahəsində qərar və tədbirlərin həyata keçirilməsinin səmərəliliyi əsasən ölkədə qüvvədə olan qanun və qaydalarla müəyyən edilir. Ətraf mühit siyasətinin formalaşdığı, xüsusi dövlət qurumlarının yaradıldığı ölkələrdə ətraf mühitin qorunması baxımından qərar qəbul edilə bilən standartlar mövcuddur. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, sənaye müəssisələri öz fəaliyyətlərinin ətraf mühit üçün ehtimal olunan nəticələrini dövlət ekoloji xidmətlərindən daha yaxşı təmsil edirlər. Tullantıların atılması və axıdılması üçün məqbul standartlar müəyyən edən dövlət xidmətlə-

ri ətraf mühit tədbirləri baxımından müəssisənin fəaliyyətinə çox vaxt mümkünsüz, bəzən isə sadəcə lazımsız olaraq ciddi məhdudiyətlər qoyur. Bəzi hallarda, onlar mümkün, real texniki vasitələrlə təmin olunmur. Müxtəlif müəssisələrin, məsələn, inşaat, kimya sənayesi və qida məhsulları tərəfindən atılan çirkab sularının keyfiyyəti arasında heç bir fərq yoxdur. Yeyinti sənayesinin (çörək, süd məhsulları, alkoqolsuz müəssisələr və s.) çirklənməsi, bir qayda olaraq, asanlıqla oksidləşir və mərkəzləşdirilmiş şəhər kanalizasiya təmizləyici qurğularının işinə mənfi təsir göstərmir. Bundan əlavə, yaxşı inkişaf etmiş maşınqayırma ilə böyük sənaye şəhərlərində qida sənayesindən gələn çirkab sular bioloji oksidləşən substratın tədarükçüsü kimi müsbət rol oynayır. Çirkab suların drenaj şəbəkələrinə, təmizləyici qurğulara, yerüstü su obyektlərinə limit və artıq hədlər daxilində axıdılması haqqı, tariflər də fərqlənməlidir.

Ətraf mühitin tənzimlənməsi və təşviqlər aşağıdakı üç vəzifənin həllini təmin etməlidir:

- xalqın sağlamlığını təmin etmək;
- təbii mühitin tükənməsindən, çirklənməsindən qorumaq;
- bütün növ mənbələrdən qənaətli, səmərəli istifadəni təmin etmək.

Ətraf mühitin qorunmasına və çirklənməsinə son qoyulmasına yönəlmiş bir sıra milli və beynəlxalq qanunlar, sazişlər, standartlar, tənzimləmə standartları işlənib hazırlanır.

Milli səviyyədə sənaye müəssisələrini fəaliyyətlərində rəhbər tutmalı olan üç əsas normativ sənəd mövcuddur.

Birincisi, müəssisənin əsas vəzifələrini və səlahiyyətlərini formalaşdıran qanuni və normativ sənədlərin mövcudluğu.

İkincisi, təbii mühitin keyfiyyətini və çirklənmə ilə mübarizə tədbirlərini tənzimləyən sənədlərdir. Çirkləndiricilərin keyfiyyət meyarlarını sadalayırlar, suda, havada, torpaqda çirkləndiricilərin məqbul konsentrasiyasını müəyyənləşdirirlər və nəzarət üsulu verirlər. Bu sənədlər ətraf mühitin hazırkı vəziyyətini, çirklənmənin zərərsizləşdirilməsi üsullarını, ətraf mühitin çirklənmə dərəcəsini izləmək üçün avadanlıqları əks etdirir. Hava və suyun keyfiyyəti, çirkab sularının çirklənmə dərəcəsi, tullantıların və zəhərli maddələrin təmizlənməsi qaydaları tənzimlənir.

Tənzimləyici sənədlər istehsal və digər iqtisadi fəaliyyət növlərini pozmadan onlara lazımi düzəlişlərin edilməsini nəzərə almalıdır. Tənzimləmə sənədlərinin bu qədər rahatlığı, inkişaf etdirmə, müəssisədə vaxtında tətbiq oluna biləcək daha müasir texnologiyaların yaradılması ilə əlaqəli istinadların olması ilə təmin edilməlidir. Keyfiyyət standartları yalnız sağlamlığın qorunmasını, əhalinin həyatının təhlükəsizliyini deyil, həm də müəssisənin ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsində iqtisadi marağını təmin etməlidir.

Sənədlərin üçüncü kateqoriyası təbii ehtiyatların qorunması və səmərəli istifadəsi ilə əlaqədardır. Bu qa-

nunlar onların qorunması və bərpası üçün qayğı göstərərək cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəmək üçün təbii sərvətlərdən ardıcıl istifadəyə yönəlmişdir.

Sənaye müəssisələrindən (idarəetmə) ətraf mühit fəaliyyətlərini planlaşdırmaq və bir layihənin iqtisadi məqsədə uyğunluğunu qiymətləndirmək üçün təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə haqqında qanunları bilmək tələb olunur.

Müəssisədəki iş mühitinin yaxşılaşdırılması, iş şəraiti və ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması, ehtimal ki, iqtisadi və ətraf mühitin birləşməsi əsasında həyata keçirilməlidir.

Xüsusilə, bu sənəd istehsalın idarə edilməsinin aşağıdakı prinsiplərini əks etdirir. Bunlardan bəziləri aşağıdakılardır:

- hər bir istehsala ətraf mühitin qorunması siyasətini, proqramını və metodlarını gətirmək və onları bütün xidmətlərin idarə edilməsinin tərkib hissəsi etmək;

- müəssisə rəhbərliyi istehsalın səmərəliliyini təmin etməyə və çirklənmə səviyyəsini minimuma endirməyə borcludur;

- layihə rəhbərləri yeni sənayenin təbii və sosial mühitə uyğunlaşması üçün mümkün olan hər şeyi etməyə borcludurlar;

- satış şöbələrindən istehlakçıların ehtiyaclarına uyğun məhsulların saflığını və təhlükəsizliyini təmin etmək tələb olunur;

- kadr xidmətləri bütün işçilərin ətraf mühitə diqqətli olmalarını təmin etmək üçün səy göstərməlidir;

-tədqiqat və inkişaf minimal ətraf mühitin çirklənməsi ilə səciyyələnəcək yeni məhsul və proseslərin yaradılmasına yönəldilməlidir;

- çirklənmənin qarşısının alınması tədbirlərinin ödənilməsini təmin etmək üçün maliyyə xidmətləri tələb olunur.

Müəssisənin müxtəlif şöbələri rəhbərlərinin yuxarıdakı vəzifələri müvafiq idarəetmə səviyyələrində və müvafiq təşkilati struktur və proseslər daxilində vahid olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi qanunlarda əks olunan Azərbaycan Respublikasında elan edilmiş ətraf mühitin qorunması prinsipləri xarici qanunlardan çox da fərqlənmir. Fərq əsasən onların icrasından ibarətdir. Azərbaycan qaydaları dünyada ən sərtlər sırasındadır. Eyni zamanda, hamısı praktikada pozulur və ya ümumiyyətlə həyata keçirilmir. Azərbaycanda normativ bazanın təkmilləşdirilməsi müəssisədə ətraf mühitin qorunmasının yaxşılaşdırılması, ekoloji cəhətdən təmiz sənaye və texnologiyaların yaradılması, ətraf mühitin çirklənməsinin dayandırılması və qənaət edilməsinin açarıdır.

12.4. Ətraf mühitin planlaşdırılması.

Xərclərin səmərəliliyi

Uzunmüddətli ekoloji proqramlara, Azərbaycanın ekoloji qanunvericiliyinə, tullantıların atılmasına dair məhdudiyyətlərə əsasən, sənaye müəssisələri qaz və su

tullantılarında çirklənmənin konsentrasiyasını azaltmaq və ətraf mühitin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər planı hazırlayır.

Bu fəaliyyətdə vacib bir məqam müəssisənin ekoloji və iqtisadi pasportlarının hazırlanmasıdır. Pasport razılaşdırılmış istehsal göstəriciləri, tullantıların atılması, ekoloji icazə sənədləri, təmizləyici qurğuların, tullantıların təmizlənməsi obyektlərinin pasportu, çirklənmə mənbələrinin inventarizasiyası və digər göstəricilər əsasında tərtib olunur. Ətraf mühitin planlaşdırılması, maliyyələşdirilməsi, ekoloji texnologiyaların tətbiqi zamanı hərəkətlərin strategiyası və taktikasını müəyyən etməyə imkan verir.

Ətraf mühitin qorunması tədbirlərini inkişaf etdirərkən bu tədbirlərin maliyyələşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ətraf mühit tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi ekoloji fondlardan (rayon, şəhər, rayon) və öz vəsaitləri hesabına edilə bilər.

Ətraf mühit fondları ətraf mühitin çirklənmədən qorunmasının tənzimlənməsinin ümumi idarəetmə mexanizminin tərkib hissələrindən biridir.

Ətraf mühit fondları aşağıdakılar üçün istifadə olunur:

- ətraf mühitin mühafizəsi obyektlərinin yenidən təchiz edilməsi;
- müəssisədə monitorinq sisteminin yaradılması, təkmilləşdirilməsi;

- tədqiqat aparmaq;
- ekoloji tərbiyə və təhsil.

Ətraf mühit tədbirlərinin müəssisənin özünün ekoloji fondları hesabına maliyyələşdirilməsi mənfəət hesabına həyata keçirilir, buna görə də bu vəsaitlərdən səmərəli istifadə yalnız güzəştli vergitutma, kreditləşmə əsasında mümkündür, yəni ekoloji tədbirlərdə müəssisənin maddi maraq prinsipinə riayət edilməlidir.

Fəaliyyətləri zamanı müəssisələr axıdılması, havanın çirklənməsi, yerüstü və yeraltı su obyektləri və şəhər kanalizasiyası üçün müxtəlif ödənişlər edə bilirlər. Ödənişlərin miqdarı ətraf mühitdəki çirkləndiricilərin konsentrasiyasından asılıdır. O,olduqca təsir edici ola bilər. Beləliklə, maşınqayırma müəssisələrinin və xüsusilə də galvanik sənayenin təhlili, əksəriyyəti üçün ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin (təmizləyici qurğuların) tətbiqinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırıldığı qənaətinə gəlməyə imkan verir.

Müəssisələr üçün dolaylı effektin əldə edildiyi tədbirlər görməklə əldə olunan iqtisadi effekt çox maraqlıdır. Dolaylı təsir çirklənmiş sistemdən qiymətli maddələrin çıxarılması və onların öz istehsal prosesində təkrar istifadəsi və ya digər təbiət istifadəçilərinə satılması nəticəsində əldə edilir. Dolaylı təsirin miqyası hasil olunan maddənin dəyərindən (maya dəyərindən), ona olan tələbdən asılıdır. Məsələn, galvanik bitkilərin yuyulmuş suyundan nikel duzlarının çıxarılması iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Süd qəbul edən sahələrin süd məhsul-

larından istifadəsi haqlıdır. Dolayı təsirə görə əhəmiyyətli qənaətə dair digər nümunələr var.

Ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin ümumi iqtisadi effektinə xərcləri əldə olunan nəticə ilə müqayisə etməklə nail olunur ki, bu da ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını alan illik zərərin miqdarı ilə ifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Meşə məcəlləsi, Ekologiya qanunvericiliyi normativ-hüquqi aktlar toplusu. I cild, Qanun nəşriyyatı, Bakı,2006
2. Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsi, Ekologiya qanunvericiliyi normativ-hüquqi aktlar toplusu. I cild, Qanun nəşriyyatı, Bakı,2006
3. Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi, Ekologiya qanunvericiliyi normativ-hüquqi aktlar toplusu. I cild, Qanun nəşriyyatı, Bakı,2006
4. "Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu, Ekologiya qanunvericiliyi normativ-hüquqi aktlar toplusu. II cild, Qanun nəşriyyatı, Bakı,2006
5. Quliyev T.S. Təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadiyyatı (dərs vəsaiti).Təkmilləşdirilmiş yeni nəşr. "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, Bakı, 2008.
6. DÜST 17.2.2.03-84. " Təbiətin mühafizəsi, Atmosfer. Çırtlənməyə nəzarətin terminləri və tərifləri. M.1984
7. DÜST 17.0.04-90."Ekoloji pasport". Bakı.1990
8. "Ekoloji təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu, Ekologiya qanunvericiliyi normativ-hüquqi aktlar toplusu. I cild, Qanun nəşriyyatı, Bakı, 2006
9. Eminov F.B. Ekoloji menecment. Metodik vəsait. AD-NA nəşriyyatı, Bakı, 2005

10. Əliyev TN. Ekoloji menecment. “Çinar-Çap” nəşriyyatı, Bakı, 2006.
11. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, Ekologiya qanunvericiliyi normativ-hüquqi aktlar toplusu. I cild, Qanun nəşriyyatı, Bakı, 2006
12. “İstehsalat və məişət tullantıları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu Ekologiya qanunvericiliyi normativ-hüquqi aktlar toplusu. I cild, Qanun nəşriyyatı, Bakı, 2006.
13. “İcbari ekoloji sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, Ekologiya qanunvericiliyi normativ-hüquqi aktlar toplusu. I cild, Qanun nəşriyyatı, Bakı, 2006
14. “Heyvanlar aləmi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, Ekologiya qanunvericiliyi normativ-hüquqi aktlar toplusu. II cild, Qanun nəşriyyatı, Bakı , 2007
15. “Təhlükəli tullantıların pasportlaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetnin 31 mart 2003 –cü il tarixli 41 sayılı Qərarı
16. “Tullantıların yığılması (toplanması), yerləşdirilməsi, istifadəsi və zərərsizləşdirilməsi haqqında Qaydalar” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetnin 12 avqust 2008 –ci il, 185 sayılı Qərarı.
17. Sadıqov A.S., Xəlilov İ.B. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı, 2004.

- 18.Şimova O.S., Sokolovski N.K. Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı.Dərs vəsaiti.(rus dilindən tərcümə). "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, Bakı, 2013.
- 19."Yerin təkii haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu, Ekologiya qanunvericiliyi normativ-hüquqi aktlar toplusu. II cild, Qanun nəşriyyatı, Bakı , 2007
- 20.Агапов Н.Н., Шевчук А.В. Экономика природопользования и охраны окружающей среды: Учеб. пособие. – М.: Классика-плюс. – 1999 – 287с.
21. Апарин Б.Ф., Русаков А.В., Булгаков Д.С. Бонитировка почв и основы государственного кадастра: Учеб. пособие. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2002. – 88 с
22. Виханский О.С., Наумов А.И. Менеджмент: Учеб. 3-е изд. – М.: Гардарики, 2002. – 582 с.
23. Востакoва Л.Б., Якушевская И.В. Бонитировка почв. М.: МГУ, 1979. – С. 200-222.
- 24.Дегрaдация и охрана почв / Под ред. акад. РАН Г.В. Добровольского. –М.: МГУ, 2002. – 654 с.
25. Кабушкин Н.И. Основы менеджмента: Учеб. Пособие. – Минск: Новое знание, 2002. – 336 с.
26. Макаp С. В. Основы экономики природопользования. – М. : Институт международного права и экономики им. А. С. Грибоедова, 1998. – 192с.
27. Матросов А.С. Управление отходами. – М.: Гардарики, 1999. – 480 с.
28. Моткин Г.А. Основы экологического страхования. – М.: Наука, 1996. – 278с.

29. Основы менеджмента: Учеб. пособие для вузов / Д.Д. Вачугов, Т.Е. Березкина, Н.А. Кислякова и др.; Под. ред. Д.Д. Вачугова. – М.: Высш. шк., 2001. – 367 с.
30. Серов Г.П. Экологический аудит. Концептуальные и организационно-правовые основы. – М.: Экзамен, 2000. – 448 с.
31. Сладкопевцев С.А. Комплексная оценка земель: Учеб. пособие. – М.: Изд-во МИИГА и К, 2002. – 78 с.
32. Сорокин Н.Д. Вопросы экологического аудита. – СПб.: Экополис и культура, 2000. – 352 с.
33. Трифонова Т.А., Селиванова Н.В., Ильина М.Е. Экологический менеджмент. Учеб. пособие/ Владим. гос. ун-т, Владимир, 2003. – 291 с.
34. Шевчук А.В. Экономика природопользования (теория и практика). – М.: НИА-Природа, 1999. – 308 с.
35. ГОСТ Р ИСО 14040-98. Оценка жизненного цикла. Принципы и структура. – М.: Госстандарт, 1999. – 20 с.
36. ГОСТ Р ИСО 14012-98. Руководящие указания по экологическому аудиту. Квалификационные критерии для аудиторов в области экологии. – М.: Госстандарт, 1999. – 38 с.
37. ГОСТ Р ИСО 14001-98. Системы управления окружающей средой. Требования и руководства по применению. – М.: Изд-во Госстандарт, 1999. – 30 с.
38. ГОСТ Р ИСО 14004-98. Системы управления окружающей средой. Общие руководящие указания по принципам, системам и средствам.

Eminov F.B. Məhərrəmova X.C.

**EKOLOJİ FƏALİYYƏTİN İDARƏ OLUNMASI
(EKOLOJİ MENECEMENT)
Dərs vəsaiti**

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 20.04.2021
Şərti çap vərəqi 19,5. Sifariş № 98
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300

Kitab "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib, çap olunmuşdur
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4

Az 321071

9789952841435